

Курбан Сеїд

Алі і Ніно

Харків
«ФОЛІО»
2025

УДК 821.512.162-31
С28

Серія «Folio. Світова класика»
заснована у 2021 році

Упорядкування, переклад і передмова
Оксани Герман

Художник-оформлювач
Олена Гугалова-Мешкова

Дякуємо видавництву «Віват» за наданий макет видання

ISBN 978-966-03-9622-7
(Folio. Світ. класика)
ISBN 978-617-8550-31-8

- © О. Р. Герман, упорядкування, переклад, передмова, 2011
- © О. А. Гугалова-Мешкова, художнє оформлення, 2025
- © Видавництво «Фоліо», марка серії, 2021

Роман «Алі та Ніно» вперше вийшов німецькою мовою 1937 року й став значною подією в книжковому світі. Цей роман вважають перлиною азербайджанської емігрантської літератури. Твір було перекладено багатьма мовами світу. Переклад Оксани Герман роману «Алі та Ніно» українською мовою найповніше відповідає оригіналу — він передає не тільки суть, але й дух авторського тексту.

*Чингіз Алі огли АЛІЄВ,
Голова Міждержавної ради зі співробітництва
в галузі періодичної преси,
книговидання, книгорозповсюдження та поліграфії;
член Співки письменників Азербайджану*

Алі та Ніно, азербайджанець і грузинка, мусульманин і християнка, азіат і європейка, степовик і лісовичка. Їхні поцілунки межують із суперечками про звичаї і традиції, хвилини їхнього щастя змінюються погонями, боями, тягарем еміграції.

Кохання... дружба... зрада... війна... релігійні суперечки... протистояння епох...

«Алі та Ніно» — захопливий, дотепний і трагічний твір азербайджанської емігрантської літератури, який став світовим бестселером.

*Сергій Гальченко, письменник,
заступник директора Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАН України*

Зміст

Від упорядника	7
Розділ 1	11
Розділ 2	21
Розділ 3	28
Розділ 4	39
Розділ 5	48
Розділ 6	56
Розділ 7	64
Розділ 8	74
Розділ 9	81
Розділ 10	89
Розділ 11	97
Розділ 12	105
Розділ 13	112
Розділ 14	121
Розділ 15	133
Розділ 16	143
Розділ 17	153
Розділ 18	163
Розділ 19	172
Розділ 20	180
Розділ 21	191
Розділ 22	200
Розділ 23	206
Розділ 24	215
Розділ 25	231
Розділ 26	240
Розділ 27	251
Розділ 28	260
Розділ 29	271

Від упорядника

Баку — одне з найбільших, найдавніших міст Сходу. Баку — від перського «Бадкубе», «удар вітру». І донині Баку називають містом вітрів. Давні візантійці, вірмени та араби трактували назву «Баку» — «Багун» як «місто Бога», «місце Бога».

З другої половини IX століття місто Баку увійшло до складу Держави Ширваншахів і стало одним з основних міст Ширвану. У 191 році ширваншах Ахсідан I переніс столицю держави з Шемахі до Баку.

У період правління ширваншаха Халіллұлаха I (1417—1462) було споруджено комплекс палацу Ширваншахів.

У середині XVIII століття утворилося Бакинське ханство.

14 травня 1805 року правитель Баку Гусейн Кулі визнав російське підданство, проте коли у 1806 році російська армія на чолі з Павлом Ціціановим підійшла до Баку, Ціціанова було вбито за наказом правителя. Російська армія почала акцію помсти. Наприкінці того ж року вона захопила Баку, а Гусейн Кулі втік до Персії.

Під владою Російської імперії Баку став одним з промислових і культурних центрів Кавказу. Індустріальний видобуток нафти сприяв розвитку міста. У 1847 році на Бібі-Ейбатському родовищі вперше у світі механічним способом було

просвердлено нафтову свердловину. У Баку почався приплив іноземного капіталу, відкрились офіси Ротшильдів, братів Нобелів та інших інвесторів. У 1883 році запрацювала залізниця Баку—Тифліс. У 1899 році відкрили конку, було засновано паровий флот у Бакинському порту. З нафтовим бумом розквітло культурне життя, відкрились театри, було збудовано оперний театр. Баку називали «Париж Кавказу». З 1897-го до 1913 року населення Баку збільшилося майже вдвічі (зі 112 до 215 тисяч)...

Друге десятиріччя ХХ століття було переламним і кривавим. Російська імперія вступила у Першу світову війну, яка пізніше переросла у війну громадянську, в низку інтервенцій. До влади приходили більшовики, турки, англійці. Народилася та загинула Азербайджанська республіка...

Третього березня 1918 року у Брест-Литовську представниками Радянської Росії, з одного боку, та країн Четверного союзу (Германії, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії) — з другого, було підписано Брест-Литовський (Брестський) мирний договір. У Баку в цей період влада контролювалася Бакинською радою, очолюваною надзвичайним комісаром у справах Кавказу С. Шаумяном. Тридцять першого липня влада в Баку перейшла до тимчасової диктатури Центрокаспію. П'ятнадцятого вересня в результаті запеклих боїв містом оволоділи частини Кавказької ісламської армії. У місті почалася різня вірменського населення. Це була помста за різню мусульман у Баку, яку вчинили радянські війська та озброєні загони вірменської партії «Дашнакцутюн» у березні 1918 року. Сімнадцятого вересня в Баку переїхав із Гянджі уряд Азербайджанської Демократичної Республіки. Тридцять першого жовтня Туреччина капітулювала, і до Баку

увійшли англійські війська під командуванням генерала Томсона.

У середині квітня 1920 року частини радянських військ розбили залишки військ Денікіна та підійшли до кордонів Азербайджану, а 27 квітня перетнули азербайджанський кордон й без опору увійшли в Баку...

На тлі цих історичних подій нащадок давнього роду Алі Хан Ширваншир розповідає про свою любов до юної грузинської княжни Ніно Кіпіані. А ще він переймається пристрастними почуттями до рідного Баку — багатолікого, парадоксального, темпераментного і статечного.

На межі XIX—XX століть, коли Баку перетворився на досить багатий мегаполіс, нафтову столицю імперії, сповнену численних протиріч. Чимало з них доводиться вирішувати Алі Хану та Ніно — азербайджанцю та грузинці, мусульманину та християнці, азіату та європейці, «степнякові» та «лісовичці». Їхні поцілунки чергуються із суперечками про звичаї й традиції, хвилини їхнього щастя змінюються погонями, боями, тягарем еміграції.

Разом з головними героями роману ми опиняємося то в енергійному Баку, то в безтурботній Шуші, то в неквапливому дагестанському аулі, то біля могили Олександра Грибоедова. Феєрія тифліської гостинності, забобони перського гарему, запеклі бої під Гянджою за незалежність молодій державі — теж значимі частини книжки.

Роман «Алі та Ніно» вперше вийшов німецькою мовою у 1937 році й став значною подією у книжковому світі та головною перлиною азербайджанської емігрантської літератури.

Читацький інтерес до цього талановитого твору посилюється завдяки загадковості його автора. Суперечки про те, хто

сховався під псевдонімом Курбана Сеїда, тривають донині. Називають кілька імен: Мухаммед Асад-бек, Лев Нуссінбаум, Юсіф Везір Чепензе-мінлі і навіть баронеса Ельфріда Ернфельс фон Бодмерсхоф...

Залишмо суперечки дослідникам та звернімося до захопливого, дотепного й трагічного роману, що залишається актуальним і через десятиріччя.

Розділ 1

Наш дуже розмаїтий клас, який складався із сорока учнів, спекотного полудня парився на уроці географії в Бакинській російській імператорській гімназії: тридцять мусульман, чотири вірмени, два поляки, три сектанти та один росіянин.

До того часу ми не дуже замислювалися про незвичне географічне розташування нашого міста. Нині ж професор Санін монотонно та без особливого натхнення розповідав про те, що «природні кордони Європи позначені Північним Льодовитим океаном на півночі, Атлантичним — на заході та Середземним морем — на півдні. Східний кордон Європи проходить через Російську імперію по Уральських горах через Каспійське море і далі — через Закавказзя. Деякі вчені відносять південні схили Кавказьких гір до Азії, інші ж вважають, що країну варто розглядати як частину Європи, враховуючи культурний розвиток Закавказзя. Тому, діти мої, можна сказати, що певною мірою і ви відповідальні за те, чи

буде наша країна належати до прогресивної Європи чи до реакційної Азії».

Професор самовдоволено усміхався. Ми притихли на деякий час, охоплені глибиною висловів і тягарем відповідальності, що раптово впали на наші плечі.

Мухаммед Гейдар, який сидів на задній парті, підніс руку:
— Професоре, ми, мабуть що, залишимося в Азії.

Клас вибухнув сміхом. Мухаммед Гейдар відсиджував другий рік у третьому класі і, доки Баку належав Азії, існувала вірогідність, що він залишиться і на третій рік, бо міністерський указ дозволяв місцевим жителям азійської частини Росії залишатися на другий рік, скільки їм заманеться.

Професор Санін, одягнений у шитий золотом мундир викладачів російської гімназії, спохмурнів:

— Значить, Мухаммеде Гейдар, ви бажаєте залишитися в Азії? Може, хоч обґрунтуєте своє рішення?

Мухаммед Гейдар зникло підвівся, але не вимовив ні слова. Він стояв з відкритим ротом, зморщивши лоба та безглуздо витріщивши очі. І поки чотири вірмени, два поляки, три сектанти та один росіянин насолоджувалися його тупістю, я підніс руку і вимовив:

— Пане професоре, я теж залишився би в Азії.

— Алі Хане Ширваншире! І ви! Ну добре, вийдіть до дошки.

Професор Санін закопилів нижню губу, тихо проклинаючи долю, що заслала його на берег Каспію. Потім він відкашлявся та помпезно мовив:

— Чи можна ознайомитися з вашими доказами?

— Так, мені більше до душі Азія.

— Дійсно? А ви бували коли-небудь у справді відсталих країнах, в Тегерані наприклад?

— Ну так, минулого літа.

— Чудово. І ви там виявили які-небудь надбання європейської культури, наприклад автомобілі?

— Так, і досить пристойні, між іншим. До них поміщається тридцять і більше осіб. Вони курсують не в межах міста, а між регіонами.

— Так це — автобуси, що використовуються, оскільки немає залізниці. Вам аби посперечатися. Сідайте, Ширваншире.

Я відчув тріумф тридцяти азіатів з поглядів, якими вони мене обдарували. Професор Санін похмуро мовчав. Від нього вимагалось зробити з нас добропорядних європейців. Він раптом звернувся з новим запитанням:

— А чи був хто-небудь з вас у Берліні, наприклад?

Професору явно не таланило цього дня — сектант Майков підняв руку і повідомив, що був у Берліні в дитинстві. Він виразно пам'ятав затхлий запах жахливого метрополітену, шумну залізницю та сандвіч із шинкою, який йому приготувала мама.

Ми, тридцять мусульман, обурилися. Сеїд Мустафа навіть попросив дозволу покинути кімнату, відчувши нудоту при слові «шинка». На цьому наше обговорення Баку та його географічного розташування завершилося.

Пролунав дзвоник. Професор Санін з полегшенням покинув кімнату.

Сорок учнів вибігли на вулицю. Почалася велика перерва, під час якої можна було віддатися трьом заняттям: вибігти у шкільний двір і влаштувати бійку з учнями сусідньої школи через те, що ті носили золотисті кокарди на формених картузах, тоді як нам доводилося задовольнятися сріблястими, чи почати голосно говорити азербайджанською мовою, оскільки

ки росіяни її не розуміли й тому її було суворо заборонено, чи швиденько перебігти вулицю та проникнути до жіночої гімназії святої цариці Тамари. Я вирішив зупинитися на останньому. Дівчата, одягнені в скромні сині формені сукні та білі фартушки, прогулювалися в саду. Кузина Айша помахала мені. Вона прогулювалася під руку з Ніно Кіпіані, а Ніно Кіпіані була найгарнішою дівчиною в світі. Коли я розповів дівчатам про свою сутичку на уроці географії, найгарніша дівчина в світі подивилася на мене з вершини своєї величі і сказала:

— Алі Хане, ти дурень. Слава Богу, що ми в Європі. Якби ми були в Азії, мене давно б змусили ходити в чадрі і ти не зміг би бачити мене.

Я здався. Спірне розташування Баку дозволяло мені насолоджуватися поглядом найкращих очей у світі. Я залишив дівчат і, сумуючи, прогуляв залишок дня. Я дивився на верблюдів, на море, думав про Європу й Азію, про прекрасні очі Ніно і журився. До мене підійшов жебрак зі скарлюченими хворобою руками. Я дав йому грошей, і коли він намагався поцілувати мені руку, злякався та висмикнув її. Через десять хвилин мені здалося, що я образив того жебрака. Я намагався його знайти, щоб виправити свою помилку, але не знайшов і поплентався додому з нечистою совістю.

Усе це сталося п'ять років тому.

За ці роки відбулося чимало подій. Прибув новий директор гімназії, якому подобалося хапати нас за комірі і трусити, оскільки дерти учнів за вуха було суворо заборонено. Наш релігійний наставник детально пояснив нам, яким милостивим був Аллах, дозволивши нам народитися мусульманами. До класу прийшли двоє вірменів та один росіянин, а два мусульманини пішли від нас: один через те, що в шістнадцять

років одружився, а другого під час канікул було вбито у кривавій родовій бійці.

Я, Алі Хан Ширваншир, тричі побував у Дагестані, двічі у Тифлісі, один раз у Кисловодську, один раз у гостях у свого дядька в Ірані, і мене ледве не залишили на другий рік у гімназії через те, що не міг відрізнити герундій від герундива. Мій батько пішов за порадою в мечеть до мулли, який заявив, що вся ця латина — цілковита нісенітниця. У зв'язку з цим батько надів усі свої турецькі, іранські, російські ордени та пішов до директора гімназії, якому подарував якесь хімічне обладнання, і я перейшов до наступного класу. У гімназії було оголошено сувору заборону на носіння учнями заряджених револьверів, у місті було проведено телефони, а Ніно Кіпіані й далі залишалася найкращою дівчиною в світі.

Тепер все добігало кінця, до випускних іспитів залишався тиждень, і я проводив дні вдома або просиджував їх у роздумах про марність викладання латини на березі Каспію. Я любив свою кімнату на другому поверсі. Стіни були завішані килимами темних кольорів, привезеними з Бухари, Ісфагану та Кошану. Візерунки, виткані у вигляді садів та озер, лісів і рік передавали думки майстрині — незрозумілі очам дилетанта та дивовижно гарні для цінителів. У далеких степах жінки збирали рослини для цих фарб, вичавлювали довгими гнучкими пальцями сік колючих кущів. Секрет змішування цих ніжних фарб оберігається століттями, а майстриня часто творить шедевр десятиріччями. Потім килим вивішується на стіну, демонструючи символи та натяки, сцени з полювання, битви та орнаменти у вигляді рядків Фірдоусі чи висловів Сааді...

Через велику кількість паласів і килимів кімната здається темною. Тут є низький диван, два невеликі ослінчики з пер-

ламутровою інкрустацією, багато м'яких подушечок і серед усього цього — дуже непотрібні, навіть зайві підручники, видані на Заході: з хімії, фізики, тригонометрії — маячня, винайдена варварами, що забажали набути репутації цивілізованих. Я закрив книжки і піднявся на плаский дах будинку. Звідси я міг озирати свій світ, масивну стіну міської фортеці та руїни палацу з арабськими написами на воротах. Лабіринтами вулиць проходили верблуди з такими тонкими щиколотками, що мені хотілося погладити їх. Переді мною здійснювалася, припадаючи до землі, Дівоча вежа, що обросла легендами та плітками. За фортецею починалося море — безликий, темний, незбагненний Каспій, а за ним простягалася пустеля — зубчасті камені та низка поросль: тиха, безмовна, нескорена — найгарніший у світі пейзаж. Я тихо сидів на даху будинку. Яке мені діло до існування інших міст, дахів і пейзажів? Я любив рівне море, пласку пустелю та старе місто, що розкинулося між ними. Гамірний натовп прибулих у пошуках нафти знаходить її, збагачується та знову їде. Це не справжні мешканці Баку, вони не люблять пустелю.

Слуга приніс чай. Я пив чай і думав про іспит. Ні, він не турбував мене. Звичайно ж, я його складу. Навіть якщо не складу, яке це мало значення? Селяни в наших маєтностях будуть говорити, що я не зміг покинути обитель знань. Та й дійсно жаль залишати школу. Сіра форма зі сріблястими гудзиками, еполетами та кокардою була й справді нарядною. Мені буде незатишно у штатському, хоч і доведеться носити його недовго. Тільки одне літо, після чого я поїду до Москви вступати до Інституту східних мов імені Лазарева. Я сам ухвалив таке рішення, тому що у цій царині я в тисячу разів перевершу росіян. Їм доведеться дуже скрутно в питаннях,

які мені даються самі собою. А форма Лазаревського інституту — найкраща: червоний плащ із коміром, шитим золотом, тонка позолочена шпага та лайкові рукавички, які можна буде носити навіть у будні. Чоловік має носити форму, інакше росіяни почнуть зневажати його. А якщо росіяни почнуть мене зневажати, Ніно не вийде за мене заміж. А я маю одружитися з Ніно, навіть якщо вона християнка. Грузинки — найкращі жінки у світі. А що, як вона відмовить мені? Якщо так станеться, відважні джигіти перекинуть її через сідло мого скакуна і ми помчимо до іранського кордону, в Тегеран. Там вона погодиться, що ж їй залишиться робити?

Таким гарним і спокійним здавалося життя з даху нашого будинку в Баку...

Наш слуга Керім торкнув мене за плече: «Час». Я підвівся. На горизонті, за островом Наргін, з'явився пароплав. Якщо вірити надрукованому клаптику паперу, що його доправив телеграфіст-християнин, на пароплаві мав прибути мій дядько у супроводі трьох дружин і двох євнухів. Треба було зустріти його. Я зійшов униз по сходах до фаєтона, і ми помчали у гамірний порт.

Дядько був знаменитою особою. Насреддін-шах милостиво удостоїв його почесного звання «Ассад-ед-Довле» — «Лев імперії», і звертатися до нього дозволялося тільки так. У нього було три дружини, багато слуг, палац у Тегерані та великі маєтки в Мазандарані. Він приїхав до Баку через хворобу наймолодшої дружини Зейнаб. Їй було тільки вісімнадцять років, і дядько любив її більше, ніж інших дружин. Проте вона була безплідною, та тільки від неї дядько чекав нащадка. Ні амулети дервішів з Кербали, ні чарівні заклинання мудреців Мешеда, ні досвід старших жінок, що досягли успіхів

у мистецтві кохання, не допомогли їй. Її навіть возили в Хамадан. Там, у пустелі, стоїть вирізьблений з червоного каменю велетенський лев із цілющим поглядом, назавжди спрямованим у простору пустелю. Його витесали за наказом давніх царів, імена яких уже напівзабуті. Протягом багатьох століть жінки вирушали в паломництво до статуї лева, припадаючи губами до його могутнього члена в надії на те, що це принесе їм щастя материнства. Бідній Зейнаб не допоміг навіть лев.

І ось вона їде до Баку, сподіваючись на професіоналізм західних лікарів. Бідний дядько! Він був змушений везти із собою й двох інших, уже старих і небажаних дружин. Цього вимагав звичай: «Ти можеш мати одну, двох, трьох або чотирьох дружин, якщо будеш ставитися до них однаково». «Однакове ставлення» означало рівний розподіл благ, до яких належала й поїздка до Баку.

Проте мене все це ніяк не стосувалося. Жінки розміщувалися в ендеруні — внутрішній частині будинку. Вихований чоловік не говорить про них, не розпитує про них і не передає їм вітання. Вони є тінню свого чоловіка, навіть якщо чоловік сам почувається комфортно в тіні. Це правильне й мудре рішення. У нашій країні є приказка: «У жінки розуму, як на яйці пір'їн». Безглузді створіння повинні жити під наглядом, інакше накличуть біду на себе та на інших. Я вважаю це мудрим правилом.

Маленький пароплав пристав до берега. Волохаті, широкоплечі матроси перекинули трап. Пасажири поспішили на берег: росіяни, вірмени, євреї так квапились, ніби боялися втратити зайву хвилину. Дядька не було. Поспіх від шайтана, казав він. Тільки після того, як висадилися всі пасажери, на палубі з'явився Лев імперії. На ньому були плащ на шовко-

вій підкладці, невелика хутряна шапочка та черевики. Його густа борода та нігті були пофарбовані хною на знак покло-
ніння імаму Гусейну, який тисячу років тому проливав кров
в ім'я істинної віри. Маленькі очі дядька виглядали втомле-
ними, а рухи — уповільненими. За ним метушливо слідували
три постаті, закутані в чорну чадру — дружини. Далі йшли
євнухи: один з обличчям як у висушеної мудрої ящірки, дру-
гий — одутлий, невеликий, гордий з того, що йому довіре-
но оберігати честь його ясновельможності. Дядько повільно
зійшов униз. Я обійняв його, поштиво поцілував у ліве пле-
че, хоч, строго кажучи, у громадському місці це було зайве.
На дружин я не глянув. Ми сіли у фаєтон. Дружини та євнухи
поїхали в окремих закритих візках. Картина була настіль-
ки промовистою, що я звелів візникові повезти нас в об'їзд
по бульвару, щоб усе місто могло захоплюватися величчю
мого дядька.

Ніно стояла на бульварі та з усмішкою дивилася на мене.
Дядько погладжував бороду, запитував про новини в місті.

— Нічого особливого, — сказав я, оскільки знав, що тре-
ба починати з несуттєвих питань і лише за деякий час пере-
ходити до більш серйозних. — Дадашбек минулого тижня
на смерть убив Ахундзаде через те, що Ахундзаде насмілюва
з'явитися у місті після викрадення дружини Дадашбека вісім
років тому. Його закололи в день повернення. Тепер поліція
шукає Дадашбека. Та вони не знайдуть його, хоч усі знають,
що він переховується у поселенні Мардакян. Аксакали ка-
жуть, що Дадашбек вчинив правильно.

Дядько на знак згоди хитав головою.

— Ще які новини? Руські виявили багато нафти
на Бібі-Ейбаті. Знаменита фірма «Нобель» привезла велику

машину з Німеччини, щоб засипати частину моря та свердли-
ти там.

Дядько дуже здивувався.

— Вай, Аллах, Аллах, — проказав він і стиснув губи...

— Удома все в порядку, і через тиждень, іншаллах, я поки-
ну обитель знань.

Я вів далі, а старий уважно слухав. Лише коли фаєтон
підїхав до нашого будинку, я подивився вбік і байдуже мовив:

— До міста приїхав знаменитий лікар з Росії. Люди ка-
жуть, він дійсно обізнаний, читає минуле й теперішнє за об-
личчям, може прорікати майбутнє.

Дядько їхав із заплющеними в тужливій величі очима.
Він досить байдуже поцікавився прізвищем лікаря, і я відчув,
що догодив йому. Бо все це називалося гарними манерами
та аристократичним вихованням.

Розділ 2

Батько, дядько і я сиділи, підібравши по-турецьки ноги, під навісом на пласкому даху, застеленому м'якими чудернацькими розмальованими килимами. За нами стояли слуги з ліхтарями в руках. Перед нами на килимі були розкладені східні страви: медові коржики, зацукровані фрукти, шашлики й рис із куркою та кишмишем. Як завжди, я захоплювався витонченістю батька та дядька. Не рухаючи лівою рукою, вони відривали великі шматки чорного лаваша, загортали його та підносили до рота. Дядько винятково вишукано занурював пальці правої руки в жирний плов, що парував, стискав рис в грудку і відправляв до рота, не зронивши при цьому жодної зернини. І чому росіяни так вихваляються умінням їсти за допомогою ножа та виделки? Навіть найостанніший дурень міг би навчитися цьому упродовж місяця. Я легко пораюся з ножем та виделкою і знаю, як слід себе поводити за європейським столом. Але є безліч східних страв з витонченою аристократичною вишуканістю, які їсти, як

батько і дядько, за допомогою вказівного, середнього та великого пальця правої руки, не зронивши жодного шматочка, навіть у долоню, — мені поки не вдається. Ніно називає нашу манеру їсти варварською. У домі Кіпіані завжди їдять по-європейськи, за столом. Ми ж їмо за столом лише під час прийому російських гостей. Ніно жахається, уявляючи, як я сиджу на підлозі, орудуючи руками. Вона забуває, що її власний батько вперше взяв до рук виделку в двадцять років.

Трапеза закінчилася. Ми ополоснули руки, і дядько проказав молитву. Потім залишки їжі забрали та подали крихітні чашки з міцно завареним, темним чаєм. Як належить людям похилого віку, після ситної трапези дядько став трохи балакучим і завів бесіду. Батько не особливо активно брав участь у розмові, а я за звичаєм взагалі мовчав. Як завжди, приїхавши до Баку, дядько розказував про часи правління Насреддин-шаха, коли він сам відігравав важливу, хоч і не дуже мені зрозумілу роль при дворі:

— Тридцять років я користувався прихильністю шахиншаха. Тричі його величність брав мене із собою у поїздки за кордон. Під час цих поїздок я, як ніхто інший, познайомився зі світом невірних. Ми відвідали палаци королів і кайзерів та зустрілися з найзнаменітшими християнами того часу. У дивному світі вони живуть, а найдивніше те, як вони ставляться до своїх жінок. Жінки, особливо дружини кайзерів та королів, розгулюють оголені по палацу, і ніхто не обурюється. Можливо, тому, що християни — не справжні чоловіки, а може, й з іншої причини, те відає один Аллах. А на противагу цьому невірні обурюються з приводу невинних речей. Якось його величність запросили на банкет у царському палаці. Цариця сіла поруч з ним. На блюдо його ве-

личності поклали шматок курчати. Слідуючи етикету, його величність дуже елегантно захопив цей ласий жирний шматок трьома пальцями і поклав його на блюдо цариці. Цариця так злякалася, що зблідла та заходилася кахикати. Пізніше ми почули, як придворні та князі у царському палаці були шоковані люб'язністю шаха. Ось як низько цінують європейці своїх жінок! Вони демонструють їхню наготу всьому світові, не утруднюючи при цьому себе поштивістю. Після трапези французькому послові дозволили обійняти царицю та кружляти з нею в залі під звуки жахливої музики. Сам цар та офіцери його гвардії бачили те, однак ніхто не став на захист царської честі. У Берліні ми бачили ще більш дивні речі. Нас запросили в оперу на «Африканку». На сцені стояла та огидно співала жирна жінка. Кайзер Вільгельм помітив це і просто на місці покарав співачку. У останньому акті прийшли негри і влаштували погребальне вогнище. Жінці зв'язали руки та ноги, після чого тіло спалили на повільному вогні. Нам дуже сподобалося. Пізніше хтось сказав, що вогнище носило лише символічний характер. Але ми тому не повірили, адже жінка волала, наче еретичка Хюрріет уль Айн, яку шах велів спалити в Тегерані перед нашою поїздкою.

Певний час дядько сидів тихо, заглиблений у думки та спогади. Потім він глибоко зітхнув і мовив:

— Я лише одного не можу зрозуміти в християнах. У них краща зброя, кращі солдати та найкращі заводи, що виробляють усе потрібне для придушення ворогів. Кожен, хто винайшов зброю для враження людей швидко та у великій кількості, високо підноситься, багатіє та отримує нагороди. Дуже добре. Війни потрібні. Але, з іншого боку, європейці будують чимало лікарень, а люди, які вилікували та дали кров

ворожим солдатам, теж звеличуються та нагороджуються. Шах же, мій уславлений пан, завжди не міг зрозуміти, чому люди, які роблять протилежні один одному вчинки, однаково нагороджуються. Яюсь у Відні у нього з цього приводу відбулася розмова з імператором. Та пояснень такої абсурдної поведінки не знайшлося. І при всьому цьому європейці зневажають нас, тому що нам дозволяється мати по чотири дружини, хоч самі часто мають більше...

Дядько замовк. Стемніло. Його тінь здавалася тінню старого, худого птаха. Він випростався, по-старечому відкашлявся і натхненно промовив:

— Та навіть при цьому, хоч ми і чинимо, як велить Аллах, а європейці не виконують ніяких божих заповідей, їхня могутність і сила безперервно зростають, у той час як наші — зменшуються. Хто може сказати, чому так відбувається?

У нас не було відповіді. Стомлений, дядько підвівся та пішов вниз до своєї кімнати. Батько попрямував за ним. Слуги забрали посуд. Я залишився один на даху, але мені не хотілося спати.

Місто огорнула темрява, яка нагадувала звіра у засідці, звіра, що приготувався до стрибка чи гри. Насправді було два міста, одне в одному, як ядро в горісі. За Старою стіною починалося Зовнішнє місто із широкими вулицями, високими будинками, гамірними та жадібними до грошей людьми. Зовнішнє місто було збудоване завдяки нафті, яку добували з нашої пустелі і яка приносила багатство. Там були театри, школи, лікарні, бібліотеки, поліцейські установи та гарні жінки з оголеними плечима. Причиною стрілянини, що траплялася у Зовнішньому місті, завжди були гроші. Географічний кордон Європи починався у Зовнішньому місті, де

жила Ніно. За Старою стіною вулиці були вузькі та криві, як східні кинджали. Мінарети, такі не схожі на збудовані Нобелями нафтові вежі, упиралися в спокійний місяць. За Східною стіною старого міста височіла Дівоча вежа. Правитель Баку, Мухаммед Юсуфхан, звелів її побудувати на честь своєї дочки, з якою хотів одружитися. Цей кровозмісний шлюб так і не відбувся. Дочка кинулася з вежі тієї хвилини, коли безумний від кохання батько поспішав до неї в кімнату. Камінь, об який розбилася дівчина, називається каменем непорочної. Інколи наречені за день до весілля кладуть на цей камінь квіти.

Упродовж століть на алеях нашого міста пролилося чимало крові. Пролита кров зробила нас сильнішими та відважнішими. Навпроти нашого будинку стоять ворота Ціціанашвілі, тут теж була пролита благородна кров, яка стала частиною історії моєї сім'ї. Це сталося багато років тому, коли наша країна Азербайджан все ще належала Ірану, а Гасанкуліхан управляв Баку — її столицею. Грузин за походженням і генерал царської армії князь Ціціанашвілі оточив наше місто. Гасанкуліхан оголосив про капітуляцію великому білому царю, відкрив ворота та дозволив увійти князю Ціціанашвілі. Князь у супроводі кількох офіцерів в'їхав верхи до міста. На площі за воротами почалося святкування. Запалювалися вогнища, смажилися цілі туші биків. Князь Ціціанашвілі дуже сп'янів і впав головою на груди Гасанкуліхану. Потім мій предок, Ібрагімхан Ширваншир, вийняв великий кривий кинджал і передав його Гасанкуліхану, який повільно перерізував князю Ціціанашвілі горлянку. Вимщений кров'ю, він продовжував орудувати кинджалом, доки голова князя не опинилася в нього в руках. Голову поклали в мішок із сіллю, і мій

предок повів її в Тегеран шахиншаху. Але цар вирішив помститися за убивство. Він послав свою армію до Баку. Гасанкуліхан зачинився в палаці, проводячи час у молитвах і готуючись до смерті. Коли царські солдати перелізли через стіну, він побіг підземним ходом до моря і звідти перебрався до Ірану. А перед тим, як дістатися підземного ходу, хан написав на дверях простенький, але мудрий вислів: «Той, хто тривожиться про завтрашній день, ніколи не стане відважним».

На шляху зі школи додому я часто заходив до зруйнованого палацу. Зала справедливості з неосяжними мавританськими колонадами була порожня та занедбана. Громадяни в пошуках справедливості мали звертатися до російського судді за стіною. Та навряд чи хто звертався до російського судді, бо того, хто насмілювався звернутися, аксакали зневажали, а діти на вулиці — дражнили висолопленими язиками. Не тому, що російські судді були такі погані чи несправедливі. Навпаки, вони були поблажливі та справедливі. Просто їхня манера дратувала наш народ. Злодія запроторювали до в'язниці, де в чистій камері напували чаєм, навіть підсолодженим. Та користі з того не було ніякої, особливо для обібраних ним людей. Скаржники приходили вдень до мечеті та зверталися до розташованих колом мудреців, які виносили вирок за законами шаріату й законом Аллаха: «Око за око, зуб за зуб».

Інколи ночами по алеях снували закутані у плащі постаї. Подібно до блискавиці устромлявся кинджал, чувся крик, і справедливість було відновлено. Кривна помста переходила з дому в дім. Темної ночі по алеях інколи проносили мішок. Приглушений стогін, м'який сплеск моря — і мішок зникав. Наступного дня чоловік сидів на підлозі своєї кімнати в розі-

рваному одязі з повними сліз очима. Він виконав волю Аллаха: смерть облудниці.

Старе місто сповнене секретів і таємниць, глухих завулків і маленьких алей. Я люблю ці м'які нічні шерехи, місяць, що висвічує пласкі дахи та спекотний спокійний, післяобідній час у внутрішньому дворі мечеті в атмосфері тихої медитації. Аллах дозволив мені народитися тут мусульманином шіїтської віри, послідовником Імама Джафара. І коли він такий милостивий до мене, нехай я помру тут: на моїй вулиці, у домі, у якому я народився. Мені та Ніно — християнці з усміхненими очима, яка їсть за допомогою ножа та виделки і носить тонкі шовкові панчохи.

Розділ 3

На формі випускників комір був вишитий сріблом. Сяяло срібло пряжок і гудзиків. Цупку тканину було випрасувано, і вона все ще зберігала тепло. Знявши кашкети, ми тихо стояли у великій шкільній залі. Почалася урочиста частина екзамену, і ми, сорок чоловік, з яких тільки двоє були православними, молили Бога ортодоксальної церкви про допомогу.

Священик у важкому золоченому, святковому одязі з надушеним довгим волоссям і великим хрестом у руці почав богослужіння. Повітря поважчало від ладану, учителі та двоє православних опустилися на коліна. Співучі слова священика здавалися нам беззмістовними. Як часто протягом цих восьми років ми байдуже та з нудьгою це слухали: «Хай благословить Господь всемілостивого, всемогутнього, християннійшого монарха нашого й царя Миколая Олександровича, усіх мандрівних по морю чи на суші, усіх страждених і мучеників, усіх, хто героїчно поліг на полях битви за Бога, Царя і Вітчизну, усіх православних християн...» Я з нудьгою

дивився на стіну. Там у широкій золотій рамі висів портрет все милостивого і всемогутнього монарха й царя, натурального розміру, подібний до візантійської ікони під великим двоголовим орлом. Лице царя було видовжене, волосся світле, ясний і холодний погляд був спрямований уперед. На грудях виблискували незліченні ордени. Вісім років я намагався порухувати їх, та кожного разу через їхню велику кількість збивався з ліку. Раніше поруч з портретом царя висів і портрет цариці, який потім прибрали. Сільські мусульмани обурювалися її сукнею з великим вирізом і перестали посилати дітей до гімназії.

Поки священик молився, ми віддавалися урочистості моменту. Урешті, це був дуже бентежний день. Я із самого ранку зі шкіри пнувся, щоб провести його відповідно до важливості події. Перш за все, я вирішив стати чуйним з домашніми. Та багато хто з них ще спав. Потім по дорозі в гімназію я давав милостиню усім зустрічним жебракам. Я так розхвилювався, що одному з них замість п'яти копійок тицьнув цілого карбованця. Коли він почав сердечно дякувати, я з гідністю відповів:

— Не мені дякуй. Дякуй Аллахові, який моєю рукою роздає милостиню.

Після таких благих справ я, звичайно ж, не міг провалитися на екзамені.

Богослужіння добігло кінця. Вишикувавшись у ряд, ми рушили до столу екзаменаторів. За довгим столом вони здавалися нам доісторичними чудовиськами: чорні бороди, похмурі погляди та ошатні, вишиті золотом уніформи. Усе виглядало урочисто та лячно, хоч росіяни не люблять завалювати мусульман на іспиті. Бо в усіх нас є чимало друзів, а друзі

наші — дужі хлопці з кинджалами та пістолетами. Учителі знають про це і бояться диких бандитів так само, як учні — викладачів. Багато професорів вважали своє призначення в Баку одним з Божих покарань. Не так вже й рідко на учителів нападали і били у темних провулках. Винуватих знайти не вдавалося, а учитель отримував призначення у нове місце. Ось чому вони крізь пальці дивляться на зухвале списування математичних рішень Алі Ханом Ширванширом у сусіда по парті Метальникова. Лише раз, коли я списував, учитель близько підійшов до мене і у відчаї зашипів: «Не так відкрито, Ширваншире, ми не одні!»

Отож, із письмовим математичним завданням я впорався. Щасливі, уже дихнувши вільніше, ми прогулювалися вздовж Миколаївської вулиці. Наступного дня мав відбутися письмовий іспит з російської мови. Теми творів, як завжди, прибули в запечатаному конверті з Тифліса. Директор розпечатав конверт і урочисто вимовив: «Жіночий образ Тургенєва як втілення російської жінки». Тема була легка. Досить оспівати руських жінок, й оцінка в кишені. Письмовий екзамен з фізики був набагато складнішим. Але там, де мені відмовляв мозок, виручало мистецтво списувати. Тому з фізикою теж ніяких проблем не було. Екзаменаційна комісія дала нам день відпочинку. Потім прийшла черга усних іспитів. Тут кожен відповідав за себе. Треба було пишно мовно відповідати на прості запитання. Першим ішов іспит з Божого закону. Наш наставник мулла зазвичай тихо собі сидів на задньому плані, але сьогодні він раптом перейшов у перший ряд. Він був одягнений у довгу широку накидку та підперезаний зеленим поясом, який засвідчував його прихильність ученню Пророка. З учнями він був поблажливим.

Він лише запитав мене про символ віросповідання і поставив високу оцінку. Як зразковий учень, я повторив шийтське проголошення віри: «Немає Бога, окрім Аллаха, Мухаммед Його Пророк, а Алі намісник Аллаха». Останні слова мали особливе значення, оскільки саме вони відрізняли праведних шийтів від заблукалих побратимів сунітів, проте і їм Аллах не відмовив у своїй милості. Цьому навчив нас Мулла, бо він був людиною без забобонів.

Його ліберальність компенсувалася відсутністю такої у викладача історії. Я витягнув білет, який мені не дуже сподобався: «Перемога Мадатова в Гянджі». Викладач почувався теж не особливо комфортно. У битві під Гянджою росіяни зрадницьки вбили знаменитого Ібрагімхана Ширваншира, мого предка, який допоміг Гасанкуліхану відтягти голову князю Ціціанашвілі. «Ширваншире, ви маєте право поміняти білет», — м'яко промовив викладач. Я з підозрою подивився на скляну чашу, наповнену аркушами з написаними на них питаннями. Кожен учень мав право лише один раз поміняти білет, але в такому випадку розраховувати на відмінну оцінку вже не доводилось. Я не хотів випробувувати долю, коли вже знав все про смерть свого предка. А там, у чаші лежали геть невідомі питання про Фридриха Вільгельма в Пруссії чи причини громадянської війни в Америці. Хто міг знати про це? Я похитав головою. Потім я, якомога ґрунтовніше та ввічливіше, розповів про те, як іранський шахзаде Аббас Мірза виїхав із сорокатисячною армією з Тебріза в Азербайджан, щоб прогнати звідти росіян. У Гянджі його зустрів п'ятитисячний загін, яким командував царський генерал вірменин Мадатов. Вогнем своєї артилерії Мадатов розстріляв іранське військо, яке доти не було знайоме з вогнепальною

зброєю. Шахзаде Аббас Мірза звалився зі свого коня та відповз у рів, армія рятувалася втечею, а Ібрагіма Ширваншира було схоплено й розстріляно під час спроби перебраться на інший берег річки зі своєю армією. «Перемога була здобута не стільки завдяки хоробрості росіян, скільки технічній перевазі в озброєнні загону Мадатова. У результаті перемоги було підписано Туркменчайський договір, згідно з яким іранці мали виплатити величезну контрибуцію, внаслідок чого було повністю розорено п'ять перських провінцій». Після цієї заяви я не міг розраховувати на відмінну оцінку. Я мав сказати: «Перемогу було здобуто завдяки доблесті росіян, які примусили ворога, що був численнішим у вісім разів, утікати. У результаті цієї перемоги було підписано Туркменчайський договір, що допомогло Ірану долучитися до західної культури та ринків». Але мені було все одно — честь мого предка для мене була рівнозначна різниці між «відмінно» і «добре».

Іспити закінчилися. Директор виголосив ще одну промову. Він з гордістю та, відповідно до моменту, із серйозністю оголосив нас випускниками. Ми, ніби звільнені арештанти, кинулися вниз сходами. Сяло сліпуче сонце. Вулиці були вкриті дрібним жовтим піском. Поліцейський на розі вулиці, який охороняв нас вісім років, привітав нас, і кожен дав йому п'ять копійок. Потім ми, немов ватага бандитів, із криками та вереском побігли в місто. Я поспішив додому, де мене зустріли як Олександра після його перемоги над персами. Слуги побожно дивилися на мене. Батько розцілював і пообіцяв виконати три будь-які бажання. Дядько сказав, що такий освічений мужчина має бути представлений тегеранському двору, де він зробить блискучу кар'єру.

Коли вляглося перше хвилювання, я пробрався до телефону. Уже два тижні я не розмовляв з Ніно. За мудрим правилом батьків, чоловікові, що стояв на життєвому перехресті, слід триматися подалі від жінок. Я підніс слухавку громіздкого апарата, покрутив ручку і прокричав: «зз81!»

— Алі, ти склав іспити? — пролунав голос Ніно.

— Так, Ніно.

— Вітаю, Алі!

— Коли і де ми можемо зустрітись, Ніно?

— О п'ятій біля басейна в Губернаторському саду, Алі.

Говорити далі було неможливо. Рідня, слуги та євнухи зацікавлено нашорошили вуха. А за спиною Ніно стояла її матінка-аристократка. Краще повісити слухавку. У будь-якому випадку безтілесним голосом не особливо насолодишся.

Я піднявся нагору у велику кімнату батька. Він сидів на дивані. За ним розташувався дядько. Обидва пили чай. Слуги, які стояли вздовж стіни, втупили в мене очі. Іспит ще не скінчився. Бо зараз, коли я збирався вступити в доросле життя, батько мав офіційно та прилюдно розкрити синові всю мудрість життя. Це було зворушливо і разом з тим старомодно:

— Синку, тепер, коли починається твоє доросле життя, я маю ще раз нагадати тобі про обов'язки мусульманина. Ми живемо в країні невірних. Щоб не зникнути, ми маємо берегти наші давні традиції та спосіб життя. Сину мій, частіше молись, не пий, не цілуй чужих жінок, будь добрим до бідних і слабких і завжди будь напоготові кинджалом захистити віру. Якщо ти загинеш на полі бою, я, старий, буду в скорботі. Якщо ж ти обереш безчесне життя, твій батько буде зганьблений. Не забувай своїх ворогів, ми не християни. Не думай

про завтрашній день, бо це зробить тебе боягузом. І ніколи не забувай основ шиїзму — учення імама Джафара.

Дядько і слуги наче були в урочистому трансі. Вони так уважно слухали слова батька, ніби то були одкровення. Потім батько підвівся, взяв мене за руку і напружено додав:

— І останнє. Прошу тебе: ніколи не займайся політикою! Роби все, що захочеш, але не втручайся в політику!

Я міг поклястися із чистою совістю. Політика мене зовсім не обходила. А Ніно не була політичною проблемою. Батько ще раз обійняв мене. Тепер я став цілком дорослим чоловіком.

О пів на п'яту я спускався фортечним провулком до бульвару, виблискуючи своєю нарядною формою. Потім повернувшись праворуч, пройшов повз Губернаторський дворик до саду, розбитого на пустельному ґрунті Баку коштувало величезних зусиль. Дивне відчуття свободи не покидало мене. Повз мене проїхав у своєму фаєтоні губернатор, і мені не довелося віддавати йому військову честь, як я робив протягом восьми років. Я зняв з кашкета срібну кокарду Бакинської вищої гімназії. Тепер я один з випускників. Віднині я прогулювався як цивільна особа, і на хвилину мені сяйнула думка покурити у всіх на очах. Проте відразу до тютюну пересилила звабу свободи. Я відмовився від неї і повернувся до парку.

Це був великий сад, запилений, із убогими печальними деревами та залитими асфальтом доріжками. З правого боку здіймалася стіна фортеці. У центрі стояли білі мармурові колони міського клубу. Між деревами розташувалися численні лави. Три фламінго стояли серед запилених пальм, спозираючи червоне коло сонця на заході. Біля клубу був басейн — величезний круглий резервуар, викладений кам'яними плитами. Міська управа мала намір заповнити його водою та ви-

пустити туди лебедів. Та цій ідеї не судилося збутися. Вода коштувала дорого, а в усій країні не знайшлося жодного лебедя. Резервуар незмінно позирав у небо, як порожня очниця мертвого циклопа.

Я всівся на лаву. За хитромудрою чехардою квадратних сірих будинків, над їхніми пласкими дахами яскраво сяяло сонце. Тіні дерев за моєю спиною ставали довшими. Повз мене, шаркаючи черевиками, пройшла жінка у блакитній, смугастій чадрі. Крізь чадру випирав довгий ніс із горбинкою. Ніс приюхався до мене. Я відвернувся. На мене почала находити дивна апатія. Як добре, що Ніно не носить чадру і в неї немає такого довгого та кривого носа. Ні, я не примушу Ніно носити чадру. А може, й примушу? У м'яких променях сонця, що заходило, перед моїми очима виник уявний образ прекрасної Ніно. Ніно Кіпіані — яке гарне грузинське ім'я. Ніно, чий шановні батьки відрізняються європейським смаком. Що це мало означати для мене? У Ніно світла шкіра, великі смішливі темні кавказькі очі, обрамлені довгими ніжними віями. Тільки у грузинок такі прекрасні та веселі очі. Таких немає ні у європейок, ні у азіаток. Тонкі брови півмісяцем і профіль Мадонни. Мені стало сумно. Мені стало сумно від такого порівняння. На Сході існує стільки порівнянь для чоловіка, а от жінок порівнюють тільки з Дівою Марією — символом чужого незрозумілого світу.

Я опустив погляд на асфальтову доріжку Губернаторського саду, вкриту блискучим піском, привезеним з великих пустель, і заплющив очі. Збоку від мене почувся безтурботний сміх:

— Святий Георгій! Подивіться на цього Ромео, що заснув у очікуванні своєї Джульєтти!

Я підскочив. Поруч зі мною стояла Ніно у небесно-блакитній формі гімназії святої Тамари. Вона була худенькою, навіть дуже худю за східними мірками. Але саме цей недолік збуджував у мені ніжні почуття та бажання захистити її. Їй було сімнадцять, і я знав її з того самого дня, коли вона вперше пройшла по Миколаївській вулиці у свою гімназію.

Ніно сіла. Її очі блищали:

— Значить, ти все-таки склав іспити? Я трохи хвилювалася за тебе.

Я поклав руку їй на плече.

— Довелося добряче похвилюватися, та Аллах, як бачиш, приходить на допомогу своїм смиренним рабам.

Ніно усміхнулася.

— Через рік тобі доведеться наставляти мене. Було б добре, якби ти сидів під моєю партою і шепотів мені відповіді з математики.

Цей порядок завівся багато років тому, коли дванадцятирічна Ніно, уся заплакана, прибігла до мене під час перерви і потягнула до себе в клас, де мені довелося весь урок сидіти під її партою та підказувати рішення задач з математики. З тих пір в очах Ніно я зробився героєм.

— Як поживає твій дядько зі своїм гаремом? — запитала Ніно.

Я спохмурнів. Справи гарему зазвичай є секретом. Та перед невинною цікавістю Ніно відступали всі правила східної пристойності. Моя рука занурилася в її темне волосся:

— Гарем дядька невдовзі повертається додому. Як не дивно, західна медицина, мабуть, допомогла, хоч достеменно нічого невідомо. Поки що дитину чекає дядько, а не тітка Зейнаб.

Ніно по-дитячому насупила брови:

— Усе це огидно. Мої батьки проти цього. Утримувати гарем ганебно.

Вона говорила тоном школярки, яка відповідає на уроці. Я торкнувся губами її вуха:

— У мене ніколи не буде гарему, Ніно, ніколи.

— Але ти, мабуть, примусиш дружину носити чадру!

— Може бути, поживемо — побачимо. Чадра — корисна штука. Вона захищає від сонця, пилюки та поглядів незнайомих.

Ніно почервоніла.

— Ти завжди будеш азіатом, Алі. Чим тобі заважають чужі погляди? Жінка прагне подобатися.

— Жінка має подобатися тільки своєму чоловікові. Відкрите обличчя, оголена спина, звабливо виставлені груди, прозорі панчохи на граційних ніжках — усе це обіцянки, які жінка має виконати. Чоловік, побачивши це, бажає більшого. Ось для того, щоб у чоловіків не виникало такого бажання, жінки й носять чадру.

Ніно вражено подивилася на мене.

— По-твоєму, сімнадцятирічні дівчата та дев'ятнадцятирічні юнаки говорять про такі речі в Європі?

— Мені немає коли про це думати.

— Тоді і ми не будемо говорити про них, — суворо відповіла Ніно.

Я погладив її волосся. Вона опустила голову. Останній промінь спадаючого сонця відбився у її очах. Я схилився над нею... Її губи ніжно та безвільно розкрилися. Я припав до них довгим і непристойним поцілунком. У Ніно перехопило подих. Потім вона відсторонилася. Ми сиділи мовчки,

втупившись у сутінки. Потім, трохи збентежені, ми підвелися. Взялися за руки і вийшли із саду.

— Якщо вже на те пішло і мені слід носити чадру, — сказала вона, — можу виконати твоє бажання.

Вона збентежено посміхнулася. Тепер все було так, як треба. Я провів її додому.

— Я обов'язково прийду на випускний вечір, — сказала вона.

— А що ти будеш робити влітку, Ніно?

— Улітку? Ми збираємося в Шушу і Карабах. Але не треба цим перейматися. Це не означає, що й ти маєш приїхати в Шушу.

— Добре. Побачимося в Шуші влітку.

— Ти нестерпний. І що я в тобі знайшла?

Двері за нею зачинилися.

Я пішов додому. Євнух з обличчям висушеної ящірки посміхнувся:

— Грузинки — гарні жінки, Хане. Але не варто цілувати їх відкрито, у громадських садах, де ходить так багато людей.

Я вщипнув його за вухо. Євнух може бути нахабним, скільки захоче. Він середньої статі: не чоловік, не жінка.

Я пішов до батька:

— Ти обіцяв мені виконати три мої бажання. У мене назріло перше: це літо я хочу провести один в Карабасі.

Батько пильно подивився на мене, потім, усміхаючись, кивнув.

Розділ 4

Зейнал Ага був простим селянином з передмістя Баку — Бінагаді. Йому належала ділянка сухої неродючої землі, яку він обробляв до тих пір, доки в результаті невеликого землетрусу на убогому ґрунті не утворилася тріщина і звідти не вперіщив фонтан нафти. З тих пір Зейналу Ага не треба було думати про те, як звести кінці з кінцями. Гроші самі текли до нього рікою, і він витрачав їх направо й наліво. Проте гроші все накопичувались, накопичувались і невдовзі почали його обтяжувати. Він відчув, що рано чи пізно за таким таланом надійде покарання, і тому жив в очікуванні Божої кари, наче засуджений смертник. Він будував мечеті, лікарні, в'язниці, ходив паломником до Мекки та відкрив дитячі притулки. Але долю не підкупиш. Його вісімнадцятирічна дружина, з якою він одружився у сімдесят п'ять років, заплямувала його честь. Він помстився за наругу сповна — жорстоко та безпощадно, після чого змарнів і переситився життям. Родина розвалилася, один із синів пішов з дому, другий

накликав тяжку ганьбу, взявши на себе гріх самогубства. Тепер сивий, понурий і принижений Зейнал Ага мешкав у своєму сорокакімнатному бакинському палаці. Єдиний син, який залишився при батькові, Ільяс-бек, навчався з нами в одному класі. Випускний вечір мав відбутися у домі Зейнала Ага — у великій залі зі стелею з гірського кришталю.

О восьмій годині я підіймався широкими мармуровими сходами. Ільяс-бек стояв нагорі, вітаючи гостей. Він, як і я, був у чорному костюмі, прикрашеному вишуканим тонким кинджалом, що звисав із паска. Тепер і ми могли користуватися цим привілеєм.

— Салам алейкум, Ільяс-бек! — вигукнув я і доторкнувся правою рукою до папахи. Ми потиснули один одному руки за старим традиційним звичаєм: правою рукою я потиснув праву руку, а його ліва рука потиснула мені ліву руку.

— Сьогодні вночі ми зачинимо лепрозорій, — прошепотів мені Ільяс-бек. Я радісно закивав головою.

Лепрозорій був вигадкою і секретом нашого класу. Російські викладачі не мали анінайменшої уяви про те, що відбувалося в нашому місті та його околицях, навіть якби вони прожили й пропрацювали тут багато років. У їхніх очах ми були всього лише на все здатними аборигенами. Тому ми сказали їм про лепрозорій біля Баку. Якщо хтось із нас хотів прогуляти уроки, староста класу підходив до класного наставника та, вистукуючи зубами, розповідав про те, що кілька хворих на проказу втекли з лепрозорію й тепер розгулюють по місту. Поліція розшукує їх саме у тій частині Баку, де проживають прогульники. Наставник з блідим обличчям дозволяв учням не приходити до школи до тих пір, доки хворі на проказу не будуть заарештовані. У залежності від обставин ці прогу-

ли могли затягнутися на тиждень, а то й більше. Жодному викладачеві не спадало на думку звернутися до санітарного управління та довідатися про існування того лепрозорію. Та сьогодні вночі ми збиралися зачинити лепрозорій.

Я пішов до вже переповненої зали. У кутку в оточенні викладачів сидів наш директор з урочистою та помпезною міною. Я підійшов до нього й шанобливо поклонився. Завдяки моїм мавпячим здібностям до мов та діалектів однокласники-мусульмани призначили мене своїм уповноваженим, коли справа доходила до з'ясування стосунків із директором. Тоді, коли неросійське походження багатьох з них виказувала перша ж фраза російською мовою, мені вдавалося імітувати окремі діалекти. Наш директор був з Петербурга, тому з ним треба було говорити на «пітерському», тобто пришіптувати приголосні й ковтати голосні. Хоч акцент виходив не дуже гарний, проте дуже й дуже аристократичний. Директору і на думку не спадало, що я клеїв дурня. Він радів прогресові русифікації цієї околиці.

— Доброго вечора, пане директоре, — скромно промовив я.

— Доброго вечора, Ширваншире, ти прийшов до тям після іспитів?

— Так, пане директоре. Але потім я пережив сильне потрясіння.

— Що сталося?

— Ну, у зв'язку з лепрозорієм. Мій кузен Сулейман побував там. Він, знаєте, служить лейтенантом у сальянській військової частині. Йому було зле, й мені довелося доглядати його.

— А що ж сталося з лепрозорієм?

— Хіба ви не знаєте? Хворі на проказу здійснили втечу і кинулися в місто. Проти них розгорнули дві частини

сальянського полку. Прокажені захопили два селища. Солдати оточили ці селища та стріляли, не розбираючи в кого. Зараз якраз усі будинки спляють. Правда, жакливо, пане директоре, що лепрозорій перестав існувати? Спотворені, смердючі шматки плоті, що повідпадали від хворих, лежать за міськими воротами. Їх поливають нафтою і спляють.

На чолі у директора виступили краплини поту. Він, мабуть, думав про те, що настав момент попросити міністерство, щоб його перевели у більш цивілізоване місце.

— Яка жаклива країна, який жакливий народ, — хрипко сказав він. — Тепер ви бачите, діти мої, як важливо мати досвідчений уряд і магістрати, що швидко реагують.

Клас оточив директора і, усміхаючись, слухав його лекцію про користь порядку. З лепрозорієм було покінчено. Нашим послідовникам доведеться розробляти нову власну версію.

— А чи знає пан директор про те, що син Мухаммеда Гейдара вже вчиться в другому класі в нашій школі? — невинно запитав я.

— Що-о-о? — Очі директора полізли на лоба.

Мухаммед Гейдар був прокляттям школи. Він залишався у кожному класі по три роки. У шістнадцять років він одружився, але продовжував ходити до школи. Його син у десятирічному віці пішов до тієї ж гімназії, де вчився батько. Спочатку щасливий батько намагався приховати це. Та якось маленький пузань підійшов до нього під час великої перерви і, втупивши в нього великі невинні очі, сказав азербайджанською:

— Тату, якщо ти зараз же не даси мені п'ять копійок на шоколад, я розповім мамі, як ти списав задачі з математики.

Жорстоко згнъблений Мухаммед Гейдар надер нахабі вуха і попросив нас розказати директору за першої ж зручної нагоди про своє батьківство.

— Ви хочете сказати, що в учня шостого класу, Мухаммеда Гейдара, є син, який вчиться у другому класі? — запитав директор.

— Так, він просить у вас пробачення і хоче, щоб його син став таким же освіченим, як він сам. Дуже зворушливо спостерігати, як розповсюджується потяг до західної освіти.

Директор почервонів. Він мовчки обмірковував питання, наскільки навчання батька із сином в одній школі суперечить правилам гімназії. Проте він так і не прийшов ні до якого висновку. Таким чином, батькові та синові було дозволено осаджувати й надалі цей бастион західної науки.

Відчинилися маленькі двері. Десятирічний хлопчик відсунув важкі завіси та ввів темношкірих сліпих музик з Ірану. Тримаючись за руки, музики пройшли в куток зали та всілися на килимі. Їхні рідкісні інструменти були виготовлені багато століть тому в Ірані. Зазвучала тужлива музика. Один з музик підніс долоню до вуха — класичний жест східних співців. У залі запанувала тиша. Пролунав сповнений захвату удар бубна, і співець заспівав фальцетом:

*Твій стан подібний перському кинджалу,
Вуста твої наче палаючий рубін.
Якби я був турецьким султаном,
Ти стала б моєю нареченою,
В коси твої я влітав би перлини,
Цілував би п'яти твої,
В чаші золотій підніс би серце своє.*

Співець замовк, а пісню підхопив гучний та різкий голос іншого. З почуттям ненависті він співав:

*Та кожної ночі
Ти як миша скрадаєшся
Через двір до сусіднього дому.*

Бубон божеволів. Кяманча ридала. І вже третій співак пристрасно заспівав:

*Він шакал, він невірний,
О горе, о нещастя, о ганьба!*

На хвилину запала тиша. Потім через три-чотири такти м'яко й романтично заспівав четвертий:

*Три дні я гострив свій кинджал,
Четвертого дня заколов ворога,
Порізав його.
Я перекину тебе, моя кохана, через сідло,
Пов'яжу обличчя своє хусткою війни
І помчу з тобою в гори.*

Поруч зі мною стояли директор школи і викладач географії.
— Яка жахлива музика, — м'яко вимовив директор. — Звучить як рев кавказького віслиюка серед ночі. Цікаво, чи є якийсь смисл у словах?

— Ні, мабуть, як і в музиці.

Я вже хотів навшпиньки піти від них, та відчув, як ворухнулася важка дамаська порт'єра за моєю спиною. Я обережно

озирнувся. За порт'єрою стояв старий з білосніжним волоссям і дивними світлими очима. Слухаючи музику, він плакав: його ясновельможність Зейнал Ага, батько Ільяс-бека. Його м'які руки з товстими голубими венами тремтіли. Ці руки не могли навіть написати ім'я господаря, але керували сімдесятимільйонними статками. Я відвернувся. Він був простим селянином, цей Зейнаб Ага, проте розумівся на мистецтві співу більше, ніж викладачі, що випустили нас у світ.

Пісня скінчилася. Музики почали грати кавказьку танцювальну мелодію. Я озирнувся. Учні збилися в зграйки й пили вино, навіть мусульмани. Я не пив. Дівчата, сестри та друзі наших однокласників щебетали по кутках. Серед них було чимало російських дівчат з русими косами, сірими або блакитними очима та напудрованими серцями. Вони говорили або тільки з росіянами, або з вірменами чи грузинами. При наближенні ж мусульман вони знічено хихотили і, відповівши скоромовкою, відверталися. Хтось загравав на піаніно вальс. Директор закружляв з дочкою губернатора.

Нарешті! Зі сходів почувся її голос.

— Доброго вечора, Ільяс-бек. Я трохи запізнилася не зі своєї вини.

Я знітився. Ніно була вдягнена не у вечірню сукню і навіть не у форму гімназії святої Тамари. З її плечей спадала коротка оксамитова накидка із золоченими гудзиками. Талія була туго перевита ремінцем і здавалася такою тонкою, що я зміг би обхопити її однією рукою. Довга чорна оксамитова спідниця сягала п'ят, оголюючи позолочені носачи її лайкових черевичків. На голівці сиділа невеличка кругла шапочка, з якої на чоло двома рядами спадали важкі золоті монети. Вона була в старовинному костюмі грузинської

княжни й нагадувала візантійську мадонну. Мадонна розсміялася:

— Ні, Алі Хане, не сердься! Доки зав'яжеш усі торочки цієї спідниці, стільки часу мине. Я одягнула її лише заради тебе.

— Перший танець мій! — вигукнув Ільяс-бек.

Ніно поглянула на мене, і я кивнув на знак згоди. Я танцюю так собі, та й не дуже люблю танцювати. А Ільяс-беку можна довірити Ніно. Він знає, як поводитися. «Молитву Шаміля!» — попросив Ільяс-бек. Зазвучала дика музика. Ільяс-бек вискочив у центр зали, вийняв свою шаблю, і ноги його понеслися у скаженому ритмі танцю кавказьких горців. У руках в нього блищав клинок шаблі. Ніно підпливла до нього. Ноги її здавалися іграшковими. Почався танець Шаміля. Ми плескали у такт музиці. Ніно виконувала партію нареченої, яку мали викрасти... Ільяс затиснув шаблю зубами і, розкинувши руки, наче хижий птах, кружляв навколо дівчини. Ніно ковзала залом, передаючи порухом гнучких рук страх, відчай і покору. У лівій руці вона тримала хустку. Усе її тіло тремтіло. І тільки монетки її шапочки спокійно лежали на чолі — у цьому була майстерність танцю. Тільки грузинка може робити такі фантастично швидкі повороти, не приводячи в рух монетки на шапочці. Ільяс мчав за нею. Він, не зупиняючись, переслідував її. Чим сильнішими ставали рухи його рук, тим слабкіше відбивали його атаки руки Ніно. Нарешті, вона завмерла, як загнана мисливцем лань. Ільяс-бек кружляв все ближче й ближче. Погляд Ніно став м'яким і покірливим. Руки її затремтіли. Музика стала голоснішою, і вона розтиснула ліву руку. Хустка впала на землю, і тієї ж миті шабля Ільяс-бека приколола її до підлоги. Ритуальний танок припинився.

До речі, чи я сказав, що перед танцем ми з Ільяс-беком обмінялися шаблями? Так що хустку Ніно проколола моя шабля. Завжди краще підстрахуватися, бо, як стверджує мудре правило: «Перед тим, як доручити верблюда заступництву Аллаха, міцніше припни тварину до паркану».

Розділ 5

— Хане, коли наші славні предки вперше ступили в цю країну, де вони збиралися здобути собі велике ім'я, що наводило б жах, вони закричали: «Кара Бах! — Дивіться — там лежить сніг!» Але, коли підійшли до гір та побачили густий ліс, вони закричали: «Карабах! — Чорний сад!» З того часу цей край почав називатися Карабах. Бо, хай буде вам відомо, Хане, наш край дуже давній і знаменитий.

Старий Мустафа, у якого в Шуші я винаймав кімнати, шанобливо замовк. Потім він випив маленьку чарку карабаського фруктового лікеру, відрізав шматочок дивного волокнистого сиру, що нагадував дівочу косу, й повів далі:

— У наших горах, як відомо, мешкають зловісні темні привиди, які охороняють нелічені скарби. У лісах стоять прадавні брили, поміж яких течуть священні джерела. У нас є все. Пройдись містом і подивись, чи працює хто-небудь. Та ніхто! Ти здивуєшся, ага!

Я дійсно здивувався тому, як мистецьки брехали жителі цього краю. Вони складали різні легенди, щоб прославити свою батьківщину. Тільки вчора товстун вірменин намагався розповісти мені, що християнська церква Марас у Шуші була збудована п'ять тисяч років тому.

— Не забріхуйся, — попередив я його. — Християнство як релігія виникло заледве дві тисячі років тому. Церква не могла бути збудована до виникнення релігії.

Товстун образився та дорікнув мені:

— Ви, поза сумнівом, освічена людина. Та дозвольте мені, старому, нагадати вам, що християнство як релігія могло виникнути дві тисячі років тому в інших країнах. Але нас, карабахців, Ісус Христос наставив на путь істинний за три тисячі років до того. Ось так!

За п'ять хвилин той же старий, не змигнувши й оком, повідав мені, що французький генерал Мюрат — вірменин за походженням і народився у Шуші. Дитиною його забрали до Франції, щоб і там прославити Карабах. Навіть дорогою в Шушу водій фаєтону показав кам'яний місток, по якому нам треба було проїхати, і гордо мовив:

— Міст було збудовано Олександром Великим, коли він вирушав завойовувати Персію.

На перилах великими цифрами було вибито «1897». Я показав це фаєтонщику, але той лише махнув рукою:

— Вай, ага, росіяни вибили ці цифри пізніше через заздрощі до нашої слави!

Шуша — дивний край. Він розкинувся на вишині п'яти тисяч метрів у горах, оточений лісами та струмками. Тут у повній злагоді живуть вірмени та мусульмани. Протягом століть Шуша служила мостом між кавказькими країнами,

Персією та Туреччиною. Місцеві аристократи — вірменські нахарари, меліки та мусульманські беки й агалари зводили будинки на пагорбах й у долинах, що оточили місто.

Часто з чарівною дитячою самовпевненістю вони називали свої мазанки палацами. Цим людям ніколи не набридало сидіти на ганку, покурюючи люльки, й розповідати один одному про те, як часто карабаські генерали рятували Російську імперію і самого царя і яка жахлива доля їх би спіткала, якби на їхній захист постав би хтось інший.

Я і мій гочу дошкандибали до Шуші за сім годин. Гочу — озброєний прислужник за професією та розбійник за покликанням. Це мовчазні люди з войовничим виразом обличчя та з кинджалами, шпагами, пістолетами й іншою зброєю на поясі. Вони проводять час у роздумах про своє героїчне минуле та здобуті трофеї. А можливо, їхнє мовчання і зовсім нічого не значить. Батько наполіг на тому, щоб мене супроводжував гочу — чи то щоб уберегти мене від незнайомців, чи то їх від мене. Та я особливо й не сперечався. Мені подобався цей гочу, до того ж він був ріднею дому Ширванширів, на нього можна було покластися, як на східного слугу.

Я жив у Шуші вже п'ять днів. П'ять днів в очікуванні Ніно я вислуховував від кожного стрічного, що найбагатші, найвідважніші і взагалі видатні люди є вихідцями із Шуші. Я дивився на міські сади, рахував мінарети та церковні дзвіниці. Шуша, поза сумнівом, була релігійним містом: сімнадцять церков і десять мечетей з лишком вистачало на шістьдесят тисяч населення. І потім поруч із містом можна було відшукати незліченну кількість святих місць, найважливішим з яких була знаменита могила, каплиця та два дерева святого Сарібєка. Хвалькуваті друзі потягнули мене туди першого ж дня.

До могили святого можна добратися з Шуші за годину. Усе місто здійснює туди щорічне паломництво, де у святому гаї влаштовує бенкети. Надміру набожні повзуть до могили на колінах — досить незручний спосіб вшанувати святого, хоч саме так паломництво стає особливою заслугою. Біля могили ростуть два дерева, доторкнутися до яких вважається святотатством. Досить доторкнутися до листочка, щоб усе тіло спаралізувало — настільки велика сила святого. Хоч ніхто так і не зміг до пуття розповісти мені, чи були насправді випадки паралічу або ще які чудеса. Мені лише в найменших подробицях повідали про те, що якимось, рятуючись від ворогів, Сарибек зійшов на вершину гори, звідки дивиться на нас сучасна Шуша. Коли вороги підійшли зовсім близько, кінь його перелетів могутнім стрибком через гори, скелі й усе місто. На місці, де приземлився кінь, і сьогодні можна побачити відбитки на камені — сліди копит цієї благородної тварини. Таку ось історію мені розповіли. І коли я був намагався висловити свій сумнів щодо стрибка, почув обурену відповідь:

— Так, ага, кінь-то був карабаським.

І відразу ж оповіли чергову легенду про карабаського скакуна:

— Місто потопало в красі... Та найкращим у цьому місті був карабаський скакун, знаменитий кінь, за якого перський шах Ага Мухаммед пропонував свій гарем...

А чи знали взагалі мої друзі, що Ага Мухаммед був імпотентом?

— Цей скакун, — вели далі вони, — був майже святим. Щоб вивести цю дивовижну породу, аксакали протягом віків сушили голову, доки не з'явився знаменитий карабаський скакун.

Після всіх тих історій мені стало цікаво побачити цих прекрасних коней. Та друзі лише з жалем подивилися на мене:

— Легше потрапити в султанський гарем, ніж проникнути в стайню з карабаськими скакунами. У місті всього двадцять гнідих, і побачити їх — все одно що набути репутації конокрада. Господар скакуна сідає на нього, лише вирушаючи на війну.

Одним словом, мені довелося задовольнитися їхніми розповідями про легендарного скакуна.

Тим часом я сидів на веранді в Шуші, слухаючи балаканину старого Мустафи й очікуючи Ніно. Це казкове місто мені подобалось.

— О Хане, — раптом почав Мустафа, — ваші предки воювали, а ви сиділи в обителі знань і стали освіченою людиною. Значить, ви знайомі і з витонченими мистецтвами. Перси пишаються Сааді, Хафізом і Фірдоусі, росіяни — Пушкіним, а далеко на заході творив поет на прізвище Гете, який написав поему про диявола.

— І що ж? Усі ці поети родом з Карабаху? — обірвав його я.

— Ні, мій шляхетний пане, я просто хочу сказати, що наші поети кращі, хоч і відмовляються передавати слова свої мертвими буквами. Вони занадто талановиті, щоб записувати свої поеми, і тому просто розповідають їх.

— Про яких поетів ти кажеш? Чи не про ашугів?

— Так, про ашугів, — авторитетно промовив старий. — Вони мешкають у селах Шуші, і завтра у них відбудуться змагання. Ви підете подивитись на них?

Місцевими поетами славилось майже кожне карабаське село. Вони складають поеми упродовж зими, а весною виходять в люди і розповідають свої пісні у хижках та палацах.

Та лише три села населяють виключно поети, і на знак пошанування, з яким Схід ставиться до поезії, ці села звільнені від податків. Одним з таких сіл є Дашкенд.

З першого погляду було зрозуміло, що жителі цього села не прості селяни. Це були довговолосі чоловіки у шовковому одязі, які з підозрою позирали один на одного. За ними слідом ішли їхні жінки з печальними обличчями та музичними інструментами чоловіків у руках. Село кишіло багатими вірменами й мусульманами, які з'їхалися з усієї країни послухати ашугів. Енергійний натовп зібрався на невеликій головній площі. У центрі стояли два доблесні ашуги, в очікуванні важкої дуелі. Вони з презирством поглядали один на одного. Довге волосся розвівалося вітром. Раптом один з них вигукнув:

— Від твого одягу тхне гноєм, обличчя твоє схоже на свиняче рило! Хисту менше, ніж волосся на животі незайманої! Ти за копійки склав би поему про свою власну ганьбу!

Другий відповів йому зловісним гавканням:

— Ти одягнений як звідник, а голос у тебе як у євнуха. Ти не можеш продати свій хист, бо його в тебе немає. Поїдаєш обідки зі святкових столів, що накриті на мою честь.

Вони продовжували запально лаятися. Публіка аплодувала. Потім з'явився якийсь сивий старий з обличчям апостола й оголосив теми змагань: «Місяць над Араксом» і «Смерть Ага Мухаммед-шаха!»

Поети звели очі до неба та заспівали. Пісня їхня була про жорстокого Ага Мухаммед-шаха, який поїхав до Тифліса, щоб повернути собі чоловічу силу в тамтешніх сірчаних водах. Коли і сірчані джерела не допомогли йому, шах зруйнував місто та звелів безжально винищити усіх чоловіків

і жінок. Але по дорозі додому з ним сталася біда. Уночі, коли він спав у своєму шатрі, хтось заколов його кинджалом. Великому шаху не судилося насолодитися життям. У походах йому доводилося терпіти голод, задовольнятися чорним хлібом і кислим молоком. Він завоював величезну кількість країн, а бідував гірше за жебрака в пустелі. Цей нещасний Ага Мухаммед-шах...

Усе це декламувалося в класичних віршах. У одному з них детально розповідалося про муки безсилою в країні найгарніших жінок, а в іншому так само детально описувалася стра-та цих жінок. Публіка залишилася задоволеною. З ашугських лобів градом котився піт. Потім один з них трохи м'якшим голосом вигукнув:

— На що схожий місяць над Араксом?

— На лице твоєї коханої, — обірвав його сердитий собрат.

— Чи ніжне світло того місяця? — вигукнув м'який голос.

— Ні, місяць подібний до щита воїна, що загинув у бою, — відповів сердитий.

Через деякий час порівняння закінчились, і кожен з них почав оспівувати красу місяця, ріки Аракс, яка звивається, мов дівоча коса, поміж степів, і закоханих, що милуються в часи смеркання відбитком місяця у водах Араксу...

Сердитого оголосили переможцем, після чого він зі злостивою усмішкою відібрав саз у свого опонента. Я вирішив підійти до нього. Він виглядав похмурим, збираючи монети в свою чашу.

— Ви задоволені своєю перемогою? — поцікавився я.

Він з відразою сплюнув.

— Хіба це перемога, ага? Раніше переможців не було. Сотню років тому переможцю дозволялося відрубати голову

переможеному. Ось тоді наше мистецтво дійсно цінувалося. Та й ми вже не ті. Кому ж захочеться пролити кров заради якоїсь поеми?

— Ви ж тепер кращий поет в окрузі.

— Ні, — повторив він. — Я всього лише умілий майстер. Мені далеко до справжніх ашугів.

— А хто вони, справжні ашуги?

— У місяці рамазан, — повідав сердитий ашуг, — є таємна ніч, яка називається ніччю Кадира. Тієї ночі вся природа на годину засинає. Ріки перестають текти, злі духи залишають свої скарби. Можна почути пророцтва трави та розмову дерев. З рік з'являються німфи, а зачаті цієї ночі люди народжуються мудрецами та поетами. Цієї ночі поет повинен прикликати пророка Ільяса — святого покровителя усіх поетів. Пророк з'являється у потрібний час, дозволяє поетові відпити зі своєї посудини й освячує його: «Тепер ти став справжнім Ашугом і почнеш бачити весь світ моїми очима». Таким чином, освячені поети починають кермувати стихіями: тварини і люди, вітри й моря дослухаються до його голосу, бо Сила Пророка у словах його.

Сердитий ашуг опустився на землю і, обхопивши обличчя руками, гірко заридав:

— Та ніхто не знає, яка ніч — ніч Кадира і в який час ночі природа поринає в сон. Тому справжні ашуги вимерли.

Він підвівся і пішов. Самотній та похмурий степовий вовк, який живе в зеленому раю Карабаху.

Розділ 6

У своєму вузькому каменистому ложі дзвеніло джерело Печапюр. Деревя, з піднятими до неба гілками, оточили його, ніби втомлені святоші. Звідси відкривалася велична панорама: на півдні, наче біблійні пасовиська, розкинулися вірменські луки, що усім своїм виглядом обіцяли багатий урожай. За пагорбами ховалася Шуша. А на сході у запиленних пустелях Азербайджану губилися карабаські поля. Гаряче дихання вогню Заратустри літало над долиною на крилах пустельного вітру. Але дерева навколо нас стояли нерухомо, ніби ангели їх щойно полишили, а магія ще не встигла розчинитися. Наше вогнище здавалося нащадком багатьох вогнищ, що благословили цей священний край. Навколо вогнища на кольорових килимах розташувалося товариство грузинів, і я разом з ними. Доки на рожні смажилася м'ясо, ми наповнили наші чаші вином і розклали навколо вогнища таці з фруктами, овочами та сиром. Біля джерела сиділи мандрівні музики — азандарі. Навіть назви інструментів в їхніх ру-

ках відрізнялися мелодійністю: даїра, чунірі-чіанурі, саламу-рі, діпліпіто. На замовлення міських грузинів, які побажали посилити екзотичні чари того, що відбувається, вони почали співати одну зі своїх баяти — перську пісню про любов. Наші викладачі латини назвали би такий екстравагантний спосіб злитися з народними звичаями «діонісійським настроєм». Святкування було влаштовано родиною Кіпіані, яка, діставшись Шуші, вирішила зібрати усіх відпочивальників вночі у шушинському гаю.

Навпроти мене сидів батько Ніно — тамада, який керував трапезою у відповідності із суворими правилами. Його очі блищали, а на розчервонілому обличчі красувалися густі чорні вуса. Зараз він підняв свого келиха за мене. Я теж відпив зі свого, хоч зазвичай не пив. Але тамадою вечора був батько Ніно, і було б просто непристойно не випити у його присутності. Слуги принесли джерельної води. Вода тут одне із численних чудес: випивши її, можна їсти скільки завгодно, не турбуючись при цьому про неприємні наслідки переїдання. Гори страв танули на очах мірою того, як ми впивалися водою. Мати Ніно сиділа поряд із чоловіком біля мигтючого вогню. У неї були смішліві очі. Такі очі були тільки у мінгрельських жінок, які виростили в долині Ріоні, де чаклунка Медея зустрілася з аргонавтом Ясоном.

Тамада підняв свій келих: «Вип'ємо на честь шановного Радіані». Старий з ясними, мов у немовляти, очима подякував йому. Почалося третє коло. Усі осушили свої келихи. П'яних не було, оскільки під час таких трапез грузини відчують душевний підйом і ясність розуму, подібну печипюрській джерельній воді, яка на додаток до всіх своїх чарівних якостей ще й не дозволяє сп'яніти.

Наша компанія була не єдиною у цей нічний час. Гай ряснів вогнями багать. Щонеділі шушинці здійснюють паломництво до джерел, а святкування тривають до світанку. Християни і мусульмани збираються разом у затінку святого гаю.

Я озирнувся і зустрівся очима з Ніно, яка сиділа позаду мене. Вона розмовляла із сивочолим Дадіані. Повага до старших і любов до дітей завжди в пошані.

— Пообіцяй, що приїдеш погостювати до мене в замок, в Зугдіді, — говорив старий. — У долині ріки Ріоні, де давним-давно раби Медеї збирали овечим руном золото. І ви б приєдналися, Алі Хане. Побачите дивовижні джунглі Мінгрелії.

— Із задоволенням, ваша світлість, але тільки заради вас, а не джунглів.

— Чим тобі не догодили ліси? Для мене вони — втілення виконаного життєвого обов'язку.

— Алі Хан боїться дерев, як діти — привидів, — сказала Ніно.

— Та ні ж бо. Просто вам дорогі ліси, а мені — степ, — відповів я.

Дадіані примружився.

— Степ, кажеш? Сухі кущі та гарячий пісок?

— Світ лісів бентежить мене, ваша світлосте. Він сповнений страху і чар, привидів і демонів. Не дозволяє дивитися вперед і обступає, кидаючи в темряву. Сонячні промені губляться серед дерев, і все здається несправжнім. Ні, ліс, дійсно, не для мене. До того ж у лісовому затінку я почуваюсь пригніченим, а шерех гілок наганяє смуток. Мені до душі прості речі: вітер, пісок і каміння. У степу немає прикрас, він подіб-

ний до удару кинджала. Ліс же своєю хитромудрістю нагадує гордіїв вузол. Я гублюся в лісі, ваша світлосте.

Дадіані задумливо поглянув на мене.

— У тебе душа степняка, — сказав він. — Можливо, людей треба розділяти саме за цією ознакою: на лісовиків і степняків. Східне сп'яніння відбувається в степу, де люди п'яніють від гарячого вітру та піску, де світ здається гранично простим і безтурботним. Ліс же сповнений питань. Лише степ не питає, не дає і нічого не обіцяє. Проте племінь душі зароджується в лісі. У степняка один лик і одна істина, яка переповнює його. Лісовик, навпаки, багатолікий. Зі степу виходять фанатики, з лісу — творці. Може, в цьому і є основна різниця між Сходом і Заходом.

— Ось чому вірмени та грузини люблять ліс, — втрутився товстун Мелік Нахарарян, котрий належав до одного з найвідоміших вірменських родів. Цей чоловік з банькуватими очима та бровами-кущами любив пофілософувати й випити. Ми чудово ладнали. Він підняв келих за моє здоров'я і вигукнув:

— Алі Хане, в горах народжуються орли, а в джунглях — тигри. Хто народжується в степу?

— Леви і воїни, — відповів я під радісні оплески Ніно.

Подали баранячі шашлики. Знову і знову наповнювалися келихи. Грузини гуляли широко. Дадіані заповзвся детально щось обговорювати з Нахараряном, а Ніно лукаво позирала на мене. Я кивнув. Уже добре смеркло. При світлі вогнищ люди здавалися духами чи розбійниками. На нас ніхто не звертав уваги. Я підвівся і повільно рушив до джерела. Схилившись над водою, я зачерпнув повну долоню води і випив. Яка насолода. Якийсь час я милувався віддзеркаленням

зірок у воді. Раптом почулися кроки. Під маленькою ніжкою тріснула суха гілка... Я простягнув руку Ніно. Ми пройшли в ліс. Нам не слід було залишати бенкет біля вогнища. Ніно присіла на траву і притягнула мене до себе... Карабаські звичаї досить суворі. Старий Мустафа з жахом повідав мені, як вісімнадцять років тому в одній родині було порушено вірність, і з того часу дерева в їхньому саду не родили. Ми подивились одне на одного. При світлі місяця обличчя Ніно здавалося блідим і таємничим.

— Княжна, — покликав я і забрав обличчя Ніно в долоні. Вона не опиралася, можливо, через велику кількість випитого кахетинського вина. А може, її п'янили ліс і місячне сяйво. Я припав до її вуст. Долоні у неї були м'якими і теплими, а тіло — піддатливим. Тріснули сухі гілки. Ми лежали на м'якому моху, і Ніно дивилася на мене. Я доторкнувся до маленьких горбиків її дівочих грудей. Мене охопило дивне почуття, яке недовзі передалося і їй. Обличчя її загострилося та посерйознішало. Я розстебнув на ній сукню. Шкіра Ніно сяjala, немов опал, при світлі місяця. Охоплена пристрастю, вона лепетала щось ніжне і палке. Я занурився обличчям між її маленьких грудей, сп'янілий від її духмяної, трохи солонуватої на смак шкіри. Коліна Ніно тремтіли. По обличчю котилися сльози. Я почав осушувати обличчя поцілунками. Вона підвелася, мовчазна і невпевнена у своїх загадкових, незрозумілих почуттях. Моїй Ніно було всього лише сімнадцять років, і вона вчилася в гімназії святої цариці Тамари.

— Алі Хане, здається, я справді кохаю тебе, навіть незважаючи на те, що я тепер княжна.

— І все-таки тобі недовго залишилося бути нею, — вимовив я, зустрівши здивований погляд Ніно.

— Не розумію... Цар знову збирається відібрати у нас титул?

— Ти позбудешся титулу, коли вийдеш заміж за мене. Не засмучуйся, титул хана теж непоганий.

Ніно схрестила на потилиці руки, закинула голову і розсміялася:

— Хан? А може, дружина хана? Такого титулу не існує. І потім, у тебе смішно виходить освідчуватися, — якщо це взагалі можна вважати освідченням.

— Так, це і є освідчення.

Пальці Ніно погладили моє обличчя і зникли у волоссі.

— А якщо я погоджуся, чи залишишся ти вдячним на все життя цьому шушинському лісові та чи помиришся з деревами?

— Гадаю, так.

— Наш медовий місяць ми проведемо у твого дядечка в Тегерані, і мені, як особливій гості, дозволять відвідати та поспілкуватися за чашкою чаю з товстунками у шахському гаремі.

— Ну і?..

— І потім мені дозволять дивитися на степ, тому що навколо не буде жодної душі, яка мала би бажання дивитись на мене.

— Ні, Ніно, тобі не доведеться дивитись на степ. До того ж він тобі не сподобається.

Ніно обхопила мою шию і притиснулася носом до мого чола.

— Мабуть, я прийму твою пропозицію, Алі Хане. Та чи подумав ти про те, що, крім лісів і степів, нам доведеться подолати багато інших перепон?

— Яких?

— Насамперед, мої батьки помруть від горя, якщо я вийду заміж за мусульманина. Потім твій батько прокляне тебе і змусить мене прийняти іслам. А якщо я стану мусульманкою, то цар-батюшка зашле мене до Сибіру за те, що я зреклася християнської віри. І тебе заодно — за те, що змусив мене це зробити. І будемо ми сидіти посеред Північного Льодовитого океану на айсбергу, доки білі ведмеді нас не з'їдять.

Я розреготався:

— Та ні ж, Ніно, не перебирай. Тобі не доведеться приймати іслам, і батьки твої не помруть від горя, а на наш медовий місяць ми поїдемо до Парижа та Берліна, щоб ти змогла помилуватися деревами у Булонському лісі чи в Тиргартені. Ну, що скажеш?

— Ти дуже люб'язний, — промовила вона знічено, — і я поки не відмовляю тобі, у мене ще буде час дати тобі свою згоду. Не переживай, не втечу я від тебе. Давай обговоримо цю справу з батьками, коли я закінчу школу. Тільки не додумайся викрадати мене. Усе, що захочеш, тільки не це. Знаю я вас: перекидаєте дівчину через сідло, везете в гори, і в результаті починається кривава війна з родиною Кіпіані.

Раптом її охопили нестримні веселощі. Усе її тіло почало сміятися: обличчя, руки, ноги, шкіра. Вона прихилилася до стовбура дерева, схилила голову та подивилася на мене. У тіні дерева Ніно була схожа на екзотичну тварину, яка сховалася в лісі від мисливця.

— Пішли, — сказала Ніно, і ми почимчикували до вогнища. Раптом вона щось придумала. Вона зупинилася і подивилася на місяць.

— А наші діти до якої релігії належатимуть? — з хвилюванням запитала вона.

— До найкращої та найбільш підходящої, — ухильно відповів я.

Вона підозріливо поглянула на мене і на хвилину змовкла, задумавшись. Потім із сумом промовила:

— Я ж не дуже стара для тебе? Мені скоро виповниться сімнадцять, а твоєї майбутній дружині має бути зараз два-надцять.

Я заспокоїв її. Звичайно ж, вона не видавалася мені дуже старою. Занадто тямущою, можливо, але хіба це достоїнство? Мені інколи здається, що ми, східні люди, досить рано стаємо зрілими, старими і мудрими. А з іншого боку, мені здається, що ми нерозумні та простодушні. Я не знав, що думати: мене збентежили дерева, Ніно, відблиск вогнищ вдалині, а найбільше я сам. Можливо, я випив забагато кахетинського вина і, як степовий розбійник, блукав у саду кохання, хоч Ніно зовсім не виглядала жертвою степового розбійника. Вона була спокійною та незворушною. Від сліз, сміху та магічної пристрасті не залишилося й сліду. Мені знадобилося більше часу, щоб прийти до тями.

Ми повернулися до джерела Печапюр. Ніхто й не помітив нашої відсутності. Я наповнив склянку джерельною водою і припав до неї палаючими вустами. Поставив склянку на місце й зустрівся поглядом із Меліком Нахараряном, який з розумінням — дружньо та сприятливо — поглядав на мене.

Розділ 7

Я лежав на дивані на веранді будинку, захоплений любовними мріями. Історія мого кохання дуже відрізнялася від тих, про які мені розповідали батько, дядьки і діди. Вона була особливою від самого початку. Ніно я зустрів не біля струмка, коли вона наповнювала глек водою, а на Миколаївській вулиці по дорозі до школи. На Сході кохання починається біля дзюркотливого сільського джерела чи біля великих музичних фонтанів у містах, де не існує проблем з водою. Дівчата кожного вечора йдуть до джерела з великими глиняними глеками на плечах. А біля джерела юнаки, всівшись у коло, ведуть розмову про битви та розбійників, зовсім не звертаючи уваги на дівчат. Дівчата неспішно наповнюють глеки водою та йдуть собі геть. Глеки, наповнені доверху, тиснуть на плечі. Аби не спіткнутися, дівчата відкидають чадру і скромно опускають очі. І так кожного вечора: дівчата приходять до джерела, юнаки розташовуються на краю майданчика. Любов на Сході зароджується саме так. Інколи одна

з дівчат випадково підводить очі й кидає погляд на юнаків. Ті й вухом не ведуть. Та коли дівчина знову повертається, один з них, похилившись, кидає погляд у небо. Інколи їхні погляди зустрічаються, а інколи — ні. Тоді наступного вечора його місце займає інший юнак. Варто було лише поглядам молодих людей зустрітися кілька разів, як відразу ж ставало зрозумілим, що народжується кохання. Усе інше йшло своєю чергою: закоханий страждалець блукав околицями і виспівував сумних пісень, у той час як його рідня обговорювала калим, а аксакали вже вираховували, скільки воїнів подарує селу молода пара. Усе було досить просто, кожен крок обговорювався та вирішувався заздалегідь.

А що зі мною? Де загубилося моє джерело? Чому обличчя Ніно не сховане під чадрою? Дивно: жінки під чадрою не видно, та її можна впізнати за звичками, думками, бажаннями. Чадра приховує її очі, ніс, вуста. Душа ж залишається неприкритою. Душа східної жінки зрозуміла. Не покриті чадрою жінки — зовсім інше. Їхні очі, носи, вуста та інші частини тіла на виду. Та вам ніколи не прочитати думок, які ховаються за цими очима, навіть якщо вам здаватиметься, що все достеменно зрозуміло. Я кохаю Ніно, і все ж вона інколи бентежить мене. Їй подобається, коли на неї задивляються сторонні чоловіки на вулиці. У шляхетної східної дівчини така увага викликала б лише відразу. Вона цілується зі мною. Я можу доторкнутися до її грудей і погладити її стегна, хоч ми навіть не заручені. Коли вона читає любовні романи, погляд у неї стає м'яким і мрійливим, ніби їй чогось пристрасно не вистачає. А спитав би я в неї, чого вона так пристрасно бажає, вона лише здивовано похитала б головою — їй і самій незрозуміло. Коли ми разом, мені нічого більше не треба.

Я гадаю, вона часто бувала в Росії. Батько брав її з собою до Петербурга, а всім відомо, які навіжені ці російські жінки. Їхній погляд переповнює сильне бажання, вони часто зраджують чоловіків і рідко мають більше двох дітей. Ось так Бог карає їх! Але я кохаю Ніно. Її очі, голос, манеру говорити та висловлювати свої думки. Я одружуся з нею, і вона, як і всі грузинки, незважаючи на їхню веселість, безтурботність чи замріяність, стане зразковою дружиною. Іншаллах.

Я повернувся вбік. Усі ці думки втомили мене. Як приємно було лежати із заплющеними очима та мріяти про майбутнє, тобто про Ніно. Бо майбутнє почнеться того дня, коли Ніно стане моєю дружиною. Яка бентежна мить на нас чекає. Нам заборонять бачитися одне з одним. Нареченій не можна бачитися з женихом в день весілля: дуже згубно може вплинути на першу шлюбну ніч. Мої друзі, озброївшись та осідлавши коней, привезуть Ніно. Вона буде закутана в чадру. Цього дня на ній має бути східне вбрання. Мулла почне ставити питання, а мої друзі розійдуться по чотирьох кутках зали і будуть промовляти закляття проти статевого безсилля. Цього вимагають звичаї, бо в кожного чоловіка є вороги, які в день весілля витягають з піхов кинджали, повертаються обличчям на захід і шепчуть: «Аісані, банісані, мамаверлі, каніані — у нього нічого не вийде, нічого не вийде, нічого». Слава Аллаху, що в мене гарні друзі, а Ільяс-бек знає напам'ять усі рятівні закляття. Відразу ж після церемонії ми розійдемося. Ніно піде до своїх подруг на дівочькі посиденьки, а я — до друзів на хлоп'яче зібрання. А потім? Що ж буде потім?

На хвилину я розплющую очі й бачу дерев'яну веранду та дерева в саду, потім відразу ж заплющую їх, аби краще уявити, що ж буде потім. Бо день весілля — найважливіший

день, може, навіть і єдиний важливий день у житті. Тому і дуже важкий. Не так вже й легко пробратися у спальню молодих першої шлюбної ночі. Біля кожних дверей уздовж довгого коридору вишиковуються фігури в масках, і, лише обдарувавши їх монетами, наречений може пройти в спальню. Та й у спальні його може підстерігати півень, кіт чи інші сюрпризи, сховані тут друзями, знову ж таки з добрими намірами. Мені доведеться гарненько роздивитися. У ліжко можуть підкласти яку-небудь стару каргу, котра буде сміятися та просити грошей, аби піти геть. Нарешті я один. Розчиняються двері й заходить Ніно. Починається найскладніша частина церемонії. Ніно усміхається й очікувально дивиться на мене. Тіло її сповите сап'яновим корсетом, що тримається на торочках, зашнурованих спереду хитромудрими вузлами спеціаліста, щоб збити з пантелику жениха. Мені доведеться самому розшнуровувати все це. Ніно не дозволяється допомагати. Хоч вона може й допомогти. Надто заплутані ці вузли, і горе й ганьба на мою голову, якщо мені доведеться їх різати. Наступного дня друзі прийдуть подивитися на розв'язані вузлики, і чоловік має показати, наскільки добре він володів собою. Горе нещасному, який не зможе показати їх. Він стане посміховиськом для всього міста.

Першої шлюбної ночі дім нагадує мурашник. Зібравшись у коридорах, на даху, інколи навіть на вулиці, друзі, родичі друзів і друзі друзів нудяться в очікуванні результату і, якщо справа затягується, нервують. Вони починають стукати в двері, нявчати й гавкати, поки, нарешті, не пролунає довгоочікуваний постріл. Тут вони почнуть у захваті стріляти в повітря. Усі, хто зібрався, вибігають з дому й утворюють почесну варту, щоб випустити нас із Ніно, коли їм самим цього

захочеться. Так, весілля буде дійсно прекрасним. Із дотриманням усіх старовинних звичаїв. Так, як цього вимагають батьківські традиції...

Я, здається, заснув на дивані. Тому що, коли я розплющив очі, мій гочу сидів навпочіпки на підлозі й чистив вістрям кинджала нігті. Як же я не почув його кроків? Я ліниво позіхнув і запитав:

— Які новини, братчику?

— Нічого особливого, ага, — з нудьгою відповів він. — По сусідству полаялися жінки, та ще якийсь старий віслюк, зірвавшись із припону, потрапив у струмок, де й донині сидить.

Гочу засунув кинджал у піхви і байдуже промовив:

— Цар вирішив оголосити війну кільком європейським монархам.

— Що? Яку війну? — Я підскочив і здивовано витріщився на нього.

— Та звичайну війну.

— Як це звичайну? Проти кого?

— Проти деяких європейських монархів. Я вже не пам'ятаю їхніх імен. Надто багато їх було. Мустафа записав їхні імена.

— Поклич негайно Мустафу.

Гочу несхвально похитав головою — яка хвороблива зацікавленість! — потім зник і повернувся у супроводі Мустафи.

Мустафа зарозуміло всміхався та поводився як всезнайко. Звичайно ж, цар оголосив війну. Усе місто про це говорить. Лише я в цей час дрімав на веранді. Майте на увазі, що ніхто точно не знає, чому цар оголосив війну. Він ухвалив таке рішення, лише виходячи з власного здорового глузду.

Мені вже урвався терпець:

— Кому ж цар оголосив війну?

Мустафа дістав з кишені клаптик паперу зі своїми карлючками. Потім відкашлявся і з гідністю почав читати по складах:

— Німецькому кайзеру й австрійському імператору, королю Баварії, королю Пруссії, королю Вюртемберга, королю Угорщини та багатьом іншим лордам і принцам.

— Я ж сказав вам, ага, що всіх і не запам'ятаєш, — обережно зазначив гочу.

Мустафа згорнув свій клаптик і мовив:

— З іншого боку, його імперська величність халіф і султан Османської імперії, Мухаммед Рашид, а також його величність шахиншах Ірану, султан Ахмедшах, оголосили про свої наміри не брати участь у цій війні. Тому війну можна вважати війною невірних, до якої ми не маємо ніякого стосунку. Мулла Мухаммед Алі гадає, що переможуть німці.

Мустафі не вдалося закінчити. З боку міста долинув передзвін сімнадцяти церков. Я вибіг. Спекотне серпневе небо погрозово і непорушно висіло над містом. Удалині, як байдужі свідки, височіли блакитні гори. Передзвін ударив по їхніх сірих скелях. Вулиці кишили людьми. Змилені, збуджені обличчя були звернені вгору до куполів церков і мечетей. У повітрі стояла стовпом пилюка. Люди хрипко перемовлялися. Безсловесні стіни храмів, які багато чого бачили на своєму віку, дивилися на нас безжалісним поглядом вічності. Їхні вежі висіли над нами німою погрозою. Передзвін змовк. Товстий мулла у барвистому халаті зі складками, що спадали хвилями, підніс до рота долоні і з гордістю і в той же час печально прокричав: «Ідіть на намаз, ідіть на намаз, краще молитися, аніж спати!»

Я влетів до стайні. Гочу осідлав мені коня, і я помчав вулицями крізь переляканий натовп.

Вуха коня стирчали у щасливому очікуванні, поки я виїжджав за місто. Переді мною серпантином звивалася широка стежина. Я промчав повз будинки карабаських аристократів.

— Ти вже рвешся в бій, Алі Хане? — горлав мені вслід якийсь селянин, що вважав себе представником місцевої знаті.

Я подивився вниз на долину. Посеред саду стояв невеликий будиночок із пласким дахом. Поглянувши на нього, я геть забув про правила верхової їзди і диким галопом помчав до крутого пагорба. Дім збільшувався, а за ним щезали одне за одним гори, небо, місто, цар і весь світ. Я в'їхав у сад. З дому вийшов слуга і промовив приречено:

— Князь із родиною покинув дім три години тому.

Моя рука автоматично схопилася за кинджал. Слуга відійшов убік.

— Княжна Ніно просила передати листа його ясновельможності Алі Хану.

Рука потягнулася до нагрудної кишені. Я зійшов з коня, усівся на ганку веранди і з нетерпінням відкрив м'який духмяний конверт. Листа було написано крупним дитячим почерком:

«Дорогий Алі Хане! Несподівано оголосили війну, і нам треба повертатися до Баку. У мене не було часу повідомити тебе про це. Не сердься. Я плачу і кохаю тебе. Літо випало коротке. Швидше повертайся і ти. Буду з нетерпінням чекати на тебе. У дорозі буду думати тільки про тебе. Тато гадає, що війна триватиме недовго і переможуть наші.

Через усю цю метушню я втратила розум. Поїдь, будь ласка, на шушинський ринок і купи мені килим. Я не встигла. Нехай буде з візерунком з маленьких різнобарвних кінських голів. Цілую тебе! У Баку буде жажлива спека!»

Я склав листа. Усе було нормально. Лише я, Алі Хан Ширваншир, осідлав як дурень коня замість того, щоб вирушити з привітаннями з приводу початку війни до міського голови чи хоч би помолитися в мечеті за перемогу царської армії. Я сидів на ганку веранди, утупившись вдалину невидючим поглядом. Який же я був дурний! Що ж іще залишалося робити Ніно, як не повертатися з батьками додому та просити мене якомога раніше приїхати? Коли в країні оголошена війна, кохана повинна бути поруч з коханим, а не строчити духмяні листи. Але війни в країні не було, війна була оголошена в Росії, до якої ні мені, ні Ніно не було діла. Навіть за такого розкладу я був розлючений — на війну, на старого Кіпіані, який так поспішав потрапити додому, на гімназію святої Тамари, де дівчат не навчали правилам поведінки. А понад усе — на Ніно, яка поїхала, покинула все, поки я, забувши про обов'язок та гідність, думав, як швидше дістатися до неї. Я знову і знову перечитував листа. У пориві відчаю я раптово вихопив кинджал і, піднявши руку, миттю увіткнув клинок у стовбур дерева, що стояло навпроти. Слуга витягнув кинджал і, оцінюючи його, сором'язливо сказав:

— Справжня кубачинська сталь, і руки у вас сильні.

Я скочив на коня і повільно поплентався додому. Удалині височіли склепіння міських будов. Злість притихла. Я вихлюпнув її на дерево. Ніно мала рацію: вона зразкова дочка і стане такою ж зразковою дружиною. Мені було

соромно за свою поведінку, і я, схиливши голову, плентався далі. На вулиці стояла пилюка. Заходило розпечене сонце. Я раптом почув кінське іржання і, піднявши голову, остовпів. На хвилину Ніно і решта світу покинули мої думки. Переді мною стояв вузькозадий кінь з маленькою звуженою головою, гордовитим поглядом і ногами як у балерини. Під косими променями сонця його шкура відливала золотом. У сідлі сидів чоловік похилого віку з обвислими вусами і трохи горбатим носом: господар сусіднього маєтку, граф Меліков. Так ось про яких знаменитих коней святого Сарибека мені розповідали в перший день приїзду до Шуші! «Гніді коні, яких на весь Карабах всього дванадцять голів. Їх доглядають, як жінок у султанському гаремі». Зараз це гніде диво стояло переді мною.

— Куди ви прямуєте, графе?

— На війну, синку.

— Що за диво-кінь, графе!

— Так, я бачу, ти вражений, чи не так? Лише кільком довелося побачити цих гнідих... — Погляд графа потеплішав. — Його серце важить рівно шість фунтів. А варто облити його тіло водою, як воно заблещить, ніби золота обручка. Цей кінь ніколи не бачив сонячного світла. Сьогодні, коли я виводив його зі стайні, сонячні промені засвітили йому прямо в очі, і вони зблиснули, немов джерело, що пробилося крізь скелю. Так, мабуть, блищали очі людини, яка добула вогонь, при виді перших язиків полум'я. Він — нащадок коня святого Сарибека. Я ще нікому його не показував. Граф Меліков сідає на своє гніде диво, лише коли цар кличе на війну.

Він з гордістю попрощався і, дзвенячи шаблею, поскакав далі. Війна, поза сумнівом, охопила країну.

Я дістався додому поночі. Звістка про війну розбурхала все місто. Місцеві аристократи, напившись, скакали по вулицях та стріляли в повітря.

— Пролеться кров! — кричали вони. — Кров пролеться! О, Карабах, ми прославимо твоє ім'я!

Удома на мене чекала телеграма: «Негайно повертайся додому. Батько».

— Збери речі, — наказав я гочу, — завтра ми від'їжджаємо.

Потім я вийшов на вулицю і почав спозирати метушню. Мене непокоїло якесь тривожне відчуття, яке не можна було пояснити. Піднявши голову до неба, я занурився у тривалі й глибокі роздуми.

Розділ 8

— Скажи-но мені, Алі Хане, хто наші союзники? — запитував гочу, поки ми їхали крутою звивистою стежиною, полишивши за собою Шушу. Цей простий сільський хлопець був невичерпним на дивовижні питання про все, що стосувалося війни та політики. У нашій країні зазвичай розмовляють на три теми: релігія, політика і торгівля. Війна ж стосується їх усіх. Про війну можна говорити коли завгодно і де завгодно, причому з однаковою частотою, не боячись при цьому вичерпати тему.

— Наші союзники, гочу, — це імператор Японії, імператор Індії, англійський король, сербський король, бельгійський король та президент Французької республіки.

Гочу стиснув губи.

— Але, якщо президент Французької республіки — цивільна людина, як він може битися і вести війну?

— Може, він пошле генерала.

— Чоловік має сам брати участь у війні, а не доручати її комусь, інакше за результат не можна ручатися.

Стривожено поглянувши за спину нашого фаєтонщика, він з виглядом знавця провадив далі:

— Цар — невисокий і худий, а кайзер Гійом — величезний і сильний. Він здолає царя у першому ж бою.

Цей простодушний хлопець був упевнений, що монархи особисто верхи на конях наступають один на одного і таким чином починають битву. Ніякі аргументи не могли перекопати його.

— Після того як Гійом сокрушить царя, до бою має стати царевич. А він молодий і не може похвалитися здоров'ям. У Гійома ж шість міцних здорових синів.

Я спробував втішити його:

— Гійом може воювати лише правою рукою, оскільки ліва — паралізована.

— Так, але ліва рука йому потрібна лише для того, щоб тримати повід, а правиця — щоб битися.

Від таких глибоких роздумів на чолі гочу прорізувалися глибокі зморшки. Несподівано він запитав:

— А правда, що імператору Францу Йосипу сто років?

— Точно не знаю. Можу тільки сказати, що він дуже старий.

— Жах, — мовив він, — у такому похилому віці чоловікові доводиться сідлати коня й виймати шаблю.

— Та ні. Йому не доведеться цього робити.

— Звичайно ж, доведеться. Між ним і сербським королем існує кривна ворожнеча. Вони тепер кривні вороги, й імператор повинен помститися за пролиту кров принца-нащадка. Якби він був селянином з нашого села, за кров можна

було б розрахуватися сотнею корів і будинком. Та імператор не зможе забути кровопролиття. Якби він забув, усі почали б так чинити, і зникла би кривна помста, і загинула б країна.

Гочу мав рацію. Що б там не казали європейці, кривна помста становить основу державного порядку та послуху. Урешті, пробачити кривну помсту можна, якщо про це просять аксакали, і просять від усього серця. Тоді можна запитати високу ціну та добитися прощення. Але сам принцип кривної помсти має підтримуватися. Інакше чим би все це могло закінчитися? Людство ділиться на роди, а не нації. І роди ці підтримують між собою певну рівновагу, послану Аллахом, що ґрунтується на силі духу чоловіків. Якщо ця рівновага порушується смертоносною силою, то рід, який зневажив волю Аллаха, має своєю чергою позбутися одного члена. Так відновлюється рівновага. Звичайно, кривну помсту іноді не легко здійснити: буває, що кулі летять повз чи людей гине більше, ніж слід. Тоді кривна помста триватиме століттями. Але ж принцип простий і ясний. Мій гочу добре це зрозумів і задоволено кивнув: так, столітній імператор, який осідлав свого коня, щоб помститися за убивство сина, був справедливим чоловіком.

— Алі Хане, якщо імператор і сербський король мають звести рахунки, то до чого тут інші імператори?

Питання було важке й заскочило мене зненацька.

— Послухай, — сказав я, — наш цар і сербський король вірять в одного й того ж Бога, тому і допомагають один одному. Кайзер Гійом та інші ворожі монархи є ріднею імператору. Англійський король доводиться родичем цареві, і таким чином все між собою якось пов'язане.

Гочу зовсім не задовольнила така відповідь. Він був упевнений, що японський імператор вірував у зовсім іншого Бога, відмінного від того, якому поклонявся цар, а той таємничий правитель Франції ніяк не міг бути родичем монархам. Окрім того, за свідченнями гочу, у Франції взагалі не вірили ні в якого Бога. Саме тому країна називалася республікою. Мені й самому все це було зрештою незрозумілим. Я ухильно відповідав і врешті сам запитав гочу, чи піде він на війну. Він замріяно подивився на свою зброю.

— Так, — сказав, — звичайно ж, піду.

— А ти знаєш, що можеш не йти? Ми, мусульмани, звільнені від військової повинності.

— Я знаю, і все ж хочу воювати.

Хлопець раптом розговорився.

— Війна — це добре. Я побачу світ. Почую посвист вітру на Заході і побачу сльози в очах ворога. Верхи на коні і з перекинутою через плече гвинтівкою я буду скакати з друзями по завойованих селах. Я привезу із собою багато грошей, і всі будуть захоплюватися мною, як героєм. Якщо ж я загину, то це буде смерть справжнього чоловіка. Усі будуть згадувати моє ім'я добрим словом і шанувати мого сина чи мого батька. Так, війна — дійсно гарна штука, проти кого б вона не була розв'язана. Кожен чоловік повинен раз у житті побувати на війні.

Гочу ніяк не заспокоювався. Він вже підрахував і кількість поранень, яких мав завдати ворогам, і трофеї, які чітко уявляв собі. Очі горіли спрагою майбутніх битв, а смагляве обличчя нагадувало обличчя старого воїна зі святої книги Шахнаме. Я заздрих йому, тому що цей простий хлопець знав, як йому слід чинити, у той час як я подумки та нерішуче лише

вдивлявся в майбутнє. Мені довелося занадто довго провчитися у стінах російської імператорської гімназії та заразитися схильністю росіян до самоаналізу.

Ми приїхали на вокзал. Приміщення було переповнене жінками, дітьми, селянами з Грузії та кочівниками із Закавказзя. Куди й навіщо вони їхали — залишалося загадкою. Здавалося, що ці люди й імен своїх не пам'ятають. Вони розташувалися на пероні як груддя бруду, штурмуючи прибулі потяги незалежно від їхнього напрямку. Біля дверей в залі очікування у драному кожусі ридав старик із очима, що гнили. Він був родом з Ленкорані — із села, яке розташовувалося на кордоні з Іраном. Старий був упевнений, що оселя його зруйнована, а діти загинули. Я сказав йому, що Іран не воює з нами. Та старий був невтішним:

— Ні, пане, вже дуже довго іржавів іранський меч. Тепер його гострять. Тепер нас атакують кочівники, війська шаха розтворюють наші оселі, бо ми ж для них невірні. Іранський лев спустошить нашу країну. Наших дочок зроблять невольницями, а синів — іграшками для забав.

Його безглуздий стогін не припинявся. Мій гочу розштовхав натовп, і нам нарешті вдалося пройти на платформу. Паротяг здавався доісторичним чудовиськом. Він зловісно вирізнявся на тлі жовтої пустелі. Ми сіли в потяг і, нагородивши провідника щедрими чайовими, отримали в розпорядження ціле купе. Гочу сів на оббите червоним плюшем сидіння з вишитими ініціалами ЗЗД — Закавказька Залізна Дорога. Потяг рушив крізь пустельний пейзаж. Жовтий пісок, що забирав увесь простір, невеликі лисі пагорби з м'яко заокругленими верхівками, ушкоджені вітрами скелі у сонячній заграві. З моря, подолавши чимало миль, подув про-

холодний бриз. Деінде низькі горби застинали запорошені повзкі рослини. Удалині показався караван: сотня чи більше верблюдів, одногогорбі та двогорбі, великі та маленькі тривожно проводжали очима потяг. Вони пересувалися маленькими кроками, похитуючись в такт монотонному передзвону дзвіночків, прив'язаних до ший. Якщо один з них спотикався, дзвіночок збивався з такту, порушуючи ритм каравану. Решта тварин, почувши збій, зупинялися, щоб відновити гармонію, й потім продовжували свій шлях. Ось він, символ пустелі: ця дивна істота, помісь тварини з птахом, народжена й призначена для розпеченої пустелі.

Дзвіночок, що збився з такту, розбудив у мені перший порив якнайшвидше вирушити на війну. Тепер у мене було досить часу для роздумів. Караван ступав по м'якому піску у східному напрямі й невдовзі щез. Потяг мчав на Захід по бездушних залізних рейках. Чому я не підняв руку та не зірвав важіль стоп-крану? Я ж саме їм належав: цим верблюдам, їхнім погоничам, піску! Яке мені діло до решти світу за цими горами? До цих європейців з їхніми війнами, містами, царями, кайзерами та королями? До їхньої печалі, щастя, чистоти та безладу — у нас інше розуміння чистоти чи безладу, добра чи зла, у нас інший ритм та інші обличчя. Нехай потяг мчить на Захід. Моє серце і душа належать Сходу.

Я широко розчинив вікно й висунувся, наскільки зміг. Очі проводжали караван, що вже зник за обрієм. Я був спокійний і незворушний. Рішення визріло. Моїй країні не загрожував ворог. Ніхто не загрожував закавказьким степам. Тому це була не моя війна. Мій гочу думав інакше. Йому було все одно: битися за царя чи за блага Заходу. Він лише шукав на свою голову пригод. Як і всі азіати, гочу хотів пролити

кров і насолодитися горем ворога. Я теж хочу воювати, просто душею знеміг від бажання гарячих сутичок і диму вогнищ на полях битв. Війна — яке ж це прекрасне слово, мужне й сильне, наче удар списа. Та я маю дочекатися. Бо мене не полишає непевне передчуття: хто б не виграв цю війну, на нас все ближче й ближче насувається небезпека, небезпека, яка за масштабами більша, ніж усі разом взяті царські завоювання. Тому, щоб знищити майбутнього ворога, коли той вторгнеться у наше місто, в нашу країну, на наш континент, у країні має бути вдосталь чоловіків. Невидима рука навіть зараз стискає повід каравану, намагаючись спрямувати його на нові пасовиська, на новий шлях. Цими шляхами може вести тільки Захід. Мені не хочеться йти за ним.

Ось чому я залишусь удома. Лише коли невидима сила наступить на мій світ, я дістану свій меч.

Я відкинувся на сидіння. Як добре, що я довів свої роздуми до кінця. Хтось скаже, що я захотів залишитися вдома заради чорних очей Ніно. Можливо. Можливо, він навіть буде правий. Тому що ці чорні очі для мене — поклик рідної землі, поклик дому для блудного сина. Я відведу невидиму небезпеку від чорних очей батьківщини.

Я поглянув на гочу. Він міцно спав і з войовничим натхненням хропів.

Розділ 9

З кавказька серпнева спека зробила місто лінивим й апатичним. Не змінився і його давній зморшкуватий вигляд. Багато хто з росіян поїхав воювати за царя й батьківщину. Поліція обшукувала оселі німців та австрійців. Виросли ціни на нафту, а люди по обидва боки великої стіни насолоджувалися життям. Лише завсідники чайхани могли читати військові зведення. Війна йшла десь далеко, на іншій планеті... Назви захоплених чи залишених міст здавалися незнайомими та чужими. З перших шпальт газет дружлюбно дивилися обличчя генералів, упевнених у швидкій перемозі. Я не поїхав складати вступні іспити до Москви. Дуже не хотілося мені залишати батьківщину у такі важкі хвилини, та й з навчанням можна було почекати. Багато хто зневажав мене за це і за відмову йти на війну. Але, позираючи з даху нашого будинку на строкату міську метушню, я точно знав, що жоден царський указ не відірве мене від рідних стін фортеці.

Батько здивовано та стурбовано запитував:

— Ти дійсно не хочеш іти воювати? Ти, Алі Хан Ширваншир?

— Ні, батьку, не хочу.

— Більшість наших предків полягли на полі бою, і це так природно для нашої родини...

— Знаю, батьку. Я теж загину на полі бою, але не зараз і не так далеко...

— Краще померти, аніж жити в ганьбі.

— Я не зганьблю своє ім'я. Просто ця війна не має до мене жодного стосунку.

Батько з підозрою подивився на мене. Чи не виріс із сина боягуз? Усоте він переповідав мені історію нашої родини: як при Надір-шахові п'ять членів сім'ї Ширваншир воювали за імперію Срібного Лева. Четверо полягли в боях проти Індії. Лише одному вдалося повернутися з Делі з багатими трофеями. Він купив маєтки, збудував палаци і пережив суворого правителя. А у війні між Шахруром і Гусейнханом цей самий предок воював на боці підступного шахзаде Ага Мухаммеда Каджара. Він і вісім його синів брали участь у походах шахзаде на Сенд, Хорасан і Грузію. Лише троє з них вижили і продовжили служити великому євнуху навіть після його сходження на престол шаха. У ніч його смерті їхні намети стояли в таборі Ага Мухаммеда в Шуші. За маєтки, даровані їм спадкоємцем Ага Мухаммеда — великодушним Фаталі — в Ширвані, Мазандарані, Гільяні та Азербайджані, Ширваншири розплатилися кров'ю дев'яти членів родини. Три брати стали намісниками шахиншаха й почали правити Ширваном. Потім прийшли росіяни. Баку захищав Ібрагім Хан Ширваншир, ім'я якого після його смерті в Гянджі ще більше уславило наш рід. Після укладання Туркманчай-

ського договору Ширваншири розділилися. Іранські члени сім'ї воювали та загинули в походах проти туркменів й афганців у часи правління Мухаммед-шаха і Насреддін-шаха, а Ширваншири, які опинилися в Росії, пролили кров за царя у Кримській війні, у боях проти турків та Японській війні. Ось такою ціною нам дісталися ордени та медалі, завдяки яким сини нашого роду складають іспити, навіть будучи нездатними відрізнити герундій від герундива.

— Країна знову вступила у війну, — закінчив батько, — а ти, Алі Хан Ширваншир, виявляєш легководухість, ховаючись за милосердним указом царя. Слова мої порожні, якщо ти не увібрав традицій нашої родини. Про героїчні подвиги наших предків ти повинен знати не зі старих запилених книжок. Вони мають жити в серці та у жилах твоїх.

Батько зі смутком замовк. Він зневажав мене, не в змоззі зрозуміти причини такого вчинку. Чи був його син боягузом? Країна у стані війни, а син його не поспішає воювати, не прагне неприятельської крові та сліз ворога. До чого він докотиться!

Я сидів на килимі, обіпершись на м'які подушки.

— Ти обіцяв виконати три мої бажання, — грайливо нагадав я. — Першим було провести літо в Карабасі. А ось друге: я дістану меч, лише коли сам цього захочу. Це ніколи не пізно буде зробити. Нам ще довго доведеться воювати. Мій меч ще знадобиться країні.

— Добре, — погодився батько. Після цього він більше не заводив розмову зі мною про війну, хоч і кидав криві допитливі погляди. А може, й правий був син, кінець кінцем.

Я поговорив з муллою в мечеті Тезе Пір. Той відразу ж зрозумів мене. А скоро прийшов і до нас додому, шарудячи

одягом і розповсюджуючи аромат амбри. Вони з батьком тоді усамітнилися та довго бесідували. Мулла сказав батькові, що за Кораном участь у цій війні не вважається священним обов'язком мусульманина, і на підтвердження навів безліч висловів пророків. Після його приходу мене залишили у спокої. Але лише вдома. Воєнна лихоманка поширилася серед молоді, і далеко не всім вистачало розуму уникнути її. Зрідка я заходив до друзів. Ось і зараз, проминувши ворота Ціціанашвілі, повернув праворуч у провулок Ашума, перейшов вулицю святої Ольги та опинився біля будинку Зейнала Ага.

Ільяс-бек сидів за столом, схилившись над воєнними трактатами. Поруч нього, насупивши брови, з виразом переляку на обличчі сидів наш дурник Мухаммед Гейдар. Війна збурила і його. Він поспішив покинути стіни гімназії і, як і Ільяс-бек, палав лише одним бажанням: побачити на своїх плечах золоті офіцерські еполети. Тому вони тепер удвох готувалися до екзаменів на офіцерський чин.

— Обов'язок армії і флоту — захищати Царя та Вітчизну від зовнішніх і внутрішніх ворогів, — почув я відчайдушне бурмотіння Мухаммеда, увійшовши до кімнати.

— Хто вони, шановний Мухаммеде, наші зовнішні вороги? — вирішив я перевірити бідолаху.

Той зсунув брови, глибоко замислився і раптом видав:

— Німці та австрійці.

— А ось і ні, дорогенький, — зрадів я й, торжествуючи, дав правильну відповідь: — Під зовнішнім ворогом мається на увазі будь-який військовий підрозділ, що загрожує порушити кордони з метою розв'язати війну.

Потім я звернувся до Ільяс-бека:

— Що таке постріл?

— Постріл — це викид кулі із дула зброї під дією пороху, — бовкнув він.

Гра у запитання-відповіді тривала досить довго. Як же важко було знищити ворога з дотриманням усіх правил і положень, і як непрофесійно наша країна підходила до цього питання! Потім Мухаммед Гейдар і Ільяс-бек почали натхненно змальовувати свої майбутні походи. Основне місце в усіх цих мареннях посідали жінки, підібрані цілими та неущкодженими на руїнах захоплених міст. Потім, поблажливо подивившись на мене, вони повідомили, що кожен солдат носить у своєму ранці жезл фельдмаршала.

— Коли я стану офіцером, — заявив Мухаммед Гейдар, — тобі доведеться поступатися мені дорогою на вулиці й віддавати честь. Я ж буду проливати кров, захищаючи твою ліниву гепу.

— Коли ти станеш офіцером, війна вже закінчиться, а німці захоплять Москву.

Моїх героїв не обурив такий прогноз. Їх, як і мене, не хвилювало, хто виграє війну. Між нами і фронтом лежала територія, яка займала одну шосту частину світу. Німці просто не в змозі були завоювати весь цей простір. Та й яка різниця, якщо замість одного християнського царя нами почне правити інший християнський цар. Так ні, Ільяс-бек шукав пригод, а Мухаммед Гейдар — пристойного приводу, щоб достойно завершити освіту та присвятити себе заняттю, гідному чоловіка. Поза сумнівом, вони обидва стануть відважними офіцерами. Нашому народу відваги не позичати. Але в ім'я чого? Ні Ільяс-бек, ні Мухаммед Гейдар жодного разу не замислились над цим питанням, а усі мої попередження пропускали повз вуха: у них прокинулася типова для східних чоловіків жага крові.

Облитий цебром презирливих зауважень, я покинув дім Зейнала Ага та, пробравшись через маленькі провулки вірменського кварталу, вийшов на бульвар. Солоний та свинцевий Каспій лизав гранітний камінь. У порту стояв військовий човен. Я присів і почав спостерігати за місцевими кораблями, що воювали з хвилями. На одному з них я міг легко дістатися до порту Астара в шахському Ірані і звідти — у яке-небудь напівзруйноване тихе гніздо. У тегеранських палацах на мене чекали би сумні любовні зітхання, висловлені прекрасними віршами поетів, спогади про героїчні подвиги відважного Рустама та духмяні рожеві сади. Іран — чудова країна.

...Я прогулювався з одного кінця бульвару в інший, намагаючись виграти час. Ніколи ще мені не доводилося бачитися з Ніно у неї вдома. Це виходило за межі пристойності. Але, оскільки йшла війна, старий Кіпіані міг заплющити очі на це. Нарешті, набравши повні легені повітря, я підіймався вгору сходами будинку, де жила Ніно. Будинок був чотириповерховий, а на другому поверсі висіла металева табличка «Князь Кіпіані». Служниця у білому фартуху відкрила двері й уклонилася. Я віддав їй папаху, хоч за східними правилами гість не повинен знімати папаху. У європейців щодо цього існували інші правила, і я це знав. Сімейство Кіпіані сиділо у вітальні й пило чай.

Кімната була великою, з оббитими червоним шовком меблями. По кутках стояли пальми та різні діжки з рослинами, а стіни замість розписів і килимів прикрашали шпалери. Сімейство пило чай на англійський манер — з молоком, з великих гарних чашок. На столі лежали бісквіти та сухарі. Я поцілував руку матері Ніно. Рука пахла бісквітами, сухарями

та лавандовою водою. Князь потиснув мені руку, а Ніно, пустивши очі долу, подала три пальці. Мене запросили за стіл і відразу ж подали чай.

— Значить, ви вирішили поки що не йти на військову службу, Хане? — люб'язно поцікавився князь.

— Так, ваше сіятельство.

Княгиня поставила чашку на стіл.

— На вашому місці я б долучилась до якого-небудь комітету з надання допомоги від тилу. Хоч якась можливість одягнути форму.

— Можливо, княгине. Гарна думка.

— Я так і зроблю, — сказав князь, — навіть якщо мені не можна залишати свій пост, я не пошкодую вільного часу на благо Вітчизни.

— Звичайно, князю. Але, на жаль, у мене так мало вільного часу. Боюсь, що Вітчизна не матиме від мене великої користі.

Князь щиро здивувався.

— Чим же ви зайняті?

— Управлінням нашим маєтком, князю.

Я поцілів у яблучко. Цю фразу я вичитав у якомусь англійському романі чи ще десь. Якщо якийсь благородний лорд ледарював, вважалося, що він управляв маєтком. Фраза дозволила мені значно піднестися в очах батьків Ніно. Ми обмінялися парою не менш вишуканих фраз, і я попросив у них дозволу повести Ніно ввечері в оперу. Я знову поцілував руку княгині, відкланявся і домовився зайти за Ніно о пів на восьму.

Ніно провела мене до дверей і, коли я забирав у слуги папаху, густо почервоніла, схилила голову і ламаною азербайджанською промовила:

— Я страшенно рада, що ти вирішив залишитися в місті. Справді. Але скажи мені, Алі Хане, ти справді боїшся йти на війну? Чоловіки ж люблять битви. Я б навіть полюбила твої рани.

Я не почервонів. Лише взяв її руку і стиснув.

— Ні, я не боюсь. Прийде і твій час гоїти мені рани. Та якщо тобі так хочеться, можеш поки що називати мене боягузом.

Ніно здивовано поглянула на мене. Я пішов додому і розірвав старий підручник з хімії на дрібні клапти. Потім насолодився чашкою справжнього іранського чаю та забронював ложу в опері.

Розділ 10

Заплющ очі, прикрий руками вуха та відкрий душу. Пам'ятаєш ту ніч в Тегерані? Величезна, викладена блакитним каменем зала, славне ім'я шаха Насреддіна, вибите над входом. Посередині зали стоїть квадратна сцена, а навколо неї сидять, стоять, лежать солідні чоловіки, захоплені діти, юні фанатики — віддана публіка, що прийшла на інсценування трагічної загибелі Святого Гусейна. Світло в залі притушене. Злий халіф Єзид посилає своїх воїнів у пустелю та наказує принести йому голову юнака. Жалобні пісні перериваються брязканням мечів. Алі, Фатіма і наша прамати Хава ходять по сцені, виспівуючи рубаї. На золотій таці халіфу приносять голову Гусейна. Глядачі здригаються в риданнях. Мулла проходить по рядах, збираючи сльози в бавовну. У сльозах цих велика таємна сила. Чим сильніше вірить глядач, тим більше вплине на нього п'єса. Дерев'яна дошка зображує пустелю, скриня — прикрашений діамантами трон халіфа, кілька дерев'яних кілків — Едемський сад, а бородатий чоловік — доньку Пророка.

Тепер розплющ очі, опусти руки й озирнись: сліпуче світло численних електричних ламп. Стіни та стільці оббиті червоним оксамитом, позолочені гіпсові статуї богів підтримують ложі, що тягнуться вгору. Лисини у партері сяють, наче зорі в нічному небі. Картину довершують спини та руки жінок. Глядачів і сцену розділяє глибока безодня. Там внизу сидять і настраюють свої інструменти безіменні та безликі музики. Зал наповнений приглушеним звуком розмов, що плавно перетікають з однієї теми в іншу, шерехом програм, плесканням віял і театральних біноклів: ось він, оперний театр Баку за кілька хвилин до початку «Євгенія Онегіна». Ніно сидить поруч зі мною. Голова обернена в мій бік, вуста вологі, а погляд безпристрасний. Вона здебільшого мовчить. Коли вимикається світло, я обіймаю її за плечі. Голова відхилена, і здається, що Ніно повністю занурилася в музику Чайковського. Євгеній Онегін розгулює по сцені в англійському костюмі, а Тетяна виспівує арію.

Я віддаю перевагу опері перед театром. Оперні сюжети порівняно прості, і більшість з них у будь-якому випадку добре відомі. Я не заперечую проти музики, якщо вона звучить неголосно. Але в театрі інколи доводиться добряче напружуватися, щоб вникнути у дивні події, які відбуваються на сцені. У залі темно і, коли я стуляю повіки, сусіди по ложі думають, що поринаю в океан музичних чар. Цього разу я сиджу з розплющеними очима. Ніно нахилиється вперед, і за її ніжним профілем я бачу перший ряд партеру. Посередині сидить товстий чоловік з вилупленими, як у барана, очима й чолом філософа — мій старий друг Мелік Нахарарян. Його голова рухається в такт музиці між лівим оком і носом Ніно.

— Дивись, Нахарарян сидить, — шепочу я їй.

— Краще на сцену дивись, варвар, — шепоче вона мені у відповідь, переводячи при цьому погляд на товстого вірменина. Той повертається і вітає нас дружнім кивком.

У антракті ми зустрілися в буфеті, коли я купував шоколадки для Ніно. Він зайшов посидіти до нас в ложу. Товстий, лисуватий, розумний чоловік.

— Скільки вам років, Нахараряне? — поцікавився я.

— Тридцять, — відповів він.

Ніно звела погляд і перепитала:

— Тридцять? Тоді вас скоро не буде в місті.

— І чому ж, княжна?

— Усіх ваших ровесників уже призвали до війська.

Він голосно розреготався, ще більше витріщивши очі та коливаючи животом:

— На жаль, княжна, я не можу воювати. Мій лікар знайшов у мене невиліковну хворобу — запалення придаткових пазух, тому мені доведеться залишитись тут.

Надто екзотичною видалася мені хвороба та нагадала щось шлункове. Ніно здивовано подивилась на нього.

— А це дуже небезпечна хвороба? — співчутливо запитала вона.

— Ну, як вам сказати... Якщо до справи береться досвідчений лікар, будь-яка хвороба може стати не такою небезпечною.

Ніно була здивована і розгнівана. Мелік Нахарарян належав до однієї з аристократичних родин Карабаху. Його батько був генералом, а сам він — сильним, як бик, здоровим і неодруженим. Коли він покидав ложу, я запросив його по-вечеряти з нами після опери. Він увічливо подякував і прийняв запрошення. Піднялася завіса, і Ніно схилила голову

на моє плече. Під час знаменитого вальсу Чайковського вона раптом подивилась на мене та прошепотіла:

— У порівнянні із цим Нахараряном ти просто герой. У будь-якому разі, ти не страждаєш на запалення.

— У вірменів уяви більше, ніж у мусульман, — спробував я виправдати Нахараряна.

Ніно не підводила голову від мого плеча, навіть коли герой-тенор Ленський, за сюжетом, мертвим упав від пострілу Євгенія Онегіна. Це була легка, витончена, цілковита перемога, і нам захотілося відсвяткувати її. Нахарарян чекав нас біля входу. У нього був свій автомобіль, який по-європейськи елегантно стояв поруч з фаетоном, що належав родині Ширванширів. Ми поїхали темними провулками міста повз наші з Ніно школи. Уночі ці будівлі здавалися більш привітними. Ось і мармурові сходи, що вели у Міський клуб. Ніно було не зовсім безпечно з'являтися тут. Але, оскільки її супроводжували Ширваншир і Нахарарян, княжні Ніно можна було не турбуватися про статут гімназії святої Тамари.

Широку терасу яскраво освітлювали білі ліхтарі. Ми пройшли до столика, що виходив на темний Губернаторський сад, море, що мінилося м'яким світлом, та маяк острова Наргін. Почувся дзвін келихів. Ніно і Нахарарян пили шампанське. Та ніщо в світі, і навіть очі Ніно, не могли примусити мене пити в товаристві, і я, як і зазвичай, потягував оранжад. Нарешті група, що складалася з шести танцівників, пішла геть, і Нахарарян, замислившись, промовив:

— Ось сидимо ми тут, представники трьох славних кавказьких народів: грузинів, мусульман і вірменів, народжені під одним і тим же небом, на одній і тій же землі, такі різні і в той же час однакові, подібно до Трійці. Європейці й азіа-

ти, що увібрали в себе Схід і Захід та віддають їм обом своє багатство.

— Я завжди вважала, — приєдналася Ніно, — що кавказцям притаманний бойовий дух. І тим не менше зараз я перебуваю в товаристві двох кавказців, яким не хочеться воювати.

Нахарарян поблажливо подивився на неї:

— Ми обидва хочемо воювати, княжна, але не один проти одного. Нас і росіян відділяє висока стіна, ім'я якої Кавказ. У випадку перемоги росіян ми повністю обрусіємо. Утратимо наші церкви, мову, національну самобутність. Ми перетворимося на євроазіатських метисів, замість того щоб бути мостом між двома світами. Невже всі, хто воюють за Царя, воюють проти Кавказу?

— Іранці й турки роздирають нашу країну на шматки, — заговорила Ніно істинами гімназії святої Тамари. — Шах зруйнував Схід, а султан — Захід. Скількох грузинок перетворили на наложниць у гаремах! Росіяни теж не за своїм бажанням опинилися тут. Це ми попросили їх приїхати. Грузинський цар Георгій XII добровільно здався цареві. «Ми беремо на себе захист грузинського царства не для того, щоб збільшити нашу й без того велику імперію»... Хіба ви не чули цих слів?..

Звичайно ж, так. Ці слова з маніфесту столітньої давнини, виданого Олександром I, нам втокмачували в гімназії упродовж восьми років. «Не для того, щоб збільшити нашу й без того велику імперію, ми беремо на себе...» Слова, викарбувані в бронзі на центральній вулиці Тифліса. Ніно не так вже й помиляється. Східні гареми на той час були заповнені наложницями-християнками, а вулиці кавказьких

міст — тілами убитих християн. Звичайно ж, я міг сказати: «Я мусульманин, а ви — християни. Аллах зробив вас нашою жертвою». Та я мовчав, очікуючи відповіді Нахараряна.

— Бачите, княжна, — сказав він, — людина, котра міркує як політик, має інколи знаходити в собі мужність і вести себе непорядно та навіть несправедливо. Я визнаю, що росіяни принесли нам мир. Але нам, кавказцям, тепер треба зберегти цей мир без їхньої допомоги. Вони роблять вигляд, що все ще повинні захищати нас один від одного. Тому сюди й прибували російські війська, російські чиновники та губернатори. Але княжна, судіть самі: чи варто вам остерігатися мене? Чи, може, мені слід остерігатися Алі Хана? Чи не ми сиділи мирно біля джерела Печапюр? Поза сумнівом, часи, коли кавказці вважали Іран своїм ворогом, залишилися позаду. Ворог перемістився на північ, і цей самий ворог намагається втокмачити нам те, що ми — діти, яких треба оберігати одне від одного. Але ми вже не діти, ми давно виростили з того віку.

— Значить, ви з цієї причини не хочете йти воювати? — поцікавилась Ніно.

Нахарарян був добряче напідпитку.

— Ні, не тільки тому, — сказав він. — Я лінивий і звик до комфорту. Я гніваюсь на росіян за те, що вони захопили вірменські церкви, та краще все-таки сидіти тут, ніж у траншеях. Моя родина вже досягла слави. А я гедоніст.

— Я думаю інакше, — промовив я. — Я не гедоніст і люблю воювати.

— Ти молодий ще, друже мій, — сказав Нахарарян і знову підніс свій келих. Він довго ще говорив і, можливо, досить розумно висловлювався. Коли ми підвелися з-за столу, Ніно

була майже впевнена в його правоті. Ми сіли в автомобіль Нахараряна.

— Це прегарне місто, — мовив він в машині, — є ворота-ми в Європу. Не була б Росія такою реакційною, ми давно вже були б європейською країною.

Мені пригадалися наші веселі дні в гімназії на уроках географії. Я голосно розсміявся. Вечір видався напрочуд гарний. Поки ми прощалися, я цілував очі й руки Ніно, а Нахарарян милувався морем. Потім він підвіз мене до воріт Ціціанашвілі... Далі йому не можна було їхати. За стіною починалася Азія.

— Ти одружився з Ніно? — запитав він нарешті.

— Іншаллах.

— Тобі доведеться подолати деякі труднощі, друже мій. Якщо раптом потрібна буде допомога, можеш розраховувати на мене. Я за міжнаціональні шлюби між аристократичними родинами, які представляють наші народи. Ми повинні підтримувати один одного.

Я із вдячністю потиснув йому руку. Значить, і серед вірменів зустрічаються справді достойні люди. Думка мене схвилювала, і, втомлений, я увійшов у дім. Слуга сидів навпочіпки і читав. Я поглянув на книжку. На сторінках в'язку були виведені арабські літери Корану. Слуга підвівся і вклонився. Я взяв книжку в руку: «О ви, хто вірує, знайте, що вино, азартні ігри і малюнки є мерзенністю та породжені Шайтаном. Уникайте їх, і вам це зарахується. Шайтан намагається відвернути вас від Аллаха і молитви». Від сторінок ішов солодкий аромат. Тонкий жовтуватий папір шелестів. Слова Аллаха, взяті у шкіряне оправлення книги, були суворі та повчальні. Я повернув книжку і піднявся до себе в кімнату.

Диван був широким, низьким і м'яким. Я заплющив очі так, як це робив кожного разу, коли хотів з особливою чіткістю уявити собі щось. Я бачив шампанське, Євгенія Онегіна на балу, порожні банькуваті очі Нахараряна, м'які губи Ніно та орди ворогів, які наступали на нас через гори, щоб завоювати місто.

З вулиці долинав монотонний спів. Це був нещасний закоханий Ашум. Він був старим, і ніхто не знав, яку любов він пережив. Люди прозвали його Меджнуном, що арабською означало «знеможений від кохання». Ночами він тинявся безлюдними провулками, сідав в якому-небудь кутку, ридав і співав про своє горе до світанку. Монотонний спів навіював сон. Я повернувся до стіни та занурився у темряву й мрії. Життя все ще було прекрасним.

Розділ 11

У палиці два кінці: верхній і нижній. Поверни палицю, верхній опиниться внизу, а нижній — угорі. Палиця ж нітрохи не зміниться. Те ж саме можна сказати і про мене. Я такий самий, яким був і місяць, і рік тому. У світі так само воюють, а ті ж самі генерали перемагають і програють. Але ті, хто раніше називав мене боягузом, тепер при зустрічі зі мною опускають очі: друзі й родичі хвалять мене за мудрість, а батько позирає на мене із захопленням. Проте палиця сама нітрохи не змінилася. Якось містом поповзла чутка, ніби його Величність Султан Великої Османської Імперії Мехмед Рашид вирішив оголосити невірним війну. Його переможні війська просувалися у східному та західному напрямках, щоб визволити мусульман від російського та англійського ярма. Скрізь говорили, що почалася священна війна, а над палацом халіфа майорів зелений стяг пророка. Я став героєм. До мене почали навідуватися друзі, у захваті вихваляючи мою передбачливість. Усе ж я мав рацію, відмовившись воювати.

Мусульмани ніколи не повинні йти проти султана. Наші брати турки прибудуть до Баку, а об'єднавшись із турками, наш народ перетвориться на єдину націю вірян.

Я мовчки кивав, не відповідаючи на їхню похвалу. Мудра людина не повинна реагувати на хвалу чи хулу. Друзі розгорнули карти. Вони зі сваркою з'ясовували, яким маршрутом скористаються турки, щоб в'їхати в місто. Я припинив ці сварки, виголосивши, що незалежно від маршруту турки, швидше за все, увійдуть сюди через вірменський квартал. Друзі знову захоплено подивилися на мене і похвалили за далекоглядність.

Людська душа змінюється упродовж ночі. Жоден мусульманин більше не мав бажання братися до зброї. Ільяс-беку війна раптом набридла, і Зейналу Ага довелося сплатити величезну суму, щоб він потрапив до бакинського гарнізону. Бідолаха саме до оголошення турками війни склав іспит на чин офіцера, і якимось дивом навіть Мухаммеду Гейдару вдалося витримати його. Тепер вони обидва були лейтенантами і проводили дні в казармах, заздрячи мені, що я не присягнув на вірність цареві. У них вже не було шляху для відступу. Та й не змушував ніхто. Самі ж бо знали, на що йшли, і я перший відвернувся б від них, якби вони зрадили присязі.

У ті дні я більше відмовчувався, щоби привести до ладу свої думки. Лише зрідка я виходив вечорами з дому й швидкими кроками йшов до мечеті біля фортеці. Там, у старому будинку, жив мій давній шкільний товариш Сеїд Мустафа, який був нащадком Пророка. У друга було рябе обличчя та маленькі вузькі очі. Він підперезувався зеленим поясом, як і належало людям його сану. Батько Сеїда був імамом невеликої мечеті, а дід — знаменитим мудрецем в пірі Імама Рзи,

у священному місті Мешеді. Він молився п'ять разів на день і виводив ім'я безбожника халіфа Єзида крейдою на підозві, аби щодня втоптувати в бруд ім'я того, хто знехтував істиною вірою. На десятий день Махаррама, у жалобний день Ашура він бичував себе ланцюгами до крові. Ніно вважала його фанатиком і зневажала за це. Мені ж він подобався ясністю думки, оскільки він, як ніхто інший, міг відрізнити добро від зла, правду від брехні. Він зустрів мене привітною усмішкою.

— Ти чув, Алі Хане? Багатій Якуб-огли закупив дванадцять ящиків шампанського, щоб розпити їх із першим турецьким офіцером, який увійде в місто. Шампанське! Шампанське — на честь священного джихада!

Я лише зітнув плечима.

— І це тебе дивує, Сеїде? Світ з'їхав з глузду.

— Аллах зводить з дороги тих, на кого він спрямував свій гнів, — похмуро констатував Сеїд. Він підскаочив, тремтячи губами. — Учора вісім чоловіків здалися на милість султано-ві. Вісім! Скажи мені, Алі Хане, про що вони думають, ці вісім дезертирів?

— Голови їхні порожні, як шлунок голодного віслика, — обережно зробив припущення я.

Гніву Сеїда не було меж:

— Ти тільки поглянь! — закричав він. — Шіїти воюють на боці сунітського халіфа! Єзид же пролив кров онука пророка! Моавія убив Алі! Хто ж нащадок Пророка? Халіф чи Незримий, Імам Вічності, в чиїх жилах тече кров Пророка? Шіїти століттями носили жалобу, кров проливалася між нами і віровідступниками, які гірші від кяфірів. Шия тут, Суна там, і ніякого мосту між нами. Не так давно за наказом

Султана Селіма було по-звірячому вбито сорок тисяч шиїтів. А нині? Шиїти воюють на боці халіфа, котрий викрав спадок Пророка. Усе кануло в Лету: кров праведних, таїнство Імамів. Тут у нашому шиїтському місті люди з нетерпінням чекають на прихід сунітів, які зруйнують нашу віру. Що треба туркам? Енвер вже підійшов до Урмії. Іран розділять навпіл. Істинній вірі прийшов кінець. О Алі, прийди ж зі своїм вогняним кинджалом і покарай цих віровідступників! О Алі, Алі! — Сеїд зі сльозами на очах бив себе кулаком в груди.

Вражений, я не зводив з нього очей. Чому вірити, а чому ні? Турки дійсно були сунітами. Та я все одно з нетерпінням чекав вступу Енвера в наше місто. Що це означало? Кров наших мучеників була пролита марно?

— Сеїде, — мовив я, — турки однієї з нами крові. У нас одна мова. У наших жилах тече одна туранська кров. Може, тому легше померти під прапором з півмісяцем халіфа, ніж під царським хрестом.

Сеїд Мустафа витирив сльози.

— У моїх жилах тече кров пророка Мухаммеда, — з гордістю вимовив він. — Туранська кров? Ти, мабуть, не пам'ятаєш навіть тієї краплини знань, яку отримав у гімназії. Хто живе зараз на Алтаї чи на кордоні із Сибіром: хто живе там? Такі ж, як і ми, турки, які розмовляють однією з нами мовою, у чийх жилах тече туранська кров. Аллах не дав їм істинної віри, перетворивши їх на язичників, що моляться богам води Су-Тенгрі, богам неба Теб-Тенгрі. Якщо б ці якути чи алтайці стали могутніми та спрямували б на нас свої війська, чи довелось б нам, шиїтам, радіти тільки тому, що вони однієї з нами крові?

— Що ж тепер нам робити, Сеїде? — запитав я. — Іранський меч заіржавів. Усі, хто воює проти турків, воюють

за царя. Що ж нам тепер, в ім'я пророка Мухаммеда захищати Царський хрест від халіфського півмісяця? Як нам вчинити, Сеїд?

На Мустафу зійшла глибока печаль. Він поглянув на мене і, здавалось, у його погляді зосередився увесь відчай конаючого тисячоліття.

— Що нам робити, Алі Хане? Я не знаю.

Він був в агонії, і навіть у такому стані не ховався за по-рожніми словами.

Я мовчав у нестямі. Гасова лампа чадила. У маленькому об-ручі світла райдугую блимав килимок для намазу — ніби га-лявинка, яку можна згорнути і взяти з собою в дорогу. А Сеїд Мустафа жив у цьому світі так, ніби був тут проїздом. Тому-то так легко йому було засуджувати людей за гріхи. Через десять чи двадцять років він стане імамом в пірі Рези в Мешеді, од-ного з мудреців, що вершать долю Ірану. Уже зараз він спози-рає світ втомленими очима людини, яка усвідомила свій по-хилий вік і змирилася з ним. Він ні на дюйм не відступився б від своєї істинної віри, хоча таким чином міг би зробити Іран знову великим і могутнім. Краще загинути, ніж знайти при-марну мрію земних насолод, пройшовши через трясовину гріха. Тому він мовчав і не знав, як вчинити. Тому я люблю його, цього самотнього сторожа істинної віри.

— Наша доля в руках Аллаха, Сеїде Мустафа, — сказав я, змінюючи тему розмови. Хай наставить нас Аллах на шлях істинний!.. Та сьогодні увечері я хотів поговорити про інше.

Сеїд Мустафа розглядав свої нігті, пофарбовані хною, пе-ребираючи бурштинові чотки. Він поглянув на мене, широко усміхаючись.

— Я знаю, Алі Хане, ти хочеш одружитися.

Я аж підскочив від подиву. Бо насправді я хотів поговорити про створення організації юних шиїтів. Та було пізно. Він вже поводився як мулла.

— Звідки ти знаєш, що я хочу одружитися, і яке тобі до цього діло?

— Здогадався з твого погляду і, звичайно ж, мені є до цього діло, оскільки я твій друг. Ти хочеш одружитися з християнкою Ніно, яка мене недолюблює.

— Авжеж, це так. Що скажеш?

Сеїд кинув на мене допитливий погляд.

— Я кажу «так», Алі Хане. Чоловік повинен одружитися, і краще за все з жінкою, яка йому подобається. Їй не треба відповідати йому взаємністю. Розумний чоловік не буде впадати за жінкою. Жінка — всього лише земля, а чоловік — сіяч. Чи варто полю любити селянина? Досить і того, що його любить селянин. Одружуйся, та не забувай: жінка всього лише земля.

— Значить, ти вважаєш, що у жінки немає ні душі, ні розуму?

Він із жалем подивився на мене:

— Що за питання, Алі Хане? Звичайно ж, немає. Куди там їй?! Їй досить бути доброчесною та народжувати на світ дітей. У шаріаті мовиться: «Свідчення одного чоловіка перевищує свідчення трьох жінок». Не забувай про це, Алі Хане.

Я був цілком готовий почути прокляття праведника Сеїда Мустафи на свою адресу за те, що хотів одружитися з християнкою, яка його недолюблювала. Тому мене вразила така відповідь. Вона ще раз довела чесність і мудрість Сеїда.

— Значить, ти не проти того, що вона християнка? Чи їй слід прийняти іслам? — м'яко запитав я.

— Та навіщо це їй? — здивувався він. — У створіння без душі та розуму і так немає віри. На жінку не чекають ні в раю, ні в пеклі. У мить смерті вона лише розщеплюється і зникає у безвість. Сини ж повинні бути шиїтами.

Я кивнув на знак згоди. Сеїд встав і підійшов до книжкової шафи. Своїми довгими, як у старої мавпи, руками він видобув запилену книжку. Я поглянув на обкладинку — «*Dshainabi: Tewarichi Al-Y-Seldjuk*»¹. Сеїд розгорнув книжку.

— Ось. Сторінка двісті сьома, — мовив він і почав читати вголос: «У 637 році хіджри у своєму палаці Кабадіє помер султан Аладдін Кейгубад. На трон сельджуків зійшов Гіясаддін Кейхосров. Він одружився з донькою грузинського князя і загорівся до цієї грузинки такою любов'ю, що звелів на монетах чеканити зі своїм профілем зображення дружини-християнки. Якось мудреці і святі люди завітали до нього зі словами: «Султан не повинен порушувати шаріат. Це гріх». Усемогутній султан розлютився і мовив: «Аллах поставив мене по-велівати вами. А ваша справа — підкорятися мені». Мудреці й святі люди пішли у глибокій зажурі. Та Аллах відкрив очі султанові. Він покликав мудреців до себе і сказав таке: «Я не порушу священних законів, покладених на мене Аллахом. А тому велю віднині карбувати на монетах зображення лева, що стискає у передній лапі меч, — це буду я. А сонце, що сяє у мене над головою, — моя кохана дружина». З того часу на гербі Ірану лев і сонце... А мудреці стверджують, що "немає жінок, красивіших за грузинок"».

Мустафа закрити книжку і усміхнувся.

— Ось і ти тепер ідеш стежкою Кейхосрова. Жоден закон не забороняє цього. Грузинки — частина трофеїв, які, за на-

¹ Історія династії сельджуків.

казом Пророка, правовірні мають «піти і взяти». Так написано у книзі.

Його похмуре обличчя враз пом'якшилося, а маленькі злі очі засяяли. Він був щасливий вирішити скромні сумніви двадцятого сторіччя за допомогою священної книги. Хай знають невірні, де справжній прогрес. Я обійняв Сеїда, поцілував і пішов додому. У темних провулках мої кроки звучали твердо і впевнено. Священна книга, старий султан і мудрий Мустафа були на моєму боці.

Розділ 12

Степ — брама у таємничий та незбагнений світ. Під копитами мого коня в'ється пилюка і постукує каміння. Піді мною м'яке, ніби набите пухом, терське козацьке сідло. У такому сідлі козаки можуть спати, їхати стоячи і лежачи. Усі нехитрі козацькі пожитки зберігаються у приторочених до сідла мішках: коровай хліба, сулія горілки та сума із золотими монетами, награваними у кабардинському селі. Мої ж мішки порожні. Шалений степовий вітер несе мене в безкраї сірі піски. З плеча мого звисає опанча — чорна кабардинська повстяна накидка, що захищає від спеки та холоду. Розбійники й мандрівники придумали опанчу для грабунку і походів. Вона не пропускає ні сонячні промені, ні краплі дощу. Опанчу з легкістю можна перетворити на намет, а потім заховати все награване добро в її чорних складках. Викрадені дівчата загортаються у широку повстяну опанчу та гагадують папуг у клітці.

Я скакав до воріт Боз Гурд. Ці дві сірі пошкоджені вітром скелі спорудили неподалік від міста посеред степу доісто-

ричні титани. У переказі мовиться про те, що Сірій Вовк, прапращур тюрків, якимось провів османське плем'я через ці міцні вузькі ворота до зелених рівнин Анатолії. Під повню шакали та степові вовки збираються біля скель і виють, як собаки на покійника. У них неймовірне відчуття смерті. Вони можуть відчувати смерть, навіть коли людина ще жива. Мабуть, і в місяці вони бачать мертвяка. Собаки рідня з вовками, як і ми, підданці Російської імперії, родичі вовків, яких Енвер-паша веде на Кавказ.

Я скачу по великій пустелі у супроводі батька. Коли батько сидить у сідлі, він ніби зливається зі своїм конем і стає схожим на кентавра.

— Сафар Хане, — кличу я його охриплим голосом. Я рідко кличу батька по імені. — Сафар Хане, мені треба з тобою поговорити.

— Говори на ходу, синку. Легше говорити, коли кінь і вершник є одним цілим.

Чи не сміється з мене батько? Я до нестями хльоскаю коня. Батько підводить брови і, злегка пришпоривши коня, зрівнюється зі мною.

— Я слухаю, синку, — голос його видається насмішкуватим.

— Я хочу одружитися, Сафар Хане.

Батько витримує тривалу паузу. Повз нас свистить вітер. З-під копит мого коня вилітає каміння.

— Я збудую тобі палац, — нарешті відповідає батько. — І вже приглянув місце біля моря. Думаю, там і стайня буде. Улітку ти зможеш залишатися в Мардакяні. Первістка твого назвемо Ібрагімом, на честь нашого предка. Я куплю тобі автомобіль, якщо захочеш. Хоча за нинішнього стану доріг їздити на ньому немає сенсу. Краще збудувати стайню.

Знову запанувала тиша. Ворота Боз Гурд залишилися позаду. Ми скачемо до моря. У напрямку селища Баїлов.

— Тобі підшукати гарну дружину чи вже вподобав когось? — наче здалеку звучить голос батька. — У наші дні юнаки досить часто самі вибирають собі дружин.

— Я хочу одружитися з Ніно Кіпіані.

Жоден мускул не здригнувся на обличчі батька. Правицею він перегортає кінську гриву.

— Ніно Кіпіані, — вимовляє він. — У неї дуже вузькі стегна. Хоч я думаю, у всіх грузинок такі стегна. Незважаючи на це, діти у них народжуються здоровими.

— Батьку!

Я не зовсім розумію причину свого роздратування. Він скоса позирає на мене і усміхається.

— Ти все ще дуже молодий, Алі Хане. Жіночі стегна мають куди більше значення, аніж знання мов... Ну, і коли ти одружишся з нею? — запитує він з абсолютною байдужістю.

— Восени, після того як Ніно закінчить школу.

— Дуже добре. Тоді у травні наступного року у вас вже буде дитина. Травень — удатний місяць.

— Батьку!

Мене знову чомусь охоплює лють. Мені здається, батько знущається з мене. Я не одружуюсь із Ніно через її вузькі стегна чи знання мов. Я одружуюсь із Ніно, тому що кохаю її. Батько усміхається. Потім він зупиняє коня і каже:

— Степ широкий і пустельний. Ми можемо зупинитися на будь-якому пагорбі та поснідати. Я голодний. Давай перепочинемо тут.

Ми сходимо з коней. Батько виймає з мішка коровай хліба та овечий сир. Та я не голодний. Ми лежимо на піску, він їсть

і дивиться в далечінь. Потім обличчя його стає серйозним, він піднімається й сідає, схрестивши ноги, прямо, ніби аршин проковтнув.

— Дуже добре, що ти вирішив одружитися. Я тричі був одружений. Та дружини помирили, як мруть мухи восени. Тепер же, як бачиш, я неодружений. Але коли ти одружишся, може, і я одружусь. Твоя Ніно християнка. Не дозволяй їй приходити до нас зі своєю вірою. Жінка — крихка посудина. Не забувай про це. Не бий її, коли вона вагітна. Та пам'ятай: ти — господар, а вона всього лише тінь твоя. Ти ж знаєш, що кожен мусульманин може мати чотири дружини. Проте тобі краще вдовольнитися однією. Хіба що у Ніно не буде дітей. Тоді інша справа. Не зраджуй дружині. Дружина твоя має право на кожную краплю твого сімені. На розпусника чекають вічні муки. Будь з нею терплячим. Жінки як діти, тільки хитріші та зліші. Це теж важливо знати. Обдаруй її, якщо хочеш, одягни у шовк і прикраси. Та якщо тобі коли-небудь знадобиться порада, звернись до неї і зроби навпаки. Мабуть, це найважливіше з того, що тобі слід знати.

— Але, батьку, я кохаю її.

Він хитає головою.

— Узагалі-то, кохання до жінки не заохочується. Чоловік має любити батьківщину чи війну. Дехто полюбляє гарні килими або рідкісну зброю. Але кохання чоловіка до жінки все-таки існує. Звідси пісні про кохання Лейли та Меджнунна чи любовні газелі Хафіза. Усе своє життя Хафіз оспівував кохання. Мудрі люди кажуть: «Хафіз жодного разу не спав із жінкою. А Меджнун був всього лише божевільним». Повір мені: чоловік має оточити жінку турботою, але кохати повинна жінка. Така воля Аллаха.

Я мовчав, та й батько не вимовив більше ні слова. Можливо, він мав рацію! Кохання не найважливіше заняття у світі для чоловіків. Просто я ще не доріс до батьківської мудрості. Раптом батько розсміявся й весело вигукнув:

— Ну добре, я завтра ж вирушу до князя Кіпіані та поговорю з ним про це. Чи, може, нинішня молодь вважає за потрібне робити пропозицію особисто?

— Я сам поговорю з Кіпіані, — швидко відповів я.

Ми знову осіддали коней та поскакали у селище Баїлов. Невдовзі показалися нафтові вежі Бібі-Ейбата, що нагадували зловісний чорний ліс. У повітрі ширяв запах нафти. Біля фонтанів свердловин стояли брудні робітники. Проїжджаючи повз баїлівську в'язницю, ми раптом почули постріли.

— Когось розстріляли? — запитав я.

Ні, цього разу це був не розстріл. Постріли лунали з боку казарм Баїлівського гарнізону. Там проходили військові навчання.

— Хочеш побачитися з друзями? — запитав батько.

Я кивнув. Ми вїхали на учбовий плац, де Ільяс-бек і Мухаммед Гейдар проводили заняття у своїх ротах. З їхніх облич стікав піт.

— Праворуч! Ліворуч! Праворуч! Ліворуч!

Мухаммед Гейдар виглядав дуже серйозним. Ільяс-бек нагадував покірну чужій волі маріонетку. Вони підійшли до нас і привіталися.

— Ну, як тобі подобається в армії? — запитав я.

Ільяс-бек мовчав. Мухаммед Гейдар озирнувся назад.

— Як би там не було, тут краще, ніж у школі, — похмуро заявив Мухаммед Гейдар.

— До нас приїздить новий командир. Граф Меліков із Шуші! — сповістив Ільяс-бек.

— Меліков? Я знаю його. Чи не той це Меліков, господар гнідого?

— Саме він. По гарнізону вже ходять легенди про його коня.

Ми мовчали. На учбовому плацу лежав товстий шар пилуки. Ільяс-бек мрійливо позирнув на ворота, своїм поглядом виказуючи заздрість і сильне бажання опинитися по той бік. Батько поплескав його по плечу:

— Не заздри свободі Алі Хана. Тим більше він вже збирається попроситися з нею.

Ільяс-бек знічено розсміявся.

— Так, він подарує свою свободу Ніно.

Мухаммед Гейдар із цікавістю витягнув шию.

— Ха, саме той час, щоб одружуватися...

Він був чоловіком з великим стажем. Дружина його носила чадру. Ні Ільяс-бек, ні я не знали про неї нічого, крім її імені. Він поблажливо подивився на мене, насупив і без того густі брови й сказав:

— Тепер ти дізнаєшся, чому ківш лиха.

У його вустах ця фраза прозвучала досить безглуздо. Що Мухаммед Гейдар і його покрита чадрою дружина могли знати про життя? Я розпрощався з друзями, і ми поскакали.

Удома я розлігся на дивані. У азіатській кімнаті завжди прохолодно. У нічний час вона наповнюється прохолодою, як джерело водою. А в полудневу спеку здається, що пірнув у холодну воду. Зненацька задзвонив телефон. Це була Ніно.

— Алі Хане, я помираю від спеки й математики. Допоможеш?

Через десять хвилин Ніно протягувала мені тонкі руки. Її ніжні пальчики були вимазані чорнилами. Я цілував ці чорнильні плями.

— Ніно, я поговорив з батьком. Він згоден.

Ніно затремтіла і розсміялася. Потім вона збентежено озирнула кімнату й почервоніла. Ми стоїмо так близько, що я зазираю в її розширені зіниці.

— Алі Хане, я боюсь, я так боюсь, — шепоче вона.

— Чого ти боїшся? Невже іспитів?

— Ні.

Вона відвертається і дивиться на море. Потім проводить рукою по волоссю і читає: «Алі Хане, потяг вирушає з міста Ікс у місто Ігрек зі швидкістю п'ятдесят кілометрів на годину...»

Кохана! Я схиляюся над її підручниками.

Розділ 13

Тустий туман з моря огорнув місто. Ліхтарі на перехрестях горіли тьмяним світлом. Я біг по бульвару повз миготіння байдужих чи переляканих облич. Перечепившись через дерев'яну дошку, кинуту поперек дороги, я упав на портового робітника — амбала, що сидів навпочіпки. Очі його, заволочені пеленою, втупилися вдалину. Великий рот посіпувався, він жував гашиш і перебував у забутті. Я стукнув його кулаком по спині і побіг далі. Вікна портових будиночків підморгували мені. Я наступив на скло, яке зламалося під ногами, і побачив перекривлене від жаху обличчя якогось іранця. Раптом переді мною виріс живіт. Вигляд цієї жирної людської плоти вивів мене із себе. Я з усієї сили вдарив його головою. Живіт був м'яким і жирним.

— Доброго вечора, Алі Хане, — добродушно промовив голос. Я підняв голову і побачив над собою усміхнене обличчя Нахараряна.

— Чорт забирай! — скрикнув я і вже готовий був бігти далі, як він ухопив мене за руку.

— Ви чимось засмучені, друже мій. Залишіться, — запропонував він дружньо.

Я раптом відчув жахливу втому і, знесилений та весь спітнілий, не зміг рушити далі.

— Ходімо до Філіпосянца, — запропонував він.

Я кивнув. Мені було все одно. Він взяв мене за руку і повів уздовж Баратинської вулиці до великої кав'ярні. Коли ми занурились в глибокі крісла, він співчутливо сказав:

— Гарячковість, кавказька горячковість. Можливо, через цю гнітючу спеку. А може, є інша причина, через яку ти кудись так стрімко біжиш?

У цій кав'ярні з м'якими кріслами та обтягнутими червоним шовком стінами, попиваючи гарячий чай, я розповів Нахараряну про все, що сталося: як я подзвонив подружжю Кіпіані, попросив дозволу з'явитися до них сьогодні, як Ніно крадькома вибігла з дому, як я поцілував руку княгині і потис руку князеві, як я їм повідав про наше стародавнє походження та статки нашої сім'ї, як я попросив руки княжни Ніно такою ідеальною російською мовою, що навіть сам цар позаздрив би.

— І що ж, друже мій? — щиро поцікавився Нахарарян. — Що було потім?

— Ні, ти тільки послухай! — Я почав імітувати рухи і легкий грузинський акцент князя: «Сину мій, шановний Хане. Повірте мені, кращого чоловіка, ніж ви, своїй доні я не побажав би. Якою щасливою має бути та, на яку випав вибір такого чоловіка, як ви! Та Ніно ще молода. Вона все ще школярка, урешті. Що може дівчинка в її віці знати про кохання?

Ми ж не маємо наміру перебирати звичаї індусів і віддавати дочок заміж у такому віці. До того ж існують розбіжності в релігії, вихованні, походженні. Я кажу це заради вашого ж блага і впевнений, що ваш батько погодиться зі мною. У такий важкий час, коли скрізь воюють... Бог знає, що з нами усіма буде. Я не хочу бути перепорою у її виборі. Але давайте залишимо поки що все як є, давайте зачекаємо кінця війни. Та й ви обидвоє до того часу подорослішаєте. І якщо ви не зміните свого рішення, ми повернемося до цієї розмови».

— І як ви збираєтесь вчинити, Хане? — запитав Нахарарян.

— Викрасти Ніно й повезти її до Ірану. Я не потерплю такого приниження! Відмовити Ширванширу! Ким він себе вважає? Я чуюся зганыбленим, Нахараряне. Рід Ширванширів давніший від роду Кіпіані. У часи шаха Ага Мухаммеда ми розгромили всю Грузію. Тоді-бо будь-який Кіпіані з радістю погодився би віддати дочку за Ширваншира. Що він має на увазі, кажучи про розбіжності у віросповіданні? Християнство краще за іслам? А як же моя честь? Власний батько буде сміятися з мене. Християнин відмовився віддати за мене свою дочку. Ми мусульмани — вовки, що втратили зуби. Сто років тому...

Лють душила мене, заважала говорити. Нехай. Я і так наговорив стільки всього. Нахарарян теж був християнином. Він мав повне право образитися, проте поставився до мене з розумінням.

— Я розумію вашу лють. Але ж він вам не відмовив. Звичайно ж, марно чекати закінчення війни. Він просто не розуміє, що його донька вже виросла. Ви правильно вирішили викрасти її. Дуже давній і добрий звичай і цілком відповідає традиціям нашої країни. Хоч, звичайно, цим слід скорити-

статися лише у крайньому разі. Хтось має пояснити князеві культурно-політичне значення цього шлюбу. Тоді б, я впевнений, він змирився би.

— Кому ж довірити цю роль?

Нахарарян поплескав себе широкою долонею по грудях і вигукнув:

— Я сам займуся цим. Можете покластися на мене, Хане!

Вражений, я дивився на нього. Що затіяв цей вірменин? Він вже вдруге втручається в моє життя. Може, він намагається надбати друзів серед мусульман, дізнавшись про те, що до міста просуваються турки? А може, справді має намір об'єднати кавказькі народи. Мені до цього немає діла. Вочевидь, він був союзником. Я простягнув йому руку. Він затримав її у своїй:

— Довірте це мені. Я буду тримати вас в курсі. І ніяких викрадень. Залиште це на крайній раз.

Я підвівся, відчуваючи, що цій особі можна довіряти. Я обійняв його і вийшов з кав'ярні. На вулиці хтось ішов за мною. Озирнувшись, я побачив старого батькового друга Сулеймана Ага. Він сидів у кав'ярні і бачив нас. Рука важко опустилася на моє плече:

— Яка ганьба. Ширваншир обіймає вірменина.

Я відкрив рота від подиву. Та він вже пропав у тумані. Я пішов далі. Як добре, подумав я, що не розповів батькові, чому ходив у дім Кіпіані сьогодні. Я лише скажу йому, що не говорив з ними. Уже встромляючи ключ у замок, я задумливо похитав головою:

— Чи ж не дурниця — так ненавидіти вірменів...

Усі наступні тижні мого життя оберталися навколо телефонного апарата. Ця штуkenція з великою кривою ручкою

раптом набула величезного значення. Я день у день проводив удома і бурчав щось незрозуміле, доки батько не запитав у мене, чому я зволікаю з пропозицією. Час від часу чорне чудовисько озивалося дзвоном, я знімав слухавку і приймав від Ніно зведення з поля бою:

— Це ти, Алі? Слухай, Нахарарян сидить з мамою, обговорюючи поеми її діда, поета Іліко Чавчавадзе.

І трохи пізніше:

— Алі, ти чуєш мене? Нахарарян каже, що на епоху Руставели й Тамари сильно вплинула іранська культура.

І знову через певний час:

— Алі Хане! Нахарарян п'є чай з татом. Він щойно сказав: «Уся привабливість цього міста у містичному зв'язку націй».

За півгодини:

— Він проливає мудрість, наче крокодил сльози. Каже: «Баку — кузня мирних кавказців».

Я розреготався й повісив слухавку.

І так тривало день у день. Нахарарян їв, пив і сидів у гостях у Кіпіані. Він ходив з ними на екскурсії, давав їм то практичні, то нереальні поради. Я зачудовано слідкував за всією цією виставою у вірменському виконанні:

— Нахарарян говорить, що першим уособленням грошей був Місяць. Золоті монети та їхня влада над людьми — результат культу Місяця у народів Кавказу та Ірану. Алі Хане, у мене більше немає сил вислуховувати усю цю нісенітницю. Приходь у сад.

Ми зустрілися біля старої фортечної стіни. Ніно поспіхом почала розповідати мені, як мати молила її не зв'язувати своє життя з диким мусульманином. Як її батько напівжартома попередив її, що я, звичайно ж, зачиню її в гаремі, і як

вона — маленька Ніно — сміялася та попереджала батьків: «Ось побачите — він викраде мене. Що ви станете робити?»

Я пестив її волосся. Я добре знав свою Ніно. Вона завжди досягає того, чого хоче, навіть якщо напевно і не знає, чого їй треба.

— Ця війна може тривати двадцять років, — ремствувала вона. — Чи не жорстоко примушувати нас чекати стільки часу?

— Ти настільки сильно мене кохаєш, Ніно?

Вуста її затремтіли.

— Ми належимо одне одному. Батьки лише все ускладнюють. Та я не здамся. Більше того: я дійсно кохаю тебе. Але закликаю, не викрадай мене.

Ніно змовкла, бо неможливо було цілуватися та говорити одночасно. Потім вона прокралася непомітно додому, і знову почалася телефонна гра:

— Алі Хане, Нахарарян каже, його двоюрідний брат в Тифлісі написав йому про те, що губернатор виступає на підтримку змішаних шлюбів. Він називає це злиттям східної і західних культур. Тобі це про що-небудь говорить?

Ні, я не розумів цієї фрази. Я лише тинявся кімнатами, намагаючись особливо не розмовляти. Моя двоюрідна сестра Айша, яка училася з Ніно в одному класі, сказала, що Ніно за останні три дні отримала п'ять незадовільних оцінок і всі кажуть, що винен у цьому я. Мені слід більше думати про успішність Ніно, ніж про майбутнє. Я зіграв з Айшею партію в нарди і програв. За те задоволена Айша пообіцяла допомогти Ніно з уроками.

І знову телефонний дзвінок:

— Це ти? Вони годинами розмовляють про політику та справи. Нахарарян говорить, що заздрить мусульманам,

бо ті можуть вільно вкладати гроші в маєтності в Ірані. Хто знає, яка доля чекає на Росію? Можливо, вона розпадеться на шматочки. Лише мусульмани можуть купувати землю в Ірані. Він точно знає, що вже половина Гіланських земель належить сім'ї Ширванширів. Звичайно ж, від будь-якого перевороту в Росії краще застрахуватися, придбавши маєтки в інших країнах. Батьки вражені. Мама каже, що деякі мусульмани навіть дуже цивілізовані.

За кілька днів «вірменські походи» увінчалися успіхом. Ніно сміялася і плакала по телефону. Ми отримали благословення батьків. Амінь.

— Нехай твій батько сам подзвонить мені. Він образив мене.

— Покладайся на мене.

Усе сталося саме так. Голос князя звучав м'яко і єлейно.

— Я прислухався до слів своєї доньки. Її почуття до вас, дійсно, відверті та чисті. Гріх чинити супроти її волі. Приходьте до нас, Алі Хане.

Я вирушив до Кіпіані. Княгиня заплакала й поцілувала мене. Князь урочисто заговорив про шлюб, вживаючи фрази, відмінні від того, що наговорив мені батько, який ніколи не стверджував, що шлюб будується на взаємоповазі та довірі. Чоловік і жінка мають допомагати одне одному словами і вчинками. І ніколи не забувати про рівноправ'я та свободу. Я урочисто пообіцяв не примушувати Ніно вдягати паранджу та не заводити гарем. Увійшла Ніно, і я поцілував її в чоло. Увібравши голову в плечі, вона нагадувала безпомічне пташеня.

— Та все ж це рішення поки що не слід розголошувати, — мовив князь. — Ніно має, передусім, закінчити гімназію.

Доню моя, учись добре. Якщо не складеш іспити, тобі доведеться чекати ще один рік.

— Не турбуйся, тату, — відповіла Ніно, піднісши свої, наче накреслені олівцем, брови. — Я витримаю обидва іспити: в ліцеї і в сімейному житті. І Алі Хан мені в цьому допоможе.

Нахарарян чекав на мене у своєму автомобілі, коли я виходив з дому. Він підморгнув мені своїми банькуватими очима.

— Нахараряне, — вигукнув я, — що тобі подарувати: стайню чи село в Дагестані, а може, ти хочеш іранський орден чи апельсиновий сад в Ензелі?

— Ні того, ні іншого, — відповів він, поплескавши мене по спині. — Я щасливий, що зміг вплинути на чийсь долю. Мені цього досить.

Я із вдячністю поглянув на нього. Ми виїхали з міста у напрямку Бібі-Ейбатської бухти, туди, де чорні пристрої терзали просякнуту нафтою землю. Родина Нобелів змінювала пейзаж так само заповзято, як і Нахарарян, що змінив мою долю. Величезна частина моря вже була засипана землею. І нова ділянка суші більше не належала морю, хоч і не злилася поки що з великою землею. Та все ж якийсь винахідливий підприємець вже збудував чайхану на цій ділянці. Ми сіли і замовили кяхта-чай, найкращий чай у світі, міцний, як алкоголь. Сп'янілий від аромату чаю, Нахарарян довго розповідав про турків, які захоплять Карабах, і про винищення вірменів у Малій Азії. Я не дослухався до його розповіді.

— Не турбуйся, — заспокоїв його я, — якщо турки увійдуть в Баку, я сховаю тебе у своєму домі.

— Я і не боюсь, — відповів Нахарарян.

Високо над морем за островом Наргін сяяли зорі. На берег опустилася тиша. «Море і берег подібні до Чоловіка та Жінки, які об'єднані вічною боротьбою». Я вже не пам'ятав, належала ця фраза мені чи йому. Нахарарян відвіз мене додому.

— Кіпіані дякує тобі за честь, що її виказала родина Ширванширів його сім'ї. Ніно — моя наречена. Можеш завтра сходити до них та узгодити решту питань, — сказав я батькові.

Я був дуже стомлений і щасливий.

Розділ 14

Дні змінювалися тижнями, тижні — місяцями. За цей час стільки всього відбулося в світі, у країні та в нас вдома. Ночі стали довшими, Губернаторський сад вже стояв усипаний опалим жовтим листям. Горизонт від осінніх дощів потемнішав. На поверхні моря похитувались крижини, які розбивалися об скелястий берег. Якось вранці випав білий, ніжний, мов оксамит, сніг. Та зима недовго втрималася. Невдовзі ночі стали знову коротшими.

У місто печальною ходою поверталися верблюди з піском у жовтуватій шерсті та поглядом, спрямованим у вічність. Вони несли на своїх горбах зброю, стволи якої звисали по боках, ящики із боеприпасами та гвинтівками — трофеї, захоплені у суворих боях. По місту колонами пересувалися турецькі військовополонені у сірому рваному обмундируванні та із синцями на тілі. Вони прямували до моря, звідки на невеликих поромах їх перевозили на острів Наргін, щоб вони там помирали від проносу, голоду або туги за батьківщиною.

На втікачів же чекала смерть в іранських степах чи темних водах Каспію. Війна, яка почалася так далеко від нас, несподівано наблизилась до нас упритул. З півночі прибували потяги, забиті солдатами. Один з таких потягів, повний поранених, прибув із західного напрямку. Звільнивши свого дядька, цар тепер сам керував десятимільйонною армією. Дядько ж командував військами на Кавказі. Його неосяжна темна тінь нависла над нашою країною. Великий князь Микола Миколайович! Своєю довгою кістлявою рукою він дістав навіть серце Анатолії. Його війська люто крушили все на своєму шляху. Здолавши сніжні гори та піщані степи, гнів великого князя досяг Трабзона і дійшов до Стамбула. Люди прозвали його «Миколою Довгоруким» і з жахом розповідали про його безумство та жагу кривавих битв. У війну вплуталося чимало країн. Лінія фронту простягалася тепер від Афганістана до Північного моря, а шпальти газет рясніли іменами королів, країн і генералів, як тіла загиблих героїв — ядучими мухами.

І знову настало літо. Місто огорнула палюча спека, асфальт на вулицях плавився під ногами. На сході та на заході святкували перемогу. Я просиджував дні у чайхані чи кав'ярнях, провідував друзів і тинявся по дому. Багато хто докоряв мені дружбою з вірменином Нахараряном. Дивізія Ільяс-бека все ще залишалася в місті, проводячи військові навчання на запиленому плацу. Опера, театр і кінотеатри працювали, як і до війни. Багато всього відбулося, але нічого не змінилося в світі, місті чи у мене вдома.

Змучена заняттями в школі, Ніно приходила до нас. У очах її причаївся допитливий страх. Кузина Айша сказала мені, що вчителі майбутньої мадам Ширваншир поблажливо

ставили в журналі «задовільно». Коли ми з Ніно прогулювали вулицею, її подруги з ліцею проводжали нас довгим поглядом. Ми ходили в міський клуб, театр, на бали, і від супровідників не було відбою. Наші друзі оточували нас щільною стіною своєї лячної доброзичливості — Ільяс-бек, Мухаммед Гейдар, навіть благочестивий Сеїд Мустафа — і їм рідко вдавалося домовитися між собою. Коли багатий товстун Нахарарян попивав шампанське, розповідаючи про взаємну любов між кавказькими народами, Мухаммед Гейдар похмурнів і говорив:

— Вважаю, пане Нахарарян, вам немає чого про це турбуватися. Після війни тут мало хто з вірменів залишиться.

— Але ж Нахарарян точно залишиться! — кричала Ніно. Нахарарян відмовчувався, потягуючи шампанське. Пліткували, що він переказував усі гроші в Швецію. У будь-якому разі мені було все одно. Коли я попросив Мухаммеда Гейдара поводитися з Нахараряном м'якше, він насупився і мовив:

— Аллах знає, чому я терпіти не можу вірменів.

І ось прийшов день, коли Ніно стояла в екзаменаційній залі гімназії цариці Тамари, доводячи свою зрілість математичними задачами, цитатами з класиків, історичними датами, а у хвилини відчаю — чарами своїх великих грузинських очей. Хід спрацював — вона склала іспити.

Коли після балу, влаштованого на честь закінчення іспитів, я забрав щасливу Ніно додому, старий Кіпіані сказав:

— Тепер вже ви справді заручені. Збирайте валізи, Алі Хане. Ми їдемо у Тифліс. Я маю познайомити вас із родичами.

І ми поїхали в Тифліс, столицю Грузії.

Тифліс нагадував сімейні джунглі. Біля кожного дерева у цих заростях було своє ім'я: дядьки, двоюрідні брати та тітки. У сімейних джунглях можна було загубитися. Імена, що звучали, як стародавня сталь, пронизуючи слух: Орбеліані, Чавчавадзе, Церетелі, Амілахварі, Абашидзе. А в садах Дідубе, що розкинулися на околиці міста, грузинські музики грали «Мравалаявер», кахетинську бойову пісню, та дику хевсурську «Ліло». Двоюрідний брат Абашидзе, який приїхав з Кутаїсі, співав «Мгалі Делі», пісню імеретинських горців. Дядько витанцьовував «Давлур», а старий сивоволосий чоловік вискочив на килим, на зелену галяву і завмер у позі «Бухнаха». Бенкет тривав цілу ніч. Коли за пагорбами ледве з'явилося сонце, музики почали співати гімн «Повстань, царице Тамаро, Грузія ридає по тобі». Ми з Ніно тихо сиділи за столом. Раптом зблиснули кинджали й шаблі. Почався грузинський танець ножів у виконанні натовпу двоюрідних братів. Танець виконувався вже на зорі і нагадував сценічну виставу, настільки неприродним і далеким він видавався.

Я прислухався до розмов сусідів по столу. Голоси долинали ніби з далеких часів:

— Під командуванням Саакадзе Церетелі захищав Тифліс від Чингізхана.

— Вам, звичайно ж, відомо, що ми, Чавчавадзе, давніші від княжого роду Багратіоні.

— Перший Орбеліані, кажете? Він прийшов сюди з Китаю три тисячі років тому і доводився сином самому імператору. У деяких нащадків Орбеліані й досі розкочі очі...

Я знічено озирнувся. Рід Ширванширів з його кількома поколіннями на цьому тлі, поза сумнівом, програвав. Та Ніно підтримала мене:

— Не звертай уваги, Алі Хане. Звичайно ж, родовід моїх двоюрідних братів дуже давній і благородний, та де були їхні предки, коли ваші завойовували Тифліс?

Я лише із вдячністю промовчав у відповідь. Навіть зараз, серед своєї рідні, Ніно поводи́ла себе як дружина Ширваншира. Я відчув гордість за неї.

— Це вино — чисте, бо в ньому присутній дух Божий. Хміль — від диявола. Та не всі про це знають. Пий, Алі Хане! — шепотіла мені, схилившись до самого вуха, якась жінка похилого віку. Червоне кахетинське вино нагадувало вогняну рідину. Я вагався, та врешті підняв свій келих на честь сім'ї Орбеліані.

Коли повернулися в місто, сонце все ще світило. Я хотів одразу ж вирушити до готелю, та один з двоюрідних братів Ніно, а може, це був і дядько, притримав мене.

— Учора ввечері ти був у Орбеліані, сьогодні ж ти мій гість. Ми поснідаємо в Пургвіно, а на обід прийдуть друзі.

Я потрапив у полон грузинської великодушності. Це тривало цілий тиждень. Алазанське чи кахетинське вино, смажена баранина та сир мотал — меню все повторювалося й повторювалося. Двоюрідні брати змінювали варту, як солдати фронту грузинської гостинності. Незмінною була лише Ніно. Я був у захваті від витривалості Ніно. Наприкінці тижня вона залишалася свіжою, як весняна роса, без упину сміялася та вела бесіди з численними кузенами й тіточками. Лише слабенькі хрипи в голосі давали можливість здогадатися, що вона цілими днями танцювала, пила вино і тільки зрідка спала.

На ранок восьмого дня нашого перебування у Тифлісі до моєї кімнати постукали двоюрідні брати Сандро, Додіко, Вамеш і Сосо. Я, наче полохливий заєць, сховався під ковдрою.

— Алі Хане, сьогодні тебе запрошує Дшакеліс, ми збираємося до них у маєток у Каджорі, — безжалежно винесли вони вирок.

— Я сьогодні нікуди не поїду, — похмуро відповів я. — Сьогодні для мене, бідного мученика, відкриються ворота раю, і архангел Михаїл своїм вогняним мечем прокладе мені шлях туди, бо я загинув як праведник.

Брати здивовано презирнулися і безжально розреготалися.

— Сірка, — в один голос відгукнулися вони.

— Сірка? Так ви про пекло. Я ж збираюся до раю...

— Ні, — відповіли брати. — Ми — про сірку.

Я спробував підвестися з ліжка. Голова була важкою, кінцівки не слухалися, ніби не належали моєму тілу. Я поглянув на себе в дзеркало і вжахнувся блідому зеленувато-жовтому обличчю з погаслими очима.

— Так-так, — вимовив я, — вся справа у вогняній рідині, — мені пригадалося кахетинське вино. — Так мені й треба. Мусульманину не слід пити.

Я, по-старечому постогнуючи, вибрався з ліжка. Брати і не думали йти. Як же схожі вони були з Ніно: ті ж очі, ті ж стрункі, гнучкі тіла з гордою поставою. Грузини мені нагадують благородних оленів, що блукають у лісах, населених азіатами. Жодному іншому східному народові не притаманна така привабливість і такі витончені рухи, приголомшлива жага життя та проведення часу в здорових розвагах.

— Ми повідомимо Ніно, — сказав Вамеш, — що будемо у Каджорі за чотири години. До того часу ти поліпшиш здоров'я.

Він вийшов, і я почув уривок телефонної розмови.

— Алі Хан раптом трохи занедужав. Ми відвеземо його на сірчані джерела. Повідомте княжну Ніно, щоб вирушала із сім'єю в Каджорі. Ми швидко наздоженемо їх. Та ні, нічого серйозного. Так, легке нездужання.

Я знехотя вдягнувся. У голові паморочилось. Як же відрізнялися грузинські застілля від спокійних і величних прийомів у домі мого дядька в Тегерані! Там ми пили міцний чай і говорили на філософські та поетичні теми. Тут же грузини пили вино, танцювали, сміялись і співали, як гнучкі й тверді сталеві пружини. Чи не це були ворота в Європу? Звичайно ж, ні. Вони були частиною нас, у той же час дуже відрізняючись від нас. Так, ворота, але куди вони вели? Можливо, до останньої стадії мудрості, що межує з недбалою грайливістю. У мене не було на це відповіді.

Я так втопився, що з великими труднощами спускався сходами. Ми сіли у фаєтон.

— На джерела! — гукнув Сандро.

Фаєтонщик ударив коня батою. Ми під'їхали до великої будівлі з банею, що розташовувалась у кварталі під назвою Майдан. У дверях стояв напівголий кістлявий чоловік. Він більше нагадував скелет, ніж живу людину. Скелет втупився кудись повз нас.

— *Гамарджоба*, Мекіссе! — вигукнув Сандро. Той швидко отямився. Він низько поклонився і мовив:

— *Гамарджоба, таваді!*²

² Доброго вам дня, князю! (груз.)

І відчинив двері. Великий теплий коридор був заставлений лавками, на них сиділи багато голих тіл. Ми роздягнулися і пройшли коридором до іншої кімнати. На підлозі були квадратні отвори, заповнені сірчаною водою, що парувала. Я ніби уві сні чув голос Сандро:

— Жив-був князь. Якимось він вибрався на полювання і випустив свого сокола в погоню за тетеруком. Та ні сокіл, ні тетерук не повернулися. Тоді він вирушив на їхні пошуки та набрів на річечку із сірчаними водами, у яких потонули сокіл і тетерук. У такий спосіб князь відкрив сірчані джерела та заклав фундамент міста Тифліс. І ось тепер ми перебуваємо в цій лазні, а Майдан зовні — гай, через який протікала та річечка. Тифліс почався із сірки й сіркою ж закінчиться.

Кімната під лазнею заповнилася сірчаним запахом. У лазні запахло протухлими яйцями. Тіла двоюрідних братів були вологими і блискучими. Я розтер груди рукою, та шкіра просякла сіркою. Мені згадалися усі воїни й переможці, які брали участь у завоюванні цього міста і занурювалися в це джерело: Чварезмір Джелаладдін, Кульгавий Тимур, Джагатай, син Чингізхана. Хмільні й обважнілі від крові, вони увійшли в сірчане джерело, щоб відновити легкість і жвавість.

— Досить, Алі Хане, виходь, — голос двоюрідного брата перервав мої роздуми про воїнів. Я виліз із води і попрямував до суміжної кімнати, щоб розпростертися на кам'яній лаві.

— Мекіссе! — вигукнув Сандро.

Чоловік, який зустрів нас у дверях, виявився масажистом. Він увійшов голий з тюрбаном на голові. Мені веліли лягти на живіт. Масажист заліз на спину і взявся топтати її легкими кроками, ніби пританцьовуючи на килимі. Потім він впився

своїми пальцями-гачками в мою шкіру і почав масажувати мої руки так, що чутно було, як хрускотять кістки. Кузени стояли поруч, щедро роздаючи інструкції:

— Ще раз виверни йому руки, Мекіссе, він не досить добре відчувається.

— Стрибни ще раз йому на спину, ось так, а тепер помни йому лівий бік.

Мабуть-таки було дуже боляче, та я не відчував нічого. Я лежав, покритий білою мильною піною, розслабившись під умілою рукою Мекіссе, і єдине, що відчував, — це як усі мої мускули ставали вільними й легкими.

— Досить, — вимовив Мекіссе і знову завмер у позі пророка. Я підвівся. Усе тіло ломило. Я побіг до сусідньої кімнати і пірнув у крижаний сірчаний потік другої ванни. На хвилинку в мене перехопило подих. Кінцівки знову стали еластичними і налилися енергією.

Я повернувся, загорнутий у біле простирадло. Двоюрідні брати і Мекіссе очікувально дивилися на мене.

— Я голодний, — урочисто повідомив я і сів, схрестивши ноги, на одну з лав.

— Він у порядку! — зашуміли двоюрідні брати. — Принесіть кавун, сир, овочі й вино, та хутчій!

Ми лежали у передбаннику й бенкетували. Я зовсім забув про слабкість і втому. Смак сірки змінився ароматом червоної м'якоти крижаного кавуна. Двоюрідні брати потягували біле вино — «Напареулі».

— Ну, що я вам казав, — промовив Додіко і не завершив своєї фрази, оскільки вона вже була переповнена всеохоплюючим змістом: його гордість за рідні сірчані лазні, почуття жалю до іноземця, який загнувся під тягарем грузинської

гостинності, і по-братськи дружне запевнення в тому, що він, Додіко, розумів і прощав мусульманину його слабкість. Наше коло поступово розширювалося. Входили сусіди, напівголі, з пляшками вина в руках. Князі та їхні кредитори, підлабузники, слуги, мудреці, поети й горці мирно сиділи разом — яскравий приклад грузинської рівності. Лазня миттю перетворилася на клуб, кав'ярню чи просто зібрання щасливих, напівголих, безтурботних, веселих людей. Час від часу чулися серйозні слова, наповнені похмурим пророцтвом.

— Османці наступають, — мовив чоловік з маленькими очима. — Великий князь не захопить Стамбул. Я чув, що німецький генерал побудував там гармату. Коли вона вибухне, удар прийдеться по Ціонській лазні у Тифлісі.

— Ти не маєш рації, князю, — втрутився чоловік з обличчям, схожим на гарбуз. — Ця гармата ще не побудована, вона існує лише в планах. Та навіть після її появи Тифліс не можна буде зруйнувати з її допомогою. Усі карти, що є у німців, неправильні. Їх склали росіяни ще до війни. Розумієте? Російські карти — як їм взагалі можна довіряти?

У кутку хтось із полегшенням зітхнув. Я повернувся і побачив сивого чоловіка з довгим носом з горбинкою.

— Бідолашна Грузія, — зітхнув сивий. — Ми перебуваємо в розпечених лещатах. Якщо переможуть німці, землі цариці Тамари прийде кінець. Що ж на нас чекає, коли переможуть росіяни? У блідого царя є все, що він забажає, але пальці Великого князя все сильніше хапають нас за горлянку. Навіть зараз наші сини — кращі з кращих — гинуть на полі бою. Усіх, хто залишиться живими, задушать або османці, або великий князь чи інший якийсь ворог, чи то автомобіль, чи то Америка. Наш бойовий дух згасає. Настав кінець землі

цариці Тамари. Подивіться он: наші воїни низькі на зріст та худі, урожаї бідні, а вино — кисле.

Сивий замовк і тихо засопів. Ніхто не вимовив жодного слова. Раптом почувся чийсь тривожний, приглушений голос:

— Вони вбили благородного Багратіона. Він одружився з однією з царських племінниць, і росіяни так і не пробачили йому цього. Сам цар звелів йому вступити в Єреванський полк і вийти на лінію фронту. Багратіон бився, як лев, і упав мертвий, пробитий вісімнадцятьма кулями.

Двоюрідні брати мовчки потягували вино. Я вступився в підлогу.

«Багратіони, — думав я, — дуже давній і благородний рід у християнстві. Сивий має рацію. Грузія перебуває в розпечених лещатах».

Почувся ще один голос:

— У нього залишився син, Теймураз Багратіон, справжній князь. Комуś вдалося його врятувати.

Знову запанувала мовчанка. Мекіссе досі стояв тінню біля дверей у тій же позі пророка. Потім втрутився Додіко. Він потягнувся і задоволено позіхнув:

— У якій же чудовій країні ми живемо! Сірчані лазні й місто, війна і кахетинське вино. Погляньте на Алазань, що стікає рівниною! Як же чудово бути грузином, навіть якщо Грузія перебуває на межі загибелі. У вашому голосі вчувається безнадія. Та на землі цариці Тамари завжди так було. Незважаючи на все це, наші ріки продовжують текти, наші виноградники ростуть, а люди танцюють. І взагалі, Грузія — справедлива країна. Вона залишиться такою, попри всю безнадію.

Молодий і стрункий, з веселими очима та оксамитовою шкірою, нащадок співців і героїв, він підвівся. Сивий у кутку вдоволено посміхнувся:

— Їй-богу, доки у нас така молодь...

— Алі Хане, не забудь, що сьогодні ти запрошений до Дшакеліса у Каджорі, — нагадав мені Вамеш.

Ми підвелися, одягнулися і вийшли. Фаетонщик погнав коня, і Вамеш почав розказувати:

— Дшакеліси — нащадки старовинного дворянського роду...

— Я не сумнівався! — весело розсміявся я, знову відчувши себе щасливим.

Розділ 15

Ми з Ніно сиділи у кав'ярні «Мефістофель» на Головнінській вулиці, поглядаючи на гору Давида з великим монастирем. Рідня Ніно вирішила дати нам перепочинок. Я знав, про що думає Ніно. Там, на верхівці гори Давида, є могила, біля якої ми побували. У могилі тій спочиває поет і царський посланник Александр Грибоєдов. Епітафія на надгробку сповіщає: «Розум і справи твої безсмертні, але чому пережила тебе любов Ніно?»

Її звали Ніно Чавчавадзе. Ніно було шістнадцять років, коли міністр і поет з нею одружилися. А Ніно, яка сиділа поруч зі мною, була її внучатою племінницею. Тій Ніно було сімнадцять років, коли натовп тегеранців оточив дім російського міністра з криками: «О Алі Салават, о святий Алі!» У міністра в розпорядженні були лише коротка шабля і револьвер. Коваль з вулиці Сулі-Султан розтросив ударом молота груди міністра. І навіть через кілька днів на вулиці все ще валялися шматки людської плоті та голова, обгризена

собаками. Це було все, що залишилося від Александра Грибоедова, поета й царського посланника. Фаталі шах Каджар був задоволений. Такий кінець ошчасливив і його спадкоємця — Аббаса Мірзу. Мудрець і фанатик, Меші Ага, котрий брав участь у підбурюванні цього бунту, отримав велику винагороду, а моєму прадіду, Ширванширу, був подарований маєток в Гілані.

Усе це сталося сто років тому. Нині ж ми сиділи на терасі «Мефістофеля» — я, Ширваншир, і вона, Ніно, внучата племінниця Грибоедова.

— Ми мали би бути кривними ворогами, Ніно, — мовив я, кивнувши в бік гори. — Ти поставиш мені такий же гарний надгробний камінь, як на тій вершині?

— Можливо, — відповіла Ніно. — Якщо будеш добре поводитися, може, й поставлю.

Вона допила каву.

— Годі патякати. Пішли гуляти, — покликала вона мене.

Я підвівся. Ніно любила це місто, як дитя свою матір. Ми пройшлися по Головнінській і піднялися у Старе місто. Ніно зупинилася перед давньою Сіонською церквою. Ми увійшли в темне, сире приміщення. Високо над вівтарем висів хрест, виготовлений з виноградної лози. Його принесла свята Ніно, повернувшись зі свого паломництва на Святу землю. Ніно опустила на коліна, перехрестилася та підняла голову до ікони своєї святої покровительки.

— Свята Ніно, пробач мене, — прошепотіла вона. У темному світлі, що проникало крізь церковні віконниці, я побачив сльози на очах Ніно.

— Ходімо, — сказав я. Вона підвелася й покірно пішла за мною. Ми мовчки спустилися вниз по вулиці.

— Про яке пробачення ти просила у святої Ніно? — не стримавшись, запитав я.

— Я просила її пробачити мені тебе, Алі Хане.

Голос її прозвучав печально і втомлено. Гуляти з Ніно по вулицях Тифліса було не так вже й весело.

— Чому мене?

Ми дійшли до Майдану. У кав'ярнях чи посеред вулиці сиділи грузини. Звідкись чулися звуки зурни, а внизу Кура поспішно неслася у своєму руслі. У Ніно був відсторонений вигляд, ніби вона металася у пошуках свого «я».

— Тебе, — повторила вона, — і все, що сталося.

До мене почала доходити суть її слів, та я все одно запитав:

— Що ти сказала?

Ніно зупинилася. По той бік Майдану височів собор Кашкеті, зведений з непорочно білого, ніжного каміння.

— Пройдися Тифлісом. Чи побачиш ти жінок у чадрі? Ні. Чи присутній тут азіатський дух? Ні. Тут інший світ, і він відрізняється від твого. Широкі вулиці, відкриті душі. Я почуваюся такою розумною в Тифлісі, Алі Хане... Тут немає фанатичних недоумків на кшталт Сеїда Мустафи та бовдурів, як Мухаммед Гейдар. Життя тут легке й веселе.

— Але ця країна знаходиться між молотом і ковадлом, Ніно.

— Саме тому, — вела далі вона, ступаючи по бруківці. — Саме тому країна була сім разів зруйнована Кульгавим Тимуром. Турки, іранці, араби й монголи спустошили нашу країну. Та ми витримали. Вони сплюндрували, пограбували та згубили Грузію, так і не заволодівши нею. Свята Ніно принесла сюди виноградну лозу із Заходу, і ми належимо саме Заходу.

Ми не азіати. Нам просто судилося народитися на самій межі Східної Європи. Ти сам, звичайно, це розумієш.

Вона прискорила крок і по-дитячому насупила брови.

— І тільки завдяки нашому опору набігам Тимура, Чингізхана, шаха Аббаса, шаха Тахмасіба та шаха Ісмаїла, тільки завдяки такому опору народилась я, твоя Ніно. І ось сюди приїздиш ти, без меча, без слонів і воїнів, залишаючись при цьому все одно нащадком кривавих шахів. Мої доньки будуть носити чадру, а коли Іран знову стане гострити свій меч, мої сини і внуки всоте зруйнують Тифліс. О Алі Хане, наше місце на Заході.

Я взяв її за руку.

— Що я повинен зробити для тебе, Ніно?

— Ой, — зітхнула вона. — Я така дурненька, Алі Хане. Я хочу, щоб ти полюбив широкі вулиці та зелені хащі; хочу, щоб більше розумівся на коханні, а не чіплявся за зруйновані стіни азіатських міст. Я так боюся, що через десять років ти перетворишся на побожного лицеміра, який проводить свої дні в міланському маєтку, а прокинувшись якось вранці, скажеш мені: «Ніно, ти всього лише поле». Скажи мені: за що ти мене кохаєш?

Тифліс зовсім збив з пантелику Ніно. На неї, здавалося, п'яно діяло вологе повітря навколо Кури.

— За що я тебе кохаю, Ніно? За те, яка ти є, за твій голос, за твій аромат, за чарівну ходу. Як тебе ще переконати? Я кохаю всю тебе. Кохання — воно однакове: і в Грузії, і в Ірані. Тут, на цьому місці, тисячу років тому ваш Руставелі співав про свою любов до цариці Тамари. І пісні цього великого поета дуже схожі на іранські рубаї. Немає Грузії без Руставелі і Руставелі без Ірану.

— Тут, на цьому місці, — задумливо мовила Ніно, — можливо, стояв і Саят-Нова — великий поет, який оспівував кохання грузинів та якому шах відрубав голову.

Сьогодні мою Ніно неможливо було зупинити. Відчувши розлуку, вона прощалася зі своєю батьківщиною і більше, ніж будь-коли, виявляла свою любов до Грузії.

— Ти кохаєш мої очі, мій ніс, моє волосся, Алі Хане. Та чи не забув ти про душу мою: ти кохаєш її?

— Так, я і душу твою кохаю, — втомлено здався я.

Дивно. Коли Сеїд Мустафа говорив про те, що у жінок немає душі, я завжди сміявся. Питання ж про душу, поставлене Ніно, чомусь мене не розсмішило. Що є жіноча душа? Вона має задовольнятися тим, що чоловік відмовляється досягнути цю безодню.

— А ти за що мене кохаєш, Ніно?

Вона раптом розплакалася посеред вулиці. По щоках її текли сльози, надаючи обличчю дитячого виразу:

— Пробач мене, Алі Хане. Я кохаю тебе за те, який ти є. Але я боюсь твого світу. Я збожеволіла, Алі Хане. Тільки погляньте на мене! Стою серед вулиці зі своїм нареченим, звинувачуючи його в усіх бідах, спричинених Чингізханом. Пробач свою Ніно. Як же нерозумно покладати на тебе відповідальність за те, що мусульмани вбивали грузинів!.. Я більше ніколи не буду так поводитися. Але ж я, твоя Ніно, я теж частинка тієї ненависної Європи, а тут у Тифлісі я особливо глибоко це відчуваю. Ми любимо одне одного. Та я люблю ліси і луки. Ти ж любиш пагорби, скелі та пісок. Саме тому я так боюся тебе, твого кохання й твого світу.

— І?.. — перепитав я, збентежившись. Я не міг зрозуміти, що вона хотіла цим сказати.

Ніно втерла сльози і, схиливши голову, усміхнулася.

— І... через три місяці ми одружимося, чого ж тобі ще треба?

Ніно могла сміятися і плакати, кохати й ненавидіти одночасно. Вона пробачила мені всі нашістья Чингізхана і знову покохала мене. Схопивши за руку, вона потягнула мене через міст Вері до лабіринту базару.

Це було символічне прохання про пробачення. Базар був єдиним східним місцем в європейському Тифлісі. Товсті продавці килимів, вірмени та іранці, вивішували тут різнобарвну пишноту іранських скарбниць. У напівтемряві крамничок красувалися мідні чаші з вибитими на пожевклій поверхні мудрими висловами. Якась курдська дівчина зі світлими сірими очима прорікала долю і, здавалося, сама дивувалася зі своєї проникливості. Біля дверей винних крамниць та кав'ярень товклися численні місцеві нероби й волоцюги, обговорюючи під палючим сонцем геть усе. Це місто з вісімдесятьма різними народами, що його населяли, з його багатоголоссям мов, мало різкий запах, який ми вдихали, проходячи вузькими вуличками. Смуток Ніно вмить розчинився у багатокольоровому базарному гаморі. Вірменські коробейники, курдські ворожки, іранські куховари, осетинські священики, росіяни, араби, інгуші, індуси обрали Тифліс місцем зустрічі. З якоїсь лавочки долинав гул. Зібравшись у коло, торговці спостерігали, як лаються ассирієць та єврей.

— Коли мої предки захопили у полон і повели до Вавилону твоїх предків... — долинали до нас уривки фраз. Натовп розривався від сміху. Сміялася й Ніно — з єврея, з ассирійця, з базару і з пролитих сліз.

Ми пройшли далі й знову опинилися у кав'ярні «Мефістофель» на Головніській.

— Зайдемо ще раз? — запитав я, не знаючи точно, чим зайнятися.

— Ні. Давай піднінемося в монастир Святого Давида та відзначимо наше примирення.

Ми звернули на бічну вулицю, що вела до фунікулера. Маленький червоний вагончик повільно піднімав нас угору. Коли місто зникло з очей, Ніно розповіла мені історію створення цього відомого монастиря.

— Багато років тому на цій горі жив святий Давид. А внизу в місті жила царівна, закохана у князя. І ось вона завагітніла. А князь, дізнавшись про це, покинув її. Коли розлючений батько запитав у неї ім'я спокусника, царівна злякалася і збрехала, що це був святий Давид. Розгніваний цар звелів привести до нього в палац святого. І там, у присутності всіх, царівна вголос повторила своє звинувачення. Святий Давид доторкнувся до її тіла своїм посохом, і сталося диво. Дитина у лоні матері назвала ім'я справжнього спокусника. Потім святий здійняв руки до неба, і царівна народила камінь. Цей камінь і до сьогодні лежить тут, і з нього б'є джерело святого Давида. Безплідні жінки роблять у цій воді обмивання.

Потім вона задумливо додала:

— Як добре, Алі Хане, що святий Давид помер і його посох зник.

Ми доїхали до монастиря.

— Ти хочеш пройти до джерела, Ніно?

— Ні. Думаю, мені краще почекати ще один рік.

Ми стояли біля стіни, що оточувала монастир, насолоджуючись панорамою міста. Долина Кури була оповита блакитним туманом. На тлі дахів церковні бані здавалися поодинокими островами. У східному та західному напрямках

виднілися тифліські дачі. Удалині височів Метехський замок, у якому колись жили грузинські князі, а нині утримувалися інакомислячі кавказці, які насмілилися висловити невдоволення політикою Російської імперії. Ніно відвернулася. Їй було важко поєднувати вірність цареві з виглядом знеславленого місця тортур і смерті.

— Там є хтось із твоєї рідні, Ніно?

— Немає, але там слід було б перебувати тобі. Ходімо, Алі Хане.

— Куди?

— Давай провідаємо могилу Грибоедова.

Ми повернули за ріг і зупинилися біля занедбаного надгробку. Ніно підбрала якийсь камінець і швидко приліпила його туди. Камінець упав і кудись скотився. Ніно густо почервоніла. За старим тифліським повір'ям, якщо дівчина прикладе до вологого надгробку камінець і той не впаде, бути їй одруженою в тому ж році. Її камінець скотився. Я поглянув на знічену Ніно і засміявся:

— Ти тільки поглянь! До нашого весілля залишилось три місяці! А мав же рацію пророк, кажучи: «Не віруй у мертвих ідолів».

— Так, — погодилася Ніно.

Ми повернулись до фунікулера.

— Чим ми займемося після війни? — запитала Ніно.

— Після війни? Тим же, чим і зараз. Будемо прогулювати вулицями Баку, провідувати друзів, їздити в Карабах та виховувати дітей. Усе буде чудово.

— Я хотіла би поїхати до Європи.

— Звичайно. Ми з'їздимо до Парижа, Берліна, куди ти забажаєш, на всю зиму.

— Так, на зиму.

— Ніно, якщо ти не хочеш більше жити в Баку, ми можемо перебраться до Тифліса.

— Дякую, Алі Хане. Ти так добре до мене ставишся. Але я хотіла б залишитися в Баку.

— Ніно, я гадаю, немає міста, кращого за Баку.

— Так? А чи багато міст ти бачив?

— Ні. Та, якщо хочеш, ми вирушимо у навколосвітню подорож.

— Ага. І увесь цей час ти будеш рватися назад до старої фортечної стіни та задушевних бесід із Сеїдом Мустафою. Та нічого. Я кохаю тебе таким, який є.

— Ти маєш рацію, Ніно, я люблю нашу батьківщину, наше місто: кожен камінець, кожную піщинку його степів.

— Я знаю, що така любов може видатись дивною. Для чужоземців наше місто — лише спекотна, запилена та просякнута запахом нафти діра.

— На те вони і чужоземці.

Вона обійняла мене за плече і торкнулася губами щоки.

— Та ми ж не іноземці. Ти завжди будеш кохати мене, Алі Хане?

— Завжди, Ніно.

Вагончик фунікулера знову спустився в місто. Ми ще раз пройшлися по Головнінській, цього разу обійнявшись. Ліворуч розкинувся парк, обнесений гарною сталевною огорожею. Біля його воріт, на сторожі парку, стояли два солдати: нерухомі, мов пам'ятники, здавалося, що вони не дихають. Над брамою в усій своїй позолоченій величі висів імператорський двоголовий орел. Тут була резиденція великого князя Миколи Миколайовича, царського намісника на Кавказі.

Ніно раптом зупинилася.

— Подивись, — мовила вона, показуючи в бік парку.

Алеєю, вздовж якої росли сосни, повільно йшов високий, сивий чоловік. Чоловік повернувся, й у великих очах з холодним, божевільним поглядом я впізнав великого князя. У нього було видовжене обличчя зі стиснутими вустами. У затінку соснових дерев князь був схожий на велику, благородну, дику тварину.

— Цікаво, про що він думає, Алі Хане?

— Про царську корону, Ніно.

— Вона б дуже личила його сивині. Що він збирається робити?

— Судячи з розмов, скинути царя.

— Ходімо, Алі Хане, я боюсь.

Ми пішли геть від гарних плетених ґрат.

— Ти не повинен погано говорити про царя та великого князя. Вони захищають нас від турків, — сказала Ніно.

— Вони лише частина молоту та ковадла, між якими перебуває твоя країна.

— Моя країна? А твоя?

— Ми в іншому становищі. Ми лежимо на ковадлі, а молот, що навис над нами — у руках великого князя. Ось чому ми ненавидимо його.

— І покладаєте надії на Енвера-пашу. Як же це безглуздо. Енвер ніколи не дійде до нашого міста. Великий князь йому не дозволить цього зробити.

— Аллах великий, і тільки йому це відомо, — спокійно відповів я.

Розділ 16

Армія великого князя стояла у Трабзоні. Захопивши Ерзерум, вона перевалила через Курдистанські гори та підступила до Багдада. Армія вже побувала в Тегерані, Тебрізі і навіть святому місті Мешеді. Зловісна тінь Миколи Миколайовича загрожувала Туреччині та Ірану. Якось під час зустрічі з грузинською аристократією він заявив:

— Слідуючи царським указам, я не зупинюся, доки на бані собору Айя-Софія знову не засяє візантійський хрест.

Країни Півмісяця опинилися в плачевному стані. Лише мешканці темних провулків — гочу та амбали — і далі вірили в міць османської армії та переможний меч Енвера-паші. Іран був переможений, на черзі була Туреччина. Батько став мовчазним і частіше виходив з дому. Інколи, схилившись над офіційними посланнями та картами, він шепотів назви залишених міст, потім годинами непорушно сидів на одному місці, перебираючи вервечки. Я ходив по ювелірних, квіткових і книжкових лавках у пошуках подарунків для Ніно. Коли

бачив наречену, думки про війну, великого князя та загрозу, що нависла над Півмісяцем, залишали мене.

— Будь увечері вдома, Алі Хане, — якось попросив мене батько. — До нас прийдуть гості, щоб обговорити деякі важливі питання.

При цьому батько збентежено відвернувся. Зрозумівши причину збентеження, я спробував пожартувати:

— Чи не ти, батьку, закликав мене ніколи не вплутуватися в політику?

— Турбота про народ не має спільного з політикою. Прийшов час, Алі Хане, коли ми маємо потурбуватися про народ.

Цього вечора ми з Ніно домовилися сходити в оперу. У місті гастролював Шаляпін, і Ніно вже кілька днів перебувала в радісному очікуванні. Я зателефонував Ільяс-беку:

— Ільяс, я зайнятий сьогодні увечері. Ти міг би сходити з Ніно в оперу? Квитки вже є.

— Про що ти говориш? Я сам собі не належу. І потім, сьогодні увечері у мене нічне чергування з Мухаммедом Гейдаром.

Я подзвонив Сеїду Мустафі.

— Співчуваю, та я справді не зможу. У мене на сьогодні призначена зустріч із знаменитим муллою Гаджі Максудом. Він приїхав з Тегерана всього на кілька днів.

І тоді я подзвонив Нахараряну. Той трохи збентежився:

— А чому ви не йдете, Алі Хане?

— У нас будуть гості.

— Щоб обговорити, як знищити всіх вірменів? Мені не слід ходити по театрах у такий час, коли народ стікає кров'ю. Та чого не зробиш заради друга й великого Шаляпіна...

Нарешті. Друзі пізнаються в біді. Я поговорив з Ніно і залишився вдома.

Гості прибули о сьомій, саме в тому складі, у якому я й чекав їх побачити. У великій залі, розсівшись на червоні килими та м'які дивани, зібралися мужі, чії статки нараховували мільйони карбованців. Їх було не так вже й багато, і я з усіма був давно знайомий.

Першим прибув батько Ільяс-бека — Зейнал Ага, сутулий старик з мутними очима. Він опустився на диван, поклав поруч щіпок і почав задумливо жувати турецьку халву. Потім прийшли брати Асадуллаєви: Алі та Мірза. Їхній батько, покійний Шамсі, залишив їм у спадок дванадцять мільйонів карбованців. Сини успадкували прозорливість батька та навчилися грамоті.

Мірза Асадулла любив гроші, мудрість і спокій. Його брат Алі нагадував негасимий вогонь Заратустри. Він завжди перебував у русі, любив війну, пригоди та небезпеку. Погolos приписував йому участь у бійках, нападах і кривавих історіях. Поруч з ним сидів похмурий Буніятзаде, який пригод не любив. Він любив жінок і єдиний з нас мав чотирьох дружин, які ніколи не мирилися поміж собою. Таке становище дуже пригнічувало його, та подолати себе він не міг. На питання про те, скільки у нього дітей, Буніятзаде із сумом відповідав: «П'ятнадцять чи вісімнадцять, звідки мені, бідному, знати?» І навіть на питання про статки відповідав у тому ж дусі.

З іншого кінця зали на нього із заздрістю та докором дивився Юсуф-оглу. У нього була всього одна дружина, та й то, з поголосу, негарна. У день весілля вона пригрозила йому: «Якщо ти надумаєш гуляти з іншими жінками, я відріжу їм вуха, носи та груди. А що з тобою буде — страшно

навіть уявити». Погроза ця була зовсім не пустою, враховуючи войовничий норів її рідні. Тому бідолаха задовольнявся колекціонуванням картин.

О пів на восьму до зали зайшов маленький і дуже хирлявий чоловік. Нігті його тонких рук були пофарбовані хною. Ми всі підвелися та вклонилися йому на знак співчуття. Кілька років тому помер його син Ісмаїл. Батько збудував на Миколаївській вулиці гарний будинок. На фасаді позолоченими буквами було написано «Ісмаїл», а сам будинок було віддано ісламській благодійній організації. Його звали Ага Муса Нагі. Він опинився в нашому товаристві тільки завдяки своїм статкам у двісті мільйонів карбованців. Він не був мусульманином, а належав до секти відступників, заснованої Бабом, якого шах Насреддин наказав стратити. Лише деякі з нас були знайомі з ученням Баба. Та всі добре знали, що Насреддин наказав забивати під нігті бабістів розпечені голки, спалювати їх живцем і забивати до смерті канчуками. Яким же згубним мало бути вчення бабітів, що заслужили такі покарання!

До восьмої зібралися всі гості. Нафтові магнати пили чай, ласували солодощами та розповідали один одному про процвітання своїх промислів, про будинки, коней, сади і програші, що вони їх залишили на зеленому сукні казино. Так вони проговорили до дев'ятої, як і належало за етикетом. Потім слуги прибрали чай і зачинили за собою двері.

— Мірза Асадулла, син Шамсі Асадулли, хоче поділитися з вами своїми думками про народ. Давайте вислухаємо його, — мовив батько.

Мірза Асадулла підняв гарне замислене обличчя:

— У випадку перемоги великого князя на карті не залишиться жодної мусульманської країни. Царська рука буде важ-

кою. Він не зачепить нас, тих, хто зібрався сьогодні ввечері тут, бо в нас є гроші. Він зачинить мечеті та школи й заборо-нить нам розмовляти своєю мовою. Нашу землю наводнять чужинці, тому що нікому буде захищати мусульман. Перемога ж Енвера піде нам на користь, навіть якщо він до того часу за-знає в більшій мірі поразок. Та чи можемо ми допомогти йому в цьому? Ні, не можемо. Так, у нас є гроші, але у царя їх більше. Що нам робити? Може, нам зібрати кошти та відрядити людей до царя? Якщо ми спорядимо для нього батальйон, гніт цар-ський виявиться не таким тяжким після війни. Що скажете?

Піднявся його брат Алі:

— Хто знає, може, після війни й не буде ніякого царя.

— Навіть якщо не буде, нашу країну все одно заповонять росіяни.

— Так, можна скоротити їхню чисельність, брате мій.

— Не будемо ж ми убивати їх, Алі.

— Ми знищимо їх усіх, Мірза.

Запанувала тиша. Потім тихим і втомленим голосом заго-ворив Зейнал Ага:

— Ніхто не знає, що написано в Книзі. Перемоги Вели-кого князя не можна вважати перемогами, навіть якщо буде захоплено Стамбул. Ключ нашої долі не в Стамбулі лежить, а на Заході. Нехай їх називають там німцями, все одно пере-мога буде за турками. Росіяни захопили Трабзон, турки — Варшаву... Росіяни? А чи залишилися взагалі росіяни?.. Я чув, що царем верховодить якийсь мужик — Распутін. Якщо не помиляюся, він ублажає царських дочок і називає цари-цю «мамою». І є князі, які хочуть скинути царя, і люди, які чекають, що настане мир, щоб розгорнути революцію. Після війни все зміниться.

— Так, — мовив огрядний чоловік з блискучими очима та довгими вусами. — Усе справді зміниться після війни.

Це був Фаталі Хан Хомський, юрист за професією. Він завжди стояв на сторожі прав народу.

— Так, — із запалом додав він. — І оскільки все зміниться, ми не повинні нікого просити про послугу. Хто б не виграв, він буде ослабленим і змученим. І тоді ми, сильні та неушкоджені, зможемо не просити його, а вимагати. Ми, ісламська, шиїтська країна, будемо вимагати від Романових тих самих умов, що і від османського двору. Незалежності в усіх питаннях! І чим більше ослабнуть після війни великі держави, тим ближче ми будемо до свободи. Ця свобода буде результатом нашої невитраченої могутності, наших грошей і нашої нафти. Бо пам'ятайте: не ми залежимо від світу, а світ — від нас.

Заможні мужі, що зібралися в залі, були задоволені. Політика вичікування влаштувала всіх. У нас є нафта, і переможці будуть шукати нашої прихильності. Чим же ми будемо до того часу займатися? Будувати лікарні, дитячі притулки, притулки для інвалідів, для тих, хто воює за нашу віру. Ніхто не зможе звинуватити нас у відсутності характеру.

Я мовчки й похмуро сидів у кутку. До мене через усю залу підійшов Алі Асадулла.

— А ти що думаєш, Алі Хане? — запитав він, присівши поруч. — Чи до душі тобі думка знищити всіх росіян у нашій країні? І не тільки росіян, а й усіх іноземців, які розмовляють іншими мовами, у яких інша віра, хто думає не так, як ми. Усі ж цього прагнуть, і лише я один наслідуюся заявити про це вголос. І що потім? Як на мене, нехай править Фаталі, хоч мені більше до душі Енвер. Але спочатку нам доведеться знищити всіх іноземців.

Слово «знищити» він вимовив з такою ніжністю, ніби мав на увазі «кохання», увесь сяючий і з таємничим усміхом на устах. Я не відповів.

Тепер заговорив бабіст Муса Нарі.

— Я чоловік старий, — мовив він, — і мені сумно все це бачити і чути. Росіяни вбивають турків, турки — вірменів, вірмени не проти знищити нас, а ми, своєю чергою, росіян. Чи добре це? Не знаю. Ми вже вислухали Зейнала Ага, Мірзу, Алі та Фаталі. Я розумію їхню стурбованість питаннями освіти, мови, лікарень і свободи. Та яка користь від шкіл, якщо голови учнів будуть забиті нісенітницями, і яка користь від лікарень, якщо там будуть лікуватися тіла, а не душі? Наші душі прагнуть до Аллаха. Але кожен народ вірує у свого власного і єдиного Бога. Я ж думаю, що Аллах, який розмовляє мовами усіх пророків, єдиний. Тому я вірую в Ісуса і Конфуція, Будду і Мухаммеда. Усі ми — створіння єдиного Творця і через Баба знову повернемось до нього. Треба пояснити людям, що немає чорного і білого, бо у чорному є біле, а у білому — чорне. І ось вам моя порада: давайте не робити кроків на шкоду іншим, бо ми є часткою єдиної душі, а душа є часткою нас.

Ми сиділи у мовчазній розгубленості. Так ось у чому полягає ересь Баба. Раптом я почув, як хтось голосно ридає. Озирнувшись, я побачив заплакане і викривлене обличчя Алі Асадулли.

— О, душе моя! — схлипував він. — Як ви праві! Яке щастя чути такі слова! О всемогутній Аллах! Як шкода, що не всі люди такі мудрі!

Потім він витер сльози, глибоко зітхнув і спокійно додав:

— Вельмишановний Ага, рука Аллаха, поза сумнівами, наймогутніша. Проте, наймудріший, істина полягає

в тому, що ми не можемо завжди і в усьому покладатися на милість Творця. Ми всього лише люди, і, коли нема милосердя, нам самим слід шукати шляхи подолання наших труднощів.

Він мав рацію: і коли говорив, і коли проливав сльози. Мірза з подивом дивився на брата. Гості підвелися. Муса Нагі попросився з усіма, доторкнувшись до чола. Учасники зібрання почали розкланюватися, шепочучи:

— Хай буде душа ваша у спокої. Нехай усмішка не сходить з ваших вуст, шановний.

Збори закінчилися. Заможні мужі вийшли на вулицю, прощаючись один з одним кивками і потисканням рук. Годинник відбив пів на одинадцять. Зала спорожніла та справляла прикре враження. Я відчув себе самотнім.

— Піду в казарми, — сказав я слугі. — Ільяс-бек сьогодні чергує.

Зійшовши до моря і проминувши дім Ніно, я опинився біля казарм. Вікна чергового вирізнялися яскравими плямами. Ільяс-бек і Мухаммед Гейдар грали в нарди. Вони мовчки кивнули мені головами. Нарешті, партія закінчилась. Ільяс-бек відсунув нарди в куток і розстебнув комір.

— Ну, як пройшли збори? — запитав він. — Асадулла знову погрожував знищити всіх росіян?

— Не без цього. Які новини з фронту?

— З фронту? — перепитав він. — Німці зайняли всю Польщу. Великий князь або загрузне в снігах, або захопить Багдад. Турки, можливо, завоюють Єгипет. Хто знає? Насточортіло вже все.

— Не насточортіло, — сказав, потираючи обстрижений череп, Мухаммед Гейдар. — У нас кіннота і солдати, і ми вмі-

емо стріляти. Чого ще треба? Я скоро вирушу в гори, засяду в окопах віч-на-віч із ворогом.

— Чому б тобі не попроситися на фронт, якщо ти саме цього хочеш? — запитав я.

— Я не можу стріляти в мусульман, навіть якщо вони суніти, — із сумом сказав Мухаммед Гейдар, наморщивши лоба, — але й дезертиром мені не бути. Я поклявся на вірність. Усе має змінитися в нашій країні.

Я дивився на нього, не приховуючи своєї любові. Цей широкоплечий, сильний, простодушний хлопець, котрий прагнув військових подвигів, викликав у мене симпатію.

— Я хочу і не хочу йти на фронт. — Сум чувся в його голосі.

— Що має статися з нашою країною? — запитав я його.

Він насупив брови і певний час мовчав. Мухаммед Гейдар не відрізнявся здатністю розмірковувати. Нарешті промовив:

— З нашою країною? Ми маємо будувати мечеті. Орошати землю вологою. Наша земля зсохлася. Ці іноземці не повинні стверджувати, що ми дурні. Навіть якщо і дурні, яке їм до цього діло? До того ж, гадаю, було б непогано роздмухати велике вогнище та спалити усі ці нафтові вежі. Видовище ще те, і ми знову збідніли б. Замість нафтових веж я збудував би гарну мечеть, викладену блакитними плитами. Ми повинні привезти биків і засіяти землю пшеницею.

Він замовк, насолоджуючись цими видіннями. Ільяс-бек щасливо розсміявся:

— І потім заборонити читання та письмо, замість електрики ми почнемо користуватися свічками, а найдурнішого поставимо на чолі країни.

Мухаммед Гейдар пропустив цю насмішку повз вуха.

— Усе правильно, — сказав він. — У давні часи дурнів було ще більше. І замість побудови нафтових веж вони копали канали та грабували подорожніх, не дозволяючи їм грабувати себе. У ті часи людям жилося краще, ніж зараз.

Мені хотілося обійняти і розцілувати цього простака. Він говорив так, ніби сам був глибою цієї змученої землі. Раптом хтось різко постукав у вікно. Я підскочив і відчинив двері. У кімнату вбіг Сеїд Мустафа. Його еммаме з'їхав з голови, а обличчям стікав піт. Зелений пояс розв'язався, а сіра накидка була вся в пилюці. Він гепнувся на стілець і, ледве переводячи подих, повідомив:

— Нахарарян викрав Ніно. Півгодини тому. Вони зараз на мардакянському шляху.

Розділ 17

Мухаммед Гейдар миттю підскочив з місця. Очі його від люті зробилися маленькими.

— Я сідлаю коней, — сказав він і вибіг на вулицю. Кров прилинула до моєї голови, у вухах стояв барабанний дріб, ніби хтось невидимою рукою стукав мене палицею по голові. Звідкись здалеку чувся голос Ільяс-бека:

— Заспокойся, Алі Хане, заспокойся. Зачекай, поки ми їх наздоженемо.

Вузьке його обличчя було дуже блідим. Він підперезався паском, з якого звисав прямий кавказький кинджал.

— Ну ось, — сказав він і вклав мені до рук револьвер, продовжуючи мене втішати. — Спокійніше, Алі Хане. Тримайся, поки ми доберемося до мардакянського шляху.

Я механічно засунув зброю до кишені. Сеїд Мустафа наблизив до мене рябе обличчя і заворушив товстими губами, переривчасто видаючи інформацію:

— Я вийшов з дому, щоб побачитися з муллою Гаджі Максудом. Він зупинився поруч з оперним театром. Ми розпо-

щалися об одинадцятій, саме коли закінчився цей грішний концерт. Я бачив, як Ніно сідала в машину з Нахараряном. Але машина не зрушила з місця. Вони про щось говорили, і мені не сподобався вираз обличчя Нахараряна. Я підкрався ближче, щоб підслухати розмову. «Ні, — казала Ніно, — я кохаю його». «Але я кохаю вас іще більше, — наполягав Нахарарян, — тут не залишиться каменя на камені. Я витягну вас із кігтів Азії». «Ні, — сказала Ніно, — відвезіть мене додому». Він завів мотор. Я встиг заскочити ззаду на машину. Машина поїхала в напрямку будинку Кіпіані. Я не міг розібрати, про що вони говорили, та розмова ні на хвилину не припинялася. Машина зупинилась біля будинку. Ніно плакала. Раптом Нахарарян обійняв і поцілував її. «Ви не повинні потрапити до рук цих дикунів», — крикнув він і почав щось їй нашіптувати. Я почув лише кінець фрази: «...до мене додому в Мардакян, ми одружимося в Москві і потім поїдемо до Швеції». Я бачив, як Ніно намагалася відштовхнути його. Потім знову почувся звук мотору. Я зіскочив з авто і щодоху кинувся бігти...

Він не закінчив фразу, а може, я просто не розчув її закінчення. До кімнати увірвався Мухаммед Гейдар і повідомив:

— Коні готові.

Ми вибігли на плац. При світлі місяця коні тихо заіржали, перебираючи ногами.

— Сюди, — показав Мухаммед Гейдар.

Поглянувши на коня, я зупинився, наче вкопаний. Переді мною стояло гніде карабаське диво — кінь командира полку Мелікова, один з дванадцяти гнідих в усьому світі. Мухаммед Гейдар був похмурим.

— Командир збожеволіє. Тільки він має право сідати на цього скакуна. Він швидкий, як вітер. Не жалій його. Ти встигнеш упіймати їх.

Я скочив у сідло, злегка торкнувши коня батогом. Гнідий став дибки та одним великим стрибком виніс мене з плацу. Ми поскакали вздовж моря. Я кипів від обурення та підганяв коня з усієї сили. Повз нас проносилися мазанки, з-під кінських копит вилітали іскри. Мій гнів закипав все більше і більше. Нарешті мазанки залишились позаду. Місяць освітлював поля та шлях на Мардакян. Нічний вітерець злегка остудив мій гнів. По обидва боки дороги пролягали баштани з великими, як зливки золота, динями. Кінь мчав щодуху. Я нахилився і припав до золотої гриви.

Значить, он як все обернулось! Я цілком чітко уявляв собі картину... Чув кожне сказане ними слово. Раптом усе зрозумів: Енвер-паша воював у Малій Азії. Царський трон перебував під загрозою, а в армії великого князя були вірменські батальйони. Якщо фронт буде прорвано, османська армія потече у Вірменію, Карабах і Баку. Нахарарян передбачував наслідки і тому переправив усі золоті зливки, важке вірменське золото, до Швеції. Ось він, кінець братньої дружби між кавказькими народами. Я уявляв їх обох в ложі театру:

— Княжна, між Сходом і Заходом немає мосту, немає навіть і мосту любові.

Ніно не відповідає, а тільки слухає його.

— Нам, кому загрожує османський меч, слід об'єднатися. Ми — посланці Європи і Азії. Я кохаю вас, княжна. Ми маємо бути разом. Життя буде легким і простим у Стокгольмі. Там є і Європа, і Захід.

І потім досить чітко знову почув його голос:

— У цій країні не залишиться каменя на камені.

І на завершення:

— Вам, Ніно, самій вирішувати, з ким бути. Після війни ми переїдемо до Лондона і будемо представлені при дворі. Європейці — самі ковалі своєї долі. Я дуже поважаю Алі Хана. Але він варвар і вічний раб степу.

Я вдарив коня батоном і завив. Так тужливо виє степовий вовк, угледівши місяць. Нічний морок перетворюється на одне суцільне виття. Я ще більше нахиляюся вперед. У горлі саднить. Чому я вию на цьому залитому місячним світлом мардакянському шляху? Мені не слід витратити свою лють.

По обличчю б'є вітер. Ось чому в очах стоять сльози. Я не плачу, не плачу, навіть раптом дізнавшись, що між Сходом і Заходом не існує мосту, і немає навіть мосту кохання. Грузинські очі сміються і сяють! Так, я всього лише сірий вовк, степний тюркський вовк. Як же все вдало заплановано... «Ми одружимося в Москві, поїдемо до Швеції». Готель у Стокгольмі, теплий і чистий номер з білими простирадлами. Вілла в Лондоні. Вілла? Я торкаюся обличчям шкури гнідого і впиваюся зубами в його шию. У роті солонуватий присмак крові. Вілла? У Нахараряна, як у всіх бакинських багатіїв, є вілла в Мардакяні. Мармуровий дім, що стоїть біля моря і потопає в саду з фруктових дерев. Як швидко пересувається автомобіль і як прудко скаче карабаський кінь? Я знаю, де є вілла. Там широке ліжко з червоного дерева. З білими, як у стокгольмському готелі, простирадлами. Він не буде всю ніч філософувати. Він займеться... звичайно ж. Я бачу перед собою ліжко і грузинські очі, у яких відбивається ба-

жання і страх. Я ще сильніше впиваюся зубами в коня. Диво-кінь мчить щодуху. Швидше, швидше! Притримай свою лють, Алі Хане, доки не доженеш їх. Дорога на Мардакян дуже вузька. Раптом на мене нападає сміх. Як добре, що ми перебуваємо в Азії, у дикій, реакційній Азії! Наші вибоїсті шляхи не пристосовані для західних автомобілів, їх можуть долати лише карабаські скакуни. Як швидко може їхати цими дорогами автомобіль і як прудко може скакати карабаський гнідий? Динні ряди вздовж дороги були звернені до мене. «Дуже погані дороги, — ніби говорили вони мені, — не для англійських автомобілів. Лише для вершників на карабаських гнідих».

Чи витримає весь цей шлях мій кінь? Не думаю. Я все ще бачив перед собою обличчя Мелікова в той день, коли ми зустрілися в Шуші. Як він бряжчить шаблею і каже: «Я сідлаю коня, лише коли цар кличе нас на війну». Чорт! Нехай цей дідуган з Карабаху ридає по своєму коневі. Мій батіг знову і знову свистить у повітрі. Вітер кусає обличчя. Поворот — дикі зарості кущів на дорозі — і нарешті вдалині чутно гуркіт мотору.

Тепер вибоїста дорога освітлюється двома сліпучими фарами. Машина! Вона ледве повзе. Європейський автомобіль — безнадійний засіб пересування по азіатському бездоріжжю. Я знову б'ю коня. Тепер за кермом можна розгледіти Нахараряна.

І Ніно! Ніно забилася в куток. Чому ж вони не чують кінського тупоту? Може, він вважає непотрібним прислуховуватися до нічного шуму? До чого ж упевнено він почувається у своєму європейському автомобілі, що гримкотить по мардакянській дорозі. Треба зупинити цю лаковану скриню!

Негайно! Я натискаю на запобіжну заціпку револьвера. Ну, давай, дорогенький мій бельгієць, покажи, на що ти здатен! Я стріляю. Дорога на якусь мить освітлюється смужкою полум'я. Я зупиняю коня. Молодець, бельгієць. Ліва шина здувається, мов повітряна кулька. Лакована скриня зупиняється. Я підскакую до неї, у скронях вистукує кров. Відкидаю зброю і більше не контролюю свої дії. До мене обернені два обличчя з диким жахом у поглядах. Тремтяча рука тягнеться до револьвера. Значить, не так вже й упевнено він себе почуває у своєму європейському автомобілі. Я бачу товсті пальці та діамантовий перстень. Швидше, Алі Хане! Тепер заспокойся. Я дістаю кинджал. Тремтяча рука не вистрілить. Кинджал мелодійно свистить у повітрі. Де я навчився так кидати кинджал? У Ірані? У Шуші? Та ніде! Це мистецтво у мене в крові, я успадкував його від моїх диких предків, цю точну дугу, яку мав виписати кинджал. Успадкував його від першого Ширваншира, який вирушив в Індію на завоювання Делі. Лунає на диво пронизливий і тонкий крик. По зап'ястку жирної руки з розчепіреними пальцями тече смужка крові. Як же чудово бачити пролиту кров ворога на шляху в Мардакян... Револьвер падає на заднє сидіння автомобіля. І раптом відбувається поспішний рух. Чоловік одним махом вистрибує на дорогу і біжить у бік диких заростів.

Ніно тихо забилася в куток автомобіля і сидить на м'якому сидінні із закам'янілим обличчям. Жах нічної сутички змушує її тремтіти, і тремтіння це не спинити. Здалеку наближається тупіт копит. Я стрибаю в кущі. Гострі гілки, ніби ворожі лапи, хапаються за мене. Під ногами шерхотить листя, руки раниць сухе пруття. Нахарарян, як поранений звір,

часто дихає у кушах... Готель у Стокгольмі!.. Жирні губи, які цілують обличчя Ніно!..

Тепер я бачу його. Він спотикається і розриває куші жирними руками. І ось вже біжить до моря по динних грядках. Чорт, чому я, побачивши його, відкинув револьвер? Зараз би він мені точно придався. По руках, розідраних тернистами кушами, тече кров. Ось і перша диня. Кругла товста морда — чи не насміхаєшся ти з мене? Я наступаю на неї, і вона з хрускотом репається. Я біжу полем. Безживний лик місяця стежить за мною. Увесь баштан залито холодними золотавими потоками світла.

Тобі ніколи вже не перевезти золоті зливки до Швеції, Нахараряне. Я хапаю його за плече. Він повертається і дивиться на мене поглядом ненависті. Лише тепер я розкусив його.

Перший удар дістається мені в підборіддя. Ще один удар під ребра. Ну, добре, Нахараряне, цьому ти навчився в Європі. У голові паморочиться. На кілька секунд зупиняється дихання. Я всього лише азіат, Нахараряне, мистецтву ударів нижче пояса я не навчений. Я можу лише шаленіти, як степовий вовк. Я стрибаю і, упираючись ногами в його товстий живіт, обхоплюю його жирну шию руками, наче стовбур дерева. Він, мов дикун, намагається чинити опір, забувши всі європейські прийоми. Я нахиляюся вперед, і ми котимося стрімголов униз. Раптом я опиняюся під ним. Він з перекошеним ротом намагається задушити мене. Я б'ю його ногами у живіт, впиваючись п'ятками в жир. Він розтискає кулак. Якоїсь миті розірваний комір оголює товсту білу шию. Я впиваюся в неї зубами. Отож, Нахараряне, будеш знати наші азіатські прийоми. Ми не б'ємо нижче пояса, а по-вов-

чому впиваємося зубами. Я відчуваю, як тремтять його набряклі вени.

Нахарарян хапається за мій кинджал на стегні. У запалі сутички я зовсім забув про нього. Зблискує сталь, і ребра пронизує гострий біль. Яка ж тепла в мене кров. Клинок зісковзує з ребер. Вирвавши клинок з його пораненої руки, я підминаю Нахараряна під себе і знімаю над ним руку з кинджалом. Він протяжливо й тонко кричить, відкинувши голову назад. Усе обличчя перетворилося на один суцільний рот, відкриваючи шлях звіриному остраху. Готель у Стокгольмі, отримуй же, брудна свиня!

Чого я чекаю? За спиною чується голос:

— Убий його, Алі Хане, убий!

Це Мухаммед Гейдар.

— Устроми кинджал над серцем!

Я знаю, де потрібна точка. Та хочу ще раз почути жалюгідний голос ворога. Потім піднімаю кинджал ще вище і, напружившись, устромляю його прямо над серцем ворога. Він корчиться від болю. Я повільно підіймаюсь. На моєму одязі плями крові. Моя кров? Його кров? Яке це має значення.

Мухаммед Гейдар усміхається:

— Молодець, Алі Хане. Ніколи не перестану тобою захоплюватися.

Ребро спричиняє біль. Спираючись на Мухаммеда Гейдара, я виходжу на дорогу до лакованої скрині. На дорозі стоять чотири коня та два вершники. Ільяс-бек піднімає руку на знак привітання. Сеїд Мустафа поправляє на голові свій зелений еммаме. Він міцно тримає в сідлі Ніно.

— Що будемо робити з жінкою? Ти сам уб'єш її чи мені це зробити? — запитує він тихо, прикривши, наче уві сні, очі.

— Убий її, Алі Хане, — подає мені кинджал Мухаммед Гейдар.

Я дивлюся на Ільяс-бека. Той, білий мов крейда, киває:

— Ми кинемо тіло в море.

Я наближаюся до Ніно. Очі її розширюються від жаху... Яюсь вона вся в сльозах із сумкою під пахвою прибігла через усю вулицю до мене в гімназію. Потім я сидів під партою і підказував: «Карл Великий коронувався в Аахені у 800 році». Чому Ніно мовчить? Чому вона не плаче, як того дня, коли прибігла до мене по допомогу? Звідки ж їй було знати, у якому році коронувався Карл Великий? Я притискаюся до шиї коня і дивлюся на неї. До чого ж вона прекрасна в сідлі Сеїда при світлі місяця. Грузинська кров, найбагородніша кров у світі. Грузинські вуста... Нахарарян цілував їх. Золоті зливки, перевезені до Швеції... Він цілував її.

— Ільяс-бек, мене поранено. Відвези княжну Ніно додому. Прикрий її чимось, холодно. Якщо хоч волосина впаде з її голови, я уб'ю тебе, Ільяс-бек. Чуєш? Зроби так, як я кажу. Мухаммеде Гейдар, Сеїде Мустафа, мені погано. Допоможіть мені дістатися додому. Дозвольте мені обіпертися на вас. Я стікаю кров'ю.

Я хапаюся за гриву гнідого. Мухаммед Гейдар допомагає мені сісти в сідло. Ільяс-бек обережно допомагає Ніно всістися на його м'яке козацьке сідло. Вона не опирається... Він знімає із себе кітель і дбайливо накидає їй на плечі. Він усе ще блідий. Досить лише одного погляду та кивка, аби зрозуміти, що Ніно благополучно дістанеться домівки. Мухаммед Гейдар стрибає в сідло:

— Ти герой, Алі Хане. Як мужньо ти бився! Ти виконав свій обов'язок.

Він обіймає мене за плече. Сеїд Мустафа стоїть, потупивши очі.

— Її життя належить тобі. Ти міг убити її і міг залишити живою. Шаріат допускає і те, і інше.

Він мрійливо усміхається. Мухаммед Гейдар подає мені до рук повід. Ми мовчки скачемо в ночі назустріч осяяному м'яким світлом Баку.

Розділ 18

На краю безодні — вузька кам'яниста тераса. На сухих, пожовклих, давніх-прадавніх скелях жодної рослини. Величезні, ніби накидані один на одний, камені утворюють грубі стіни. Зі стіни скелястого провалля звисають квадратні невігядливі будиночки. Дах одного слугує двором для іншого, що розташований трохи вище. У чистому повітрі сяють скелі, з яких стрімким потоком тече гірський струмок. Поміж каміння в'ється вузька звивиста стежина, яка поступово щезає з очей. Це аул — гірське село в Дагестані. У темних будиночках підлога вкрита щільними циновками. Вузький дах зовні підтримується жердинами. У безкрайому просторі неба, наче камінь, завмер орел з непорушно розпростертими крилами.

Я лежу на маленькому даху, вдихаючи через бурштиновий мундштук прохолодний дим кальяну. Скроні мої стають холодними, а блакитний дим розвіюється легким вітерцем. Чиясь добра душа підмішала мені в тютюн анашу. Я дивлюся

вниз, споглядаючи у тумані, що наповзає, хоровод облич. Бачу Рустама з його вершниками, якого зображено на килимку у моїй кімнаті в Баку. Згадую себе в кімнаті, де я лежу закутаний у щільні шовкові ковдри. Болить ребро. Одяг на мені м'який і білий. У сусідній кімнаті хтось ходить. Я чую лише гул голосів. Прислуховуюсь. Голоси чути все гучніше.

— Співчуваю, пане комісар, але я сам не знаю, де перебуває мій син. Гадаю, що він утік в Іран, до свого дядька. Дуже співчуваю, що не можу допомогти, — каже батько.

— У нас ордер на арешт вашого сина. Він причетний до вбивства, — з обуренням голосно сповіщає комісар, — ми його знайдемо, щоб там не було, навіть в Ірані.

— Я буду тільки радий цьому. Будь-який суд визнає його невинним. Убивство вчинено у стані афекту, бо діяв він за обставинами. Окрім того...

Чується шелест хрустких купюр, чи, принаймні, мені так здається. Потім тиша. І знову голос комісара:

— О, так, нинішня молодь така запальна. Я всього лише виконую свій державний обов'язок. Але я розумію. Юнак не повинен показуватися в місті. Хоч ордер доведеться відправити в Іран.

Кроки стихають, і знову западає тиша. Декоративні літери на килимі схожі на лабіринти. Очі починають бігати за ними і губляться у завитках «нун». Наді мною схилилися чийсь обличчя. Чийсь губи шепочуть слова, які мені несила розібрати. Потім я сиджу в ліжку в оточенні Ільяс-бека і Мухаммеда Гейдара. Одягнені у військову форму, обидва усміхаються.

— Ми прийшли попрощатися з тобою, нас посилають на фронт.

— Як це?

Льяс-бек поправив пасок.

— Я відвіз Ніно додому. Вона не вимовила ні слова. Потім подався до казарми. Через кілька годин новина облетіла все місто. Командир Меліков зачинився і напився. Він більше не бажав бачити свого гнідого і, застреливши його, увечері того ж дня попросився на фронт. Батько як слід постарався, щоб справу не було передано до трибуналу. Хоча нас відряджають на фронт, просто на передову.

— Пробачте мені. Я в усьому винен.

— Ні, ти герой і вчинив по-чоловічому. Ми дуже пишаємося тобою, — запротестували обидва.

— Ви бачили Ніно?

Обидва завмерли.

— Ні, ми не бачили Ніно, — холодно відповіли вони.

Ми обнялися.

— Не турбуйся за нас, ми впораємось як-небудь, хай то передова чи тил.

Вони всміхнулися й почали прощатися. Двері зачинилися.

Я лежу на подушках, роздивляючись червоний візерунок на килимі. Бідні друзі. Я один в усьому винен. Я занурююся у дивні видіння. Дійсність щезла. У легкому тумані зависло то усміхнене, то серйозне обличчя Ніно. До мене хтось доторкнувся і сказав на фарсі:

— Візьми анашу. Вона допоможе тобі повернути свідомість.

Хтось вклав цей бурштиновий мундштук мені до рота, й у напівдрімоті знову почувся чийсь голос:

— Вельмишановний Хане. Як це жахливо. Як таке могло статися? Наші діти повинні негайно одружитися.

— Князю, Алі Хан не може одружитися. Родина Нахарарян почне проти нього родову помсту. Я відіслав його до Ірану. На нього кожної хвилини чатує небезпека, і він не може стати чоловіком вашої дочки.

— Сафар Хане, молю вас. Ми захистимо дітей. Вони поїдуть до Індії, до Іспанії. Честь моєї дочки заплямована. Тільки шлюб може її врятувати.

— У цьому немає вини Алі Хана, князю. У будь-якому випадку, вона знайде собі кого-небудь серед росіян чи вірменів.

— Заклинаю вас! Це була всього лише невинна поїздка. Усі це так і зрозуміють. Ваш син поспішив і казна-що запідозрив. Він має виправити свою помилку.

— Як би там не було, князю, Алі Хан — кривник і не може одружуватися.

— Я теж батько, Сафар Хане.

Голоси змовкли. Знову настала тиша. В уяві з'явилися зерна анаші округлої форми, що були схожі на мурах. Нарешті пов'язки зняли. Ось він, перший почесний шрам на тілі. Потім я встав і, нерішуче крокуючи, пройшовся кімнатою. Слуги злякано поглядали на мене. Відчинилися двері, і увійшов батько. Серце лунко застукало. Слуга щез. Батько певний час мовчав. Він пройшовся кімнатою, зупинився:

— Кожного дня сюди з'являється поліція. І не тільки вона. Нахараряни перевернули все місто, шукаючи тебе. П'ятеро з них вже відбули до Ірану. Я приставив двадцять чоловік, щоб забезпечити охорону будинку. І, до речі, Мелікови теж оголосили тобі кривну ворожнечу. Через гнідого. Друзів твоїх відіслали на фронт.

Я безмовно опустил очі. Батько поклав руку на моє плече і стиха мовив:

— Я пишаюся тобою, Алі Хане, дуже пишаюся. На твоєму місці я вчинив би так само.

— Ти задоволений, батьку?

— Майже. Лише одного не розумію, — обійняв він мене, зазираючи в очі. — Чому ти не вбив жінку?

— Не знаю, батьку. Я знесилився.

— Було б краще, якби ти застрелив її, сину мій. Тепер вже пізно. Та я не буду докоряти тобі. Уся родина пишається тобою.

— І що тепер, батьку?

Він, зітхнувши, знову почав міряти кімнату кроками.

— Ну, ти ж не можеш залишитися тут. Та й до Ірану тобі не можна. Тебе розшукує поліція і дві впливові родини. Думаю, краще поїхати в Дагестан. Нікому і на думку не спаде шукати тебе в аулі. Жоден вірменин і жоден поліцейський не наслідяться вирушити туди.

— Як довго мені доведеться там бути, батьку?

— Дуже довго. Доки поліція не закриє справу і доки вороги твої не помиряться з нами. Я буду провідувати тебе.

Уночі я відбув до Махачкали, а звідти на маленьких конях з короткими гривами понісся вузькими стежками у віддалений аул, що розташувався на краю дикої безодні. Там, оточений дагестанською гостинністю, я був у безпеці. Дивлячись на мене, люди з розумінням кивали: кривник. Турботливі люди підмішували у тютюн анашу. Я багато курив і віддавався мовчазним видінням. Казі Мулла, друг мого батька, у якого я жив, невпинно бубонів, і слова його розбивалися об мої лихоманкові видіння, які знову і знову летіли на залиту місячним сяйвом дорогу:

— Не засинай, Алі Хане, не думай ні про що, Алі Хане. Послухай, ти чув історію Андалала?

— Андалала... — безтямно повторював я.

— Ти знаєш, що таке Андалал? Шістсот років тому існувало мальовниче село. Ним правив розумний і відважний князь. Та його достоїнства були незрозумілі підданам. Якось люди прийшли до князя зі словами: «Ми втомилися від тебе. Твоя присутність зайва». Князь зажурився, осідлав коня, попрощався зі своєю родиною та поскакав до Ірану. Там він прославився і став радником шаха, який в усьому прислуховувався до нього. Він завоював чимало міст і країн. Та все ж серце його не пробачило образи Андалалу. Тому одного чудового дня він вирішив: «Ми завоюємо долини Андалалу, наповнені золотими скарбами та прикрасами». Шах спорядив свою велику армію в гори. Побачивши її, народ Андалалу мовив: «Вас багато, і ви внизу. Нас же мало, і ми стоїмо над вами. Та вище від усіх стоїть Аллах, він єдиний і могутніший за нас». Із цими словами чоловіки, жінки та діти Андалалу розпочали бій. У перших лавах воювали сини князя, які залишилися в Андалалі після його вигнання. Іранців перемогли. Шаху першому, а зраднику — останньому довелося рятуватися втечею.

Минуло десять років. Князь постарів і почав тужити за батьківщиною. Він покинув шахський палац і вирушив додому. Народ відразу упізнав зрадника, який привів ворога в долину. Люди плюнули йому в обличчя і зачинили перед ним свої двері. Увесь день блукав князь по селу, але так і не знайшов жодного друга. Нарешті, змучений, він пішов до казі і сказав: «Я прийшов додому, щоб спокутувати свою вину. Засудіть мене за законом наших предків». «Зв'яжіть його», — звелів казі. «Закон наших предків стверджує, що зрадника слід поховати живцем», — сказав казі.

Народ відповів: «Хай буде так». Але казі був справедливою людиною. «Що ти можеш сказати на свій захист?» — запитав він. Князь відповів: «Нічого. Я винен. Дуже добре, що ви шануєте закони предків. Та є закон, який проголошує: «Кожен, хто воює проти свого батька, має бути вбитим». Я вимагаю здійснити моє право. Сини мої воювали проти мене. Нехай їм відрубують голови на моїй могилі». «Хай буде так», — сказав казі і заридав разом із народом, бо сини княжі користувалися особливою пошаною в аулі. Та що поробиш. Закон треба поважати. Таким чином, зрадник був заживо похований, а синам відрубали голови на його могилі.

— Яка дурня, — пробурмотів я. — І це твоя краща історія? Твій герой був останньою людиною в цій країні, і його немає серед живих вже шістсот років. І до того ж він був зрадником.

Казі Мулла ображено фиркнув.

— Ти чув про Імама Шаміля?

— Я знаю все про Імама Шаміля.

— Це було не так давно, п'ятсот років тому. Народ при ньому жив щасливо. Не було ні вина, ні тютюну. Упійманому крадієві відрубували руку. Та й не так багато їх було. Поки не прийшли росіяни. Тоді до Імама Шаміля з'явився Пророк і звелів розпочати священну війну — Газават. Усі горці, у тому числі й чеченці, зайшли під знамена Шаміля. Та росіяни виявилися сильнішими. Вони погрожували чеченцям, підпалювали й руйнували їхні поселення. Потім зібралися старійшини та вирішили з'їздити у Дарго, резиденцію Шаміля, щоб попросити його звільнити їх від клятви. Та не наслідилися вони сказати таке. Пішли до матері Імама, яка оплакувала горе чеченців. Вона пообіцяла поговорити із сином. Імам був

слухняним сином, він прислухався до матері. Ханум поговорила з ним і почула його відповідь: «Коран забороняє зраду. Коран забороняє також синові суперечити матері. Я не можу вирішити цю дилему. Лишається тільки постувати та молитися, щоб Аллах наставив мене на шлях істини». Імам постував три дні й три ночі. Потім він вийшов до народу і сказав: «Слухайте волю Аллаха. Перший, хто заговорить про зраду, буде покараний сотнею ударів батогом. Першою заговорила про це Ханум — моя мати. Я присуджую їй сотню ударів батогом». Солдати привели Ханум і, зірвавши з неї чадру, підняли над головою батоги. Та на тіло її впав лише один удар. Імам упав на коліна і заривав: «Закони Всевишнього непохитні. Ніхто не може їх скасувати, навіть я. Та Коран дозволяє дітям брати на себе батьківську кару. Тому решта ударів хай впаде на мене». Із цими словами Імам зірвав із себе одяг і упав на сходи мечеті перед усім народом. Він звелів катові: «Бий мене, але якщо я відчую, що ти б'єш упівсили, я велю відрубати тобі голову. Інакше не бути мені Імамом». Імам отримав дев'яносто дев'ять ударів батогом. Він так і лежав там, стікаючи кров'ю. Натовп вжахнувся з того видовища, і ніхто більше не насмівся говорити про зраду. Ось такі звичаї існували в горах п'ятдесят років тому. І народ був задоволений».

Я промовчав.

Орел зник з небосхилу. Сутінки огортали місцевість. На мінареті маленької мечеті з'явився мулла. Казі Мулла розгорнув килимок для молитви, і ми почали молитися, повернувши обличчя у бік Мекки. Арабські молитви звучали як давній бойовий заклик.

— Іди, Казі Мулла. Ти справжній товариш. Дай трохи поспати.

Він з підозрою поглянув на мене. Потім зітхнув і поворушив анашу в кальяні.

— Кривняку зовсім погано, — пожалівся він сусідові, виходячи з кімнати.

— У Дагестані ніхто довго не хворіє, — відповів сусід.

Я лежав на даху і дивився в провалля.

«Ну що, Нахараряне, як поживають твої золоті зливки у Швеції?»

Я заплющив очі.

Чому мовчить Ніно?

Розділ 19

Через аул рівною шеренгою йшли жінки та діти. Утомлені обличчя виказували довгий шлях, який їм довелося подолати. У руках вони несли маленькі сумки із землею, туго затягнувши їх, ніби замість землі там були скарби. Землю збирали в віддалених аулах в обмін на баранів, срібні монети та домоткані тканини. Тепер цією коштовною землею треба було удобрити ґрунт, щоб зібрати сякий-такий урожай та нагодувати людей. Поля були розбиті на схилі над проваллям. Чоловіки, прив'язавши себе ланцюгами, спустилися на невеликі помости й обережно посипали кам'янисту основу роздобутою землею. Майбутнє поле оберігала нерівна стіна, призначена для захисту від вітру та зсувів. Ці землі, довжиною у три та шириною в чотири кроки, були найбільшим багатством для горців. Рано-вранці чоловіки вирушали на поля і, прочитавши довгу молитву, ставали до роботи. Коли буйстрували сильні вітри, жінки розтягували над землею ковдру. Вони пестували насіння тонкими загорілими пальцями

та зрізали билинки маленькими косами. Потім зерна перемелювалися та випікалися пласкі, довгасті чуреки. У перший чурек, на знак народної дяки за диво, що його дарувала земля, запікалася монета.

Я прогулювався вздовж стіни, якою була огорожена крихітна ділянка. Високо на скелях, спотикаючись, бігали вівці. На двоколісній гарбі приїхав селянин у широкому білому повстяному капелюсі. Колеса гарби скрипіли так, ніби то пронизливо верещало немовля. Цей шум я почув ще здалеку.

— Брате мій, — звернувся я до нього, — я напишу в Баку з проханням вислати тобі мастило для коліс.

Селянин усміхнувся у відповідь:

— Я проста людина, навіщо мені ховатися? Я не змащую колеса гарби, щоб усі могли чути, як я наближаюся. А ховатися — то доля абреків.

— Абреків?

— Ну так, абреків, ізгоїв.

— І багато їх тут?

— Достатньо. Вони грабують й убивають людей. Деякі убивають на благо народу, інші ж мають на меті свої власні інтереси. Та всі вони мають дати жакливу клятву.

— Яку таку клятву?

Селянин зупинився, зіскочив з гарби. Він обіперся ліктем на стіну поля, витягнув із сумки шматок баранячого сиру та, розділивши його навпіл, простягнув мені. З клейкої маси стирчали темні волосини. Я взявся їсти сир.

— Клятва абреків... Ти ніколи не чув про неї? Опівночі абрек прокрадається до мечеті та клянеться: «Клянуся цим святим місцем, яке я шаную, що із сьогоднішнього дня я ста-

ну ізгоєм. Я буду проливати людську кров і не пощаджу жодної душі. Клянуся воювати з усіма, хто зустрінеться на моєму шляху. Клянуся забирати найдорожче їхньому серцю — їхню совість і честь. Я заколю дитину на грудях її матері, підпалю хижку жебрака та посію печаль скрізь, де люди веселяться й радіють. Якщо я не дотримаю цієї клятви, якщо в моєму серці з'являться пагінці любові чи жалості, не бачити мені могили батька, не втамувати спраги водою чи голоду — хлібом, нехай тіло моє викинуть на дорогу, де бродячі пси будуть паплюжити його».

Селянин вимовив цю клятву урочистим голосом, звернувшись обличчям до неба. Очі його були зеленими та бездонними.

— Так, — сказав він, — це клятва абрека.

— Хто дає цю клятву?

— Чоловіки, на долю яких випало багато несправедливості.

Він замовк. Я подався додому. Сонце нещадно лило на нас світло. Може, я сам був абреком, ізгоєм, змушеним блукати в диких горах? А що, як і мені, як дагестанським грабіжником, треба дати цю криваву клятву? Слова все ще притягували, дзвеніли у моїх вухах.

Біля будинку я побачив незнайомих коней, один з них — зі срібним повідом. На терасі сидів шістнадцятирічний товстий юнак із золотим кинджалом на поясі. Він зі сміхом махав мені. Це був Арслан Ага — один з наших гімназистів. Цей хлопчик, син господаря нафтових свердловин, не вирізнявся особливим здоров'ям, і батько часто відряджав його на мінеральні води до Кисловодська. Через велику різницю у віці я був ледве знайомий з ним. Але тут, у горах, відчуваючи себе самотнім, я обійняв його, як брата.

— Ось, випадково проїздив тут зі слугами та подумав, чому б не побачитися з вами, — сказав він, почервонівши від гордошів.

Я поплескав його по плечу:

— Будьте моїм гостем, Арслане Ага. Сьогодні ввечері ми влаштуємо бенкет на честь батьківщини. Казі Мулла, готуй святкову вечерю. У мене гість із Баку.

Через півгодини Арслане Ага сидів на килимку, схрестивши по-турецьки ноги, і, плямкаючи від задоволення, наминав шашлик і солодоші.

— Я такий щасливий бачити вас, Алі Хане. Ви живете в цьому далекому аулі, як герой, ховаючись від ворогів. Можете не турбуватися. Я не викажу вас.

Мені не варто було переживати. І так зрозуміло, що весь Баку знає про моє місцеперебування.

— Як ви знайшли мене?

— Від Сеїда Мустафи дізнався. До того ж мені було по дорозі, і він попросив переказати вам вітання.

— І куди ви прямуєте, Арслане Ага?

— До Кисловодська. Ось і слуг із собою прихопив.

Я усміхнувся. У нього був такий невинний вигляд.

— А чому, Арслане Ага, ви не поїхали туди напрямки, по-тягом?

— Знаєте, гірське повітря мені тільки на користь. Я зійшов у Махачкалі та обрав прямий маршрут до Кисловодська.

Він напхав до рота солодошів та задоволено заплямкав.

— Але до Кисловодська звідси напрямки можна потрапити лише через три дні.

Арслан Ага удавано здивувався.

— Невже? Ну, тоді мене просто заплутали. Та я все одно радий, інакше нам не вдалося б зустрітись.

Тут до мене відразу дійшло, чому цей чорт поїхав в об'їзд: адже тепер він міг похвалитися перед домашніми цією зустріччю. Ось яку репутацію я вже завоював собі в Баку. Я налив йому вина, і він випив його великими ковтками.

— А після того випадку вам довелось убити ще когось, Алі Хане? Ну, клянуся, що нікому не видам вас, — прошепотів він, наблизившись до мене.

— О так, багатьох.

— Справді?

Він мав задоволений вигляд, продовжуючи пити вино, яке я весь час підливав у його чашу.

— А ви одружитесь із Ніно? Усе місто тільки про це й пліткує. Люди кажуть, що ви все ще кохаєте її. — Він весело розсміявся. — Знаєте, ми всі так здивувалися. Тижнями тільки про це й говорили.

— Невже? А що нового в Баку, Арслане Ага?

— Та нічого. Видається нова газета. Робітники страйкують. Професори в гімназії кажуть, що ви завжди були дуже запальним. Та скажіть, як ви дізналися про все?

— Арслане, шановний, досить із мене запитань. Тепер ваша черга. Ви бачили Ніно? Чи кого-небудь з Нахарарянів? А що кажуть Кіпіані?

Бідолашний ледве не вдавився шматком м'яса.

— Я нічого не знаю, взагалі нічого. Нікого не бачив. Навіть з дому не виходив.

— Чому, мій друже? Ви нездужали?

— Так, так, я погано себе почував. Дуже зле. Я хворів на дифтерію. Ви тільки уявіть: тричі на день мені ставили клізму.

— Через дифтерію?

— Так...

— Пийте ще, Арслане Ага. Вино вам тільки на користь.

Арслан Ага пив і пив. Потім я нахилився до нього і запитав:

— Шановний, коли ви останній раз говорили правду?

Він поглянув на мене великими, невинними очима і відверто відповів:

— У гімназії, коли я ще не знав, скільки буде три помножити на три.

Хлопчик зовсім сп'янів від солодкого вина. Він був ще зовсім юний і зараз дійшов тієї стадії, коли міг більш-менш правдиво відповідати на мої запитання. Він зізнався, що приїхав сюди, змучений цікавістю, що ніколи не хворів на дифтерію та досконало знає всі останні бакинські плітки.

— Нахараряни збираються вас убити, — сповістив він задоволено, — та чекають зручного випадку. Вони зовсім не поспішають. Я навідувався кілька разів до Кіпіані. Ніно дуже довго хворіла. Потім батьки повезли її до Тифліса. Нині вона знову в Баку. Я бачив її на балу в клубі. Знаєте, вона пила вино, як воду, та весь час сміялася. Та ще танцювала тільки з росіянами. Батьки хотіли відрядити її до Москви, та вона сама не схотіла. Вона кожного дня виходить у люди, й усі росіяни від неї втрачають розум. Ільяс-бека нагороджено ордемом, а Мухаммеда Гейдара поранено. Нахарарянівську дачу спалили дотла, і я чув, що це справа рук вашого друга. І ось ще таке. Ніно завела маленького песика й нещадно його лупцює. Ніхто не знає його кличку, хто каже — Алі Хан, хто — Нахарарян. Гадаю, вона називає його Сеїд Мустафа. Я і вашого

батька бачив. Він обіцяє надерти мені вуха, якщо я буду й далі пліткувати. Родина Кіпіані купила масток у Тифлісі. Може, вони назавжди туди поїдуть.

Яким же жалюгідним він був.

— Арслане Ага, ким ви збираєтеся стати?

Він подивився на мене п'яними очима:

— Я стану падишахом.

— Ким?

— Я хочу стати падишахом красивої країни, у якої буде своя кіннота.

— А більше нічого не хочете?

— Померти.

— У ім'я чого?

— У боях за моє царство.

Я розсміявся, а він дуже образився.

— Ці свині замкнули мене в карцері.

— У гімназії?

— Так, і вгадайте чому. Тільки тому, що я знову написав у газету про погане поводження з дітьми. Вай, Аллах, який гвалт вони влаштували!

— Але, Арслане, люди, які себе поважають, не пишуть у газети.

— Пишуть. Ось побачите, я повернуся і про вас напишу. Не називаючи вас на ім'я, звичайно. Я ж друг все-таки. А ось, здається, і заголовок: «Кревна помста — печальна традиція нашої країни».

Він допив вино у пляшці та простягся на килимку, заснувши просто на місці. Увійшов його слуга, невдоволено подивився на мене. Погляд його ніби промовляв: «Соромтеся, Алі Хане, до чого ж ви довели бідного хлопчика».

У сутінках я вийшов прогулятися. Що за маленький вилупок цей Арслан Ага. Половину розказаних історій він, поза сумнівом, вигадав. Навіщо Ніно бити пса? Бог знає, як вона називає його!

Я піднявся вулицею й увівся край поля. Відтінені місяцем, скелі похмуро дивилися на мене. Чи пам'ятали вони минуле, людські мрії? Високо в небі зорі сяяли, як лампочки в Баку. Тисячі світлих променів Всесвіту вибрали місцем зустрічі мої очі. Упродовж години чи більше я заціпеніло сидів і дивився в небо. «Значить, вона танцює з росіянами», — думав я, і раптом мені захотілося повернутися в місто, щоб завершити ту примарну ніч. Повз мене шмигнула ящірка, і я упіймав її. Серце наляканої до смерті бідолахи стукотіло в моїй долоні. Я погладив її по холодній шкірі. Вона подивилась на мене своїми очицями, у яких застигли чи то страх, чи то мудрість. Я підняв крихітне створіння до обличчя. Ця істота з висохлою шкірою нагадувала живий камінь.

— Ніно, — вимовив я і подумав про собаку. «Ніно, невже я буду бити тебе? Та як же можна підняти руку на ящірку?» Раптом ящірка відкрила рота і, висунувши гострий язичок, миттєво його знову сховала. Я розсміявся. Язичок був таким маленьким і метким. Розтуливши долоню, я не побачив ящірки. Залишилося тільки темне каміння.

Я встав і пішов додому. Арслан все ще лежав на підлозі, поклавши голову на коліна відданого слуги. Піднявшись на дах, я до вранішнього намазу курив анашу.

Розділ 20

Я і сам не знаю, як це все сталося. Прокинувшись якось вранці, я побачив перед собою Ніно.

— До чого ж ти докотився, Алі Хане, — сказала вона, усівшись на мій килимок. — А найгірше те, що ти хропеш уві сні. Що за манери?

— Так це через анашу, підмішану в тютюн, — похмуро відповів я.

Ніно похитала головою:

— Тоді тобі доведеться кидати курити анашу.

— Краще скажи мені, чому ти б'єш пса, негіднице.

— Пса? Я хапаю його лівою рукою за хвіст і лупцюю по спині правою, поки він не загавкає.

— А як ти назвала його?

— Кіліманджаро, — тихо відповіла Ніно. Я протер очі й раптом знову чітко все побачив: Нахараряна, карабаського гнідого, залиту місячним сяйвом дорогу і Ніно в сідлі Сеїда.

— Ніно! — підскочив я. — Як ти сюди потрапила?

— Арслан Ага поширив у місті чутки, що ти хотів убити мене. Ось я й прийшла.

Вона наблизилася до мене обличчя з повними сліз очима.

— Алі Хане, мені так не вистачало тебе.

Я занурив руку в темне волосся Ніно, цілуючи її у п'яний відкритий рот. Потім я поклав її на матрац і одним порухом зірвав квітчастий одяг. Шкіра була м'якою та духмяною. На мої ніжні пестощі вона відповідала переривчастим диханням, зазираючи мені в очі. Я відчув тремтіння маленьких грудей у своїй руці і, обійнявши її, почув стогін. Крізь шкіру просвічувалися вузькі, тендітні кістки. Я опустил обличчя на її груди.

— Ніно, — сказав я, і це ім'я, здавалося, знову мало для мене таємничу силу, під дією якої зник увесь навколишній світ. У цих великих вологих очах прекрасної грузинки відбилася все: страх, радість, цікавість і раптовий пронизливий біль. Вона не плакала. Ніно раптом схопила покривало, укрилася, віддавшись теплу ліжка. Потім сховала обличчя в мене на грудях, і кожен порух її стрункого тіла був схожий на поклик землі, що стомилася в очікуванні дощу. М'яким порухом руки я прибрав покривало. Час зупинився...

Ми лежали тихо, втомлені й щасливі. Потім Ніно промовила:

— Я, мабуть, піду. Бачу, ти зовсім не збираєшся вбивати мене.

— Ти одна сюди приїхала?

— Ні, із Сеїдом Мустафою. Він пообіцяв привезти мене й убити, якщо ти будеш мені не радий. Он, бачиш, він сидить з рушницею наготові. Можеш покликати його, якщо я тебе розчарувала.

Я не покликав Сеїда, лише поцілував її.

— Ти тільки через це сюди приїхала?

— Ні, — відверто відповіла вона.

— Признайся, Ніно.

— Признатися? Але в чому?

— Чому ти тієї ночі, сидючи в сідлі Сеїда, не зронила й слова?

— З гордощів.

— Тоді що тебе привело сюди?

— Теж гордощі.

Я взяв її за руку і почав перебирати рожеві пальчики.

— А Нахарарян?

— Нахарарян, — повільно промовила вона. — Не думай, що він викрав мене проти моєї власної волі. Я знала, на що йду. На той момент такий вибір здавався мені правильним. Тепер же я розумію, що помилялася. Я одна була винна та заслугувала на смерть. Ось чому я не зронила й слова і з'явилася сюди зараз. Тепер вже ти знаєш усе.

Я поцілував її долоню. Вона говорила правду, хоч Нахарарян вже не був живим і ця правда була небезпечною для неї. Піднявшись, вона озирнула кімнату та похмуро промовила:

— Час додому. Тобі не доведеться одружуватися зі мною. Я їду до Москви.

Я попрямував до дверей і розчинив їх навстіж. У дворі сидів мій рябий друг, схрестивши ноги та вчепившись у рушницю. Зелений пояс туго обвивав його стан.

— Сеїд, — покликав я, — йди поклич муллу і ще одного свідка. За годину я одружуюсь.

— Навіщо нам мулла, — відповів Сеїд, — досить двох свідків. Я сам вас одружу. У мене є таке право.

Я зачинив двері. Ніно сиділа в ліжку з розпущеним по плечах чорним волоссям. Вона почала сміятися.

— Ти хоч розумієш, що ти дієш, Алі Хане? Навіщо тобі одружуватися з розпусною жінкою?

Я приліг поруч з нею.

— Ти справді хочеш одружитися зі мною? — запитала Ніно.

— Якщо тільки ти сама згодна. Ти ж знаєш, що я кривник і мене переслідують вороги.

— Знаю. Але сюди вони не доберуться. Ми залишимося тут.

— Ніно, значить, ти залишишся тут зі мною? У цьому гірському аулі, у цій хатинці і без слуг?

— Так, — відповіла вона. — Я хочу залишитися тут, тому що тобі не можна нікуди звідси йти й їхати. Буду прибирати в домі та пекти хліб, як зразкова дружина.

— І тобі це не надокучить?

— Ні, — відповіла вона, — ми ж будемо спати в одному ліжку.

У двері хтось постукав. Ніно накинула на себе мій халат. Увійшов Сеїд Мустафа із зав'язаним на новий лад еммаме, а з ним — два свідки. Він всівся на підлозі та витягнув з-за пояса мідну чорнильницю й перо. На кришці чорнильниці було вирізьблено: «Лише в ім'я Аллаха». Він розгорнув аркуш паперу й розклав його на лівій долоні. Потім вмочив очере-тяне перо в чорнильницю і почав виводити: «У ім'я Аллаха Всемилоствитого».

— Ага, як ваше ім'я? — запитав він.

— Алі Хан Ширваншир, син Сафара Хана з роду Ширванширів.

— Якого ви віросповідання?

— Я мусульманин і належу до шиїтської секти імама Джафара.

- Яке ваше бажання?
— Я хочу одружитися із цією жінкою.
— Ханум, як ваше ім'я?
— Ніно Кіпіані.
— Якого ви віросповідання?
— Я належу до Греко-православної церкви.
— Яке ваше бажання?
— Я хочу стати дружиною цього чоловіка.
— Ви маєте намір зберегти свою віру чи бажаєте прийняти віру чоловіка?

Ніно трохи затнулася, потім підвела голову і гордо та рішуче мовила:

— Я маю намір зберегти свою віру.

Сеїд записав її відповідь. Аркуш паперу ковзав по долоні, поступово заповнюючись красивою в'яззю арабських літер. Шлюбна угода була готова.

— Підпишіться, — звелів Сеїд.

Я поставив свій підпис.

— Яке ім'я мені слід написати? — запитала Ніно.

— Твоє нове ім'я.

Вона твердою рукою вивела: «Ніно-ханум Ширваншир».

Потім підписалися свідки. Сеїд Мустафа дістав свою печатку і приклав її до паперу: «Раб Божий Хафіз Сеїд Мустафа Мешеді». Він передав мені документ, потім обійняв мене і сказав на фарсі:

— Алі Хане, я погана людина. Та Арслан Ага сказав, що один, без Ніно ти зіп'єшся в горах. Це гріх. Ніно попросила привезти її сюди. Якщо те, що вона говорила, правда, кохай її. Якщо ні, ми завтра ж уб'ємо цю жінку.

— Вона збрехала, Сеїде, але ми не будемо вбивати її.

Він розгублено позирнув на мене. Потім оглянув кімнату і розсміявся. Через годину ми врочисто скинули мій кальян у провалля. І на цьому наша весільна церемонія закінчилася.

Життя раптом набрало сенсу. Увесь аул усміхався, коли я йшов вулицею та відповідав на усмішки. Нехай знають, який я щасливий, навіть щасливіший, ніж раніше. Я б усе життя провів на цьому даху один з Ніно, у якої були крихітні ступні та яскраво-червоні дагестанські шаровари, підібрані біля колін. Ніно швидко призвичаїлась до життя в аулі. Ніхто і не здогадався б, що вона звикла жити, думати та діяти інакше, ніж інші жінки в аулі. В аулі ніхто не тримав слуг, тому і Ніно відмовилась від них. Вона готувала їжу, теревенила з жінками і переказувала всі сільські плітки. Я виїздив на полювання, приносив додому підстрелену дичину й поїдав усі страви, народжені уявою і смаком Ніно.

Дні наші протікали так: рано-вранці я спостерігав, як Ніно босоніж прямувала до струмка з порожнім глеком в руці. Потім вона поверталася, обережно ступаючи босими ступнями по гострому камінню. Глек тримався на правому плечі, обхоплений тонкими руками господині. До того часу вона лише одного разу спіткнулася та випустила глека. Скільки гірких сліз було пролито з приводу пережитої ганьби, а скільки втішань було отримано від сусідських жінок! Кожного дня Ніно, як і всі жінки аулу, приносила воду. Вони стрункою вервечкою піднімалися вгору, і я навіть здалеку бачив босі ступні та звернений вперед серйозний погляд Ніно. Вона не озиралася, та і я старався дивитися мимо. Такий був міцно засвоєний закон горців: ніколи, ні за яких обставин не виявляти при сторонніх своє кохання. Вона заходила в темний будиночок, зачиняла за собою двері та ста-

вила глек на підлогу. Потім приносила мені чашу з водою та ставила переді мною хліб, сир і мед. Ми їли руками, як це робили всі мешканці аулу. Ніно скоро навчилася сидіти по-турецьки і, закінчивши їсти, облизувала пальці, показуючи ряд блискучих білих зубів.

— За тутешніми звичаями я повинна мити тобі ноги. Та оскільки нас ніхто не бачить і по воду до струмка ходила я, мити тобі мої ноги.

Я занурював ці крихітні лялькові ноги у воду, а вона починала лопотіти ногами та розхлюпувати воду мені в обличчя. Потім я сідав на матрац, а Ніно розташовувалася біля моїх ніг, наспівуючи яку-небудь пісеньку чи мовчки дивлячись на мене. Я ж ніколи не втомлювався роздивлятися обличчя моєї мадонни.

Кожного вечора вона, наче маленька тваринка, згорталася в ліжку у клубок.

— Алі Хане, ти щасливий? — запитала вона мене якось уночі.

— Дуже щасливий. А ти? Може, хочеш повернутися до Баку?

— Ні, — серйозно відповіла вона. — Я хочу довести, що не гірше, ніж будь-яка азіатська жінка, можу догоджати своєму чоловікові.

Коли лампа гасла, вона лежала, вдивляючись у темряву, та розмірковувала про важливі речі: чи треба було додавати стільки часнику у страву зі смаженої баранини і чи були у поета Руставелі інтимні стосунки з царицею Тамарою? І що б сталося, якби у неї раптом тут у горах заболіли зуби? І чому, на мій погляд, сусідська жінка так лупцювала віником свого чоловіка?

— Стільки таємниць у житті, — сумно констатувала вона і засинала. Уночі вона просиналась, ударяючись об мій лікоть, і гордо й хвальковито заявляла:

— Я — Ніно!

Потім знову засинала, а я вкривав її худенькі плечі ковдрою.

— Ніно, — думав я, — ти достойна кращого життя, ніж існування в цьому дагестанському аулі.

Якось я подався до найближчого містечка Гунах і повернувся з плодами цивілізації: газовою лампою, лютнею, грамофоном і шовковою хустиною. При виді грамофону обличчя Ніно засіяло. Шкода, що в усьому Гунзаху мені вдалося відшукати лише дві платівки: танець горців й арію з опери «Аїда». Ми крутили їх щоденно до тих пір, поки не перестали розрізняти мелодії.

Зрідка надходили новини з Баку. Батьки Ніно і далі умовляли нас переїхати у більш цивілізовану країну, погрожуючи в іншому випадку не дати нам своє благословення. Якось приїхав і батько Ніно. Побачивши, в яких умовах живе його дочка, він зірвався:

— Боже мій! Негайно їдьте звідси! Ніно захворіє в цій глушині!

— Я ніколи не почувалася так добре, — відповіла Ніно. — Як ти не можеш зрозуміти, батьку, що ми не можемо їхати звідси? Мені ще не хочеться ставати вдовою.

— Але ж існують ще й інші країни, такі як Іспанія, наприклад. Там вас не дістануть ці Нахараряни.

— Батьку, як ми доберемося до Іспанії?

— Через Швецію.

— Я не збираюся їхати до Швеції, — гнівно відповідала Ніно.

Князь, повернувшись до Баку, почав кожного місяця слати посилки з білизнами, солодощами та книжками. Ніно залишала тільки книги, роздаючи решту добра. Якось приїхав і мій батько. Ніно прийняла його із соромливою усмішкою, як усміхалася, розв'язуючи задачі з багатьма невідомими в ліцеї. Задачу скоро було вирішено:

— Ти готуєш?

— Так.

— Приносиш воду?

— Так.

— Я втомився з дороги. Помись мені ноги?

Вона принесла таз і помила йому ноги.

Батько подякував, дістав з кишені довгу низку рожевих перлин і почепив на шию Ніно. Потім він з'їв страву, що їх приготувала Ніно, і заявив:

— Дружина в тебе хороша, Алі Хане, але куховарка з неї нікудишня. Я пришлю тобі куховарку з Баку.

— Не присилайте, будь ласка! — вигукнула Ніно. — Я сама хочу догоджати своєму чоловікові.

Він розсміявся і, поїхавши до Баку, прислав їй сережки з великими діамантами.

Життя в нашому аулі протікало спокійно. Лише одного разу Казі Мулла прибіг з новинами: на околицях аулу впіймали озброєну людину, мабуть що вірменина. Розхвилювався весь аул: я був гостем, і смерть моя заплямувала би честь кожного жителя на все життя. Він дійсно був вірменином, хоч ніхто не зміг би точно сказати, чи був він Нахараряном. Аксакали порадились і вирішили вигнати цього чоловіка з аулу, попередньо відшмагавши його. Якщо він з Нахарарянів, він попередить решту членів сім'ї. Якщо ж він не нале-

жить до цієї сім'ї, Аллах все одно зрозумів би наміри селян і відпустив би їм їхні гріхи.

Десь на іншій планеті гриміла війна. До нас же не доходило жодної звістки. Гори були переповнені легендами та міфами про часи Шаміля. Час від часу друзі надсилали мені газети, але я викидав їх, навіть не читаючи.

— Ти ще не забув, що йде війна? — запитала якось Ніно.

Я розсміявся:

— Чесно кажучи, Ніно, я геть забув про неї. Кращого життя, ніж тут, я і уявити собі не міг, навіть якщо це був би всього відтинок між минулим і майбутнім, подарований Аллахом Алі Хану Ширванширу.

Потім я отримав листа. Його привіз знесилений вершник на змиленому коні. Лист був не від батька і навіть не від Сеїда. На конверті було написано: «Алі Хану від Арслана Ага».

— Що йому потрібно? — запитала здивована Ніно.

— Скоро ви отримаєте й інші листи, Хане, — відповів вершник. — Арслан Ага добре заплатив мені, щоб я доставив його листа першим.

— Ось і прийшов кінець сільській ідилії, — сказав я й відкрив листа.

«Вітаю Вас, в ім'я Аллаха, Алі Хане! Як ви поживаєте, як поживають ваші коні, вина і ваше оточення? Зі мною, моїми конями, винами і слугами все в порядку. Послухайте: в нашому місті відбулися великі перемини. Злочинці втекли з в'язниці та вільно розгулюють по місту. Передбачаю ваше запитання: «А куди дивиться поліція?» Будьте певні, поліція зараз перебуває там, де сиділи злочинці: у в'язниці біля моря. А солдати? Солдатів теж більше немає. Бачу, як ви хитаєте головою, друже мій, і переймаєтесь питанням, куди ж дивиться

губернатор. Аж розповім вам все по порядку: вчора наш мудрий губернатор вирішив утекти. Роки правління таким невдячним народом утомили його. Він залишив тільки кілька пар старих штанів і кокарду. Ви зараз, мабуть, смієтесь, Алі Хане, і думаєте, що все це мені наснилося. Цього разу я кажу правду. «Чому ж цар не посилає нову поліцію та нового губернатора?» — можете запитати ви. А немає більше царя. Узагалі нікого більше не залишилося. Не знаю, як назвати все це, але вчора ми дали добрячого прочухана директору гімназії, і ніхто не втрутився. Я ваш друг, Алі Хане, тому-то мені й хотілося повідомити вам всі ці новини, навіть якщо зараз багато хто поспішає написати вам листа. Нахараряни поїхали додому, а поліції більше не існує. Лишайтеся з миром, Алі Хане. Ваш друг і покірний слуга Арслан Ага».

Я підняв голову. Ніно зблідла.

— Алі Хане, — мовила вона тремтячим голосом, — шлях відкрито, ми поїдемо, поїдемо звідси!

Вона продовжувала повторювати ці слова у якомусь страшному екстазі. Потім повисла на моїй шиї, схлипуючи: «Ми поїдемо!» — і почала відбивати такт голими ступнями на піску.

— Так, Ніно, звичайно ж, ми поїдемо.

На мене одночасно зійшли щастя й печаль. Голі скелі зблискували у своїй жовтій величі. Маленькі будиночки висіли над безоднею, як вулики, а мінарет безмовно закликав до молитви і медитації. Це був наш останній день в аулі.

Розділ 21

На людських обличчях перемішалися тривога й радість. Уздовж вулиць простягнулися червоні транспаранти з досить безглуздими гаслами. На перехрестях збиралися торговки, вимагаючи свободи для американських індіанців та африканських бушменів. Хід подій на фронті повернувся по-іншому: великий князь зник, і натовпи солдатів у лахах тинялися містом. Уночі лунала стрілянина, а вдень народ грабував крамниці.

Ніно проводила дні, розглядаючи атлас.

— Я шукаю спокійну країну, — сказала вона одного разу, водячи пальцем по кольорових лініях кордонів.

— Може, Москва чи Петербург, — запропонував я, піддражнюючи її. Вона зітнула плечима і зупинила палець на Норвегії.

— Я не маю сумніву, що там спокійно, — сказав я, — але як ми туди дістанемося?

— Це так, — зітхнула Ніно, — може, в Америку?

— Ага, підводним човном, — уїдливо відгукнувся я.

— В Індію, Іспанію, Китай, Японію?

— А ці або ж у стані війни, або туди взагалі не дістатися.

— Алі Хане, ми потрапили в пастку.

— Ти абсолютно маєш рацію, Ніно. Немає сенсу втікати куди-небудь. Нам доведеться довіритися здоровому глузду та чекати приходу турків.

— Яка користь від того, що я дружина героя? — докірливо вигукнула Ніно. — Мені не подобаються прапори, гасла та промови. За такого розкладу я, мабуть що, втечу до твого дядька в Іран.

— Так не може тривати довго, — заспокоїв я її та вийшов з дому.

У Ісламському благодійному товаристві проходила нарада. Серед присутніх не було тих аристократів, які кілька місяців тому в домі мого батька так ревно пеклися про майбутнє народу. У дверях я зіткнувся з Ільяс-беком. Він і Мухаммед Гейдар щойно повернулися з фронту. Відрікшись від престолу, цар звільнив їх від клятви, і ось ці засмагли, горді й сильні чоловіки перебували в Баку. Війна пішла їм на користь. Ці люди, здавалося, побували на тому світі та намагалися зберегти це відчуття назавжди у своїх душах.

— Алі Хане, — сказав Ільяс-бек, — нам треба щось робити. Ворог вже підступив до фортечних воріт.

— Так, ми маємо захистити себе.

— Ні ж бо, ми маємо перейти в наступ. — Він зійшов на поміст і заговорив гучним командним голосом: — Мусульмани, я хочу ще раз прояснити ситуацію, що склалася в місті. Після початку революції фронт розвалився на шматки. Навколо Баку тиняються озброєні російські дезертири усіх

політичних партій і тільки й чекають, щоб розграбувати місто. У нас лише одне мусульманське військове з'єднання — це ми, добровольча армія «Дика дивізія». Нас менше, ніж росіян, і зброї у нас не так багато. Інше військове з'єднання у нашому місті — це бойові загони вірменської націоналістичної партії «Дашнак-цутюн». Лідерами в них виступають Стьопа Лалай і Андронік, з якими ми сьогодні говорили. Вони збирають армію з вірменського населення Баку і хочуть повести її назад у Карабах і Вірменію. Ми згодні із створенням такої армії з наступним переселенням вірменів у Вірменію. Тому вірмени спільно з нами висунуть росіянам ультиматум. Ми вимагаємо, щоб російські солдати та біженці більше не проходили через наше місто. Якщо росіяни відхилять ультиматум, ми зможемо разом з вірменами добитися свого військовим шляхом. Мусульмани, вступайте до лав «Дикої дивізії» і беріться до зброї. Ворог стоїть біля наших воріт.

Промова Ільяс-бека була просякнута кров'ю та війною. Ось вже кілька днів я практикувався в поводженні зі зброєю на плацу. Тепер можна було використати ці знання на практиці. Поруч зі мною стояв, граючись своїм патронташем, Мухаммед Гейдар. Я звернувся до нього:

— Приходь разом з Ільяс-беком після зборів до мене додому. Сеїд Мустафа теж буде. Нам треба обговорити ситуацію, що склалася.

Він кивнув головою, і я пішов додому.

Друзі з'явилися до мене озброєними, навіть Сеїд Мустафа причепив до зеленого пояса кинджал. Ніно заварила чай, і в кімнаті запала дивна тиша. Напередодні бою місто здавалося незнайомим і пригніченим. Народ так само виходив з дому, чи у справах, чи просто прогулятися. Та все це яки-

мось чином виглядало нереальним і примарним, ніби люди вже знали, що будні скоро перетворяться на щось абсурдне.

— У тебе досить зброї? — запитав я Ільяс-бека.

— П'ять гвинтівок, вісім револьверів, одна гармата та боезапаси. Є ще підвал для жінок і дітей.

Ніно підвела голову.

— Я не збираюся відсиджуватися у підвалі, — твердо сказала вона. — Я буду захищати свою батьківщину разом з вами.

Голос її лунав жорстко та рішуче.

— Ніно, — звернувся до неї тихо Мухаммед Гейдар, — ми будемо стріляти, а ти — перев'язувати рани.

Ніно схилила голову й опустила плечі.

— О Боже, наші вулиці перетворяться на поле бою, театр стане штаб-квартирою, й невдовзі пройтися по Миколаївській вулиці буде так само неможливо, як поїхати до Китаю. Нам доведеться змінити політичне переконання чи розбити армію, щоб пройти в гімназію святої цариці Тамари. Я вже уявляю, як ви поповзом пробираєтеся через Губернаторський сад, озброєні до зубів. А біля озера, де ми з Алі Ханом зустрічались, буде стояти гармата. У якому ж страшному місті ми живемо!

— Я впевнений, що бою не буде, — мовив Ільяс-бек. — Росіяни приймуть наш ультиматум.

Мухаммед Гейдар невесело розсміявся.

— Забув розповісти вам про свою зустріч з Асадуллою по дорозі сюди. Він каже, що росіяни відмовляються прийняти ультиматум. Вони вимагають, щоб ми здали всю свою зброю. Мою-то вони вже точно так просто не візьмуть.

— У такому випадку треба готуватися до війни, — втрутився Ільяс-бек. — Нам і нашим вірменським союзникам.

Ніно мовчки дивилась у вікно. Сеїд Мустафа поправляв свій еммаме.

— Аллах, Аллах, — промовив він. — Я ніколи не був на фронті. І не такий розумний, як Алі Хан. Але я знаю Коран. Мусульманам ні в якому разі не можна покладатися на вірність невірних в бою. Узагалі не слід на когось покладатися. Так сказано у Корані, такі закони життя. Хто очолює вірменські війська? Стьопа Лалай! Я знаю його. Його батьки у 1905 році були вбиті мусульманами. Чи зможе він забути таке? У будь-якому разі, я не думаю, що вірмени будуть воювати з нами проти росіян. Хто такі ці росіяни? Усього лише натовп, анархісти та розбійники. Лідер у них Степан Шаумян, вірменин, до речі. Вірменські анархісти та вірменські націоналісти. Це зумовлено таємницею крові. Розлад неминучий, це ясно, як Коран.

— Сеїде, — мовила Ніно, — справа не тільки в єдиній крові, тут слід враховувати й здоровий глузд. Якщо переможуть росіяни, вони не будуть ліберальничати зі Стьопою Лалаєм і Андроніком.

Мухаммед Гейдар голосно розреготався.

— Вибачте, друзі. Я тільки уявив собі, як після перемоги вчинимо ми з вірменами. Якщо Вірменію наводнять турки, ми точно не будемо її захищати.

— Про це не може бути й мови, — розізлився Ільяс-бек. — Вірменське питання вирішиться дуже просто. Батальйони Лалая вирушать до Вірменії разом зі своїми родинами. Через рік у Баку не залишиться жодного вірменина. Кожен народ буде жити в своїй країні. Ми будемо просто сусідами.

— Ільяс-бек, — звернувся я до нього. — Сеїд має рацію. Ти забуваєш про таємницю крові. Батьки Лалая вбиті му-

сультанами. Яким же мерзотником треба бути, щоб забути про цю помсту?

— Чи політиком, Алі Хане, який зможе подолати поклик крові, щоб врятувати свій народ від кривавої смерті. Якщо йому вистачить розуму, він стане на наш бік в ім'я власних інтересів та інтересів свого народу.

Ми проспиречалися до сутінків.

— Ким би ви не були, політиками чи просто чоловіками, я тільки маю надію, що через тиждень ви знову зберетеся тут цілими та неушкодженими. Тому, якщо у нашому місті почнуться бої... — Ніно зупинилась.

Уночі Ніно лежала поруч зі мною. Вуста її були напіввідкриті та вологі. Вона мовчки вдивлялась у вікно. Я обійняв її. Вона повернулась і запитала:

— Ти збираєшся воювати, Алі Хане?

— Звичайно, Ніно.

— Так, — повторила вона, — звичайно.

Раптом вона обхопила моє обличчя обома руками і, притиснувши до грудей, почала обцілювати його. Очі її були широко відкриті, а тіло охопила шалена пристрасть. Вона притискалася до мене, охоплена бажанням, покірністю і страхом смерті. На обличчі застиг вираз приналежності до іншого світу, шлях до якого вона мала подолати сама. Раптом, відкинувшись і дивлячись мені в очі, Ніно ледь чутно вимовила:

— Я назву сина Алі.

Потім вона знову замовкла, звернувши затуманений погляд у вікно. У блідому сьайві місяця здіймався граційний мінарет. Загрозливою тінню припали до землі старі фортечні стіни. Здалеку долинав дзвін заліза — хтось багато-

обіцяюче гострив свій кинджал. Задзвонив телефон. Я підвівся і, спотикаючись, намацав у темряві апарат. На проводі був Ільяс-бек:

— Вірмени об'єдналися з росіянами. Вони вимагають, щоб мусульмани завтра до третьої години дня здали зброю. Ми, звичайно ж, не підемо на їхні умови. Ти з кулеметом займеш позицію біля фортечних воріт, ліворуч від воріт Ціціанашвілі. Я пошлю тобі ще тридцять чоловік. Підготуйся як слід до оборони воріт.

Я поклав слухавку. Ніно сиділа у ліжку, дивлячись на мене. Я дістав кинджал і перевірів його лезо.

— Що сталося, Алі?

— Ворог біля воріт, Ніно.

Я одягнувся і покликав слуг. Кожному із цих широкоплечих, сильних і незграбних чоловіків я роздав по гвинтівці та спустився до батька. Він стояв перед дзеркалом і чекав, поки слуга закінчить чистити його черкеску.

— На яку позицію тебе направили, Алі Хане?

— До воріт Ціціанашвілі.

— Чудово. Я буду в штабі — в залі благодійного товариства. Загримівши шаблею, він поправив руками вуса.

— Будь сміливим, Алі. Ворог не повинен переступити ворота. Якщо вони дійдуть до площі за стіною, скористайся гарматою. Асадулла приведе селян з аулів, вони атакують ворога з тилу на Миколаївській.

Батько засунув револьвер у кобуру та стомлено примружився.

— Останній пароплав відходить до Персії о восьмій годині. Ніно слід обов'язково скористатися цим. Якщо переможуть росіяни, вони збезчестять усіх жінок.

Я повернувся до своєї кімнати. Ніно розмовляла по телефону.

— Ні, мамо, я залишуся тут. Ніякої небезпеки. Дякую, тату, не турбуйся, у нас досить продуктів. Так, дякую. Але, будь ласка, не хвилюйся. Я не приїду, не приїду! — вона підвищила голос на останньому слові, зриваючись на крик. Потім поклатала слухавку.

— Ти маєш рацію, Ніно, — сказав я. — У батьківському домі ти теж не будеш у безпеці. Пароплав до Ірану відходить о восьмій годині. Збирай свої речі.

Вона густо почервоніла.

— Ти відсилаєш мене, Алі Хане?

Ніколи раніше мені не доводилося бачити Ніно такою обуреною.

— У Тегерані ти будеш у безпеці, Ніно. Якщо вороги переможуть, вони збечестять усіх жінок.

— Я не дозволю їм збечестити себе, Алі Хане, — відповіла вона з викликом, гордо підвівши голову.

— Їдь до Ірану, Ніно, будь ласка! Їдь, поки є ще час.

— Облиш, — суворо зупинила вона мене. — Алі, я дуже боюсь ворога, сутичок й усіх неприємних подій, що стануться. Але я залишуся тут. Я нічим не допоможу тобі, проте моє місце тут. Я маю залишатися поруч з тобою, і крапка.

Цілуючи її очі, я відчував гордість за свою дружину, яка не піддалася на мої умовляння.

Я вийшов з дому, коли тільки починало світати. У повітрі стояла пилюка. Я зійшов на стіну. Слуги пробиралися поповзом крізь кам'яні бійниці з гвинтівками наготові. Тридцять чорновусих загорілих воїнів Ільяс-бека незграбно розташувалися і безмовно та напружено спостерігали за по-

рожнім Думським майданом. Гармата з маленьким дулом нагадувала кирпатий російський ніс з двома ніздрями. Навколо нас усе було тихо. Час від часу вздовж стіни тихо пробігали вістовики. Десь далеко аксакали і представники духівництва все ще намагалися в останню мить створити диво та домовитися про перемир'я.

Зійшло сонце, і зі свинцевого неба на стіни впала спека. Я подивився у бік нашого будинку. Ніно сиділа на даху, повернувшись обличчям до сонця. Опівдні вона прийшла до нас із їжею та напоями. Вона із жахом та цікавістю роздивлялася гармату і, присівши в затінку, почала позирати в усі боки, поки я не відіслав її назад додому.

Годинник пробив першу годину дня. З мінарету почувся журливий та урочистий заклик Сеїда Мустафи до молитви. Потім він приєднався до нас, незграбно волочачи свою гвинтівку і заткнувши за пояс Коран. Я подивився на Думський майдан, розташований по той бік стіни. Через вкритий пилюкою майдан бігло кілька чоловік. Вони пригнулися, ніби чекали миттєвої атаки. З криком, спотикаючись, бігла якась покрита чадрою жінка — мати дітей, які гралися посеред площі.

Один, два, три. Бій годинника на міській управі порушив тишу. Тієї миті долинули перші постріли з околиць міста. Ніби цей бій годинника якимось чином відкрив двері в інший світ.

Розділ 22

Ніч видалася темна, місяць сховався. По сірих хвилях Каспію м'яко ковзав вітрильний човен. Час від часу гіркі та солоні бризки потрапляли на нас. Над головами, наче крила великого птаха, майоріли чорні вітрила. Я, укритий буркою, лежав на дні човна. Широке безбороде обличчя стерничого було звернене до зірок. Я підняв голову і доторкнувся рукою до людини, одягненої в бурку.

— Сеїде Мустафа, — покликав я. Наді мною схилилося рябе обличчя. Він перебирав червоні намистинки вервечки... і здавалося, що його доглянута рука перебирала краплі крові.

— Я тут, Алі Хане, лежи спокійно, — відповів він.

Помітивши сльози на його очах, я підвівся.

— Мухаммед Гейдар мертвий, — сказав я. — Я бачив його тіло на Миколаївській. Вони відрізали йому ніс і вуха.

Сеїд повернувся в мій бік.

— Росіяни прийшли з боку Баїлова й оточили Бульвар. Ти їх просто вимів з Думської площі.

— Так, — почав згадувати я, — а потім прийшов Асадулла і наказав перейти в наступ. Ми виступили, озброєні багнетами та кинджалами. Ти проспівав «Ясін».

— А ти пив ворожу кров. Знаєш, хто стояв на розі будинку Ашума? Уся родина Нахарарянів. Вони знищені.

— Знищені, — повторив я. — На даху будинку Ашума в мене у підпорядкуванні було вісім кулеметів. Увесь квартал був під нашим контролем.

Сеїд Мустафа потер брову. Обличчя здавалося вимощеним попелом.

— Там нагорі весь день тривав гуркіт. Хтось повідомив, що тебе вбили. Ніно почула те, але нічого не сказала. Вона просиділа у своїй кімнаті, не сказавши жодного слова. А кулемети й далі гуркотіли. Потім вона раптом затулила обличчя руками й почала кричати: «Перестаньте! Перестаньте! Перестаньте!» Гуркіт не вщухав. У нас закінчилися набої, та вороги про це не знали. Вони сприйняли це як пастку. Муса Нагі теж загинув. Його задушив Лалай.

Мені нічого було додати. Стерничий з Кизилкуму втупився в небо. Його строката шовкова сорочка майоріла на вітрі.

— Я чув, ти потрапив у перестрілку біля воріт Ціціанашвілі. Це правда? Я був по інший бік воріт.

— Так. Я розірвав кинджалом чорний шкіряний жилет на якомусь чоловікові, і він одразу ж став червоного кольору. Моя кузина Айша теж загинула.

Море здавалося дзеркалом, а від човна йшов запах смоли. Він був безіменним і плив уздовж таких само безіменних берегів Кизилкуму.

— Ми в мечеті покривали мертвих саваном, — тихо мовив Сеїд. — Потім взялися за зброю і пішли на ворога. Багато

хто загинув. Та Аллах не дозволив мені померти. Ільяс теж живий і ховається десь у країні. А як вони пограбували твій дім! Жодного килима, жодної скрині, жодної посудини не залишили. Лише голі стіни.

Я стулив повіки і перетворився на один пекучий біль. Перед очима постали гарби, завалені трупами, і Ніно з тюрком в руках, яка пробирається крізь темряву в бік просякнутого нафтою Бібі-Ейбата. Потім човен із чоловіком з пустелі... Удалині блищав маяк острова Наргін. Місто щезло в п'яті. Чорні нафтові вежі нагадували похмурих тюремників. Тепер я лежав тут, укритий буркою, з роздираючим болем у грудях. Я підвівся. Ніно лежала в затінку під вітрилом. Обличчя її було вузьким і дуже блідим. Я взяв її за руку і відчув легке тремтіння холодних пальців. За нами поруч із стерничим сидів мій батько. До мене доходили лише уривки розмови:

— ...Значить, ти дійсно вважаєш, що в оазі Чарджоу можна змінити колір очей за бажанням?

— Так, Хане. У світі є лише одне місце, де таке можливо — це оаза Чарджоу. Там був святий пророк...

— Ніно, — покликав я. — Батько веде бесіду про дива оазі Чарджоу. У цьому світі можна вижити лише так.

— Не можу, — вимовила Ніно. — Не можу, Алі Хане, після всієї цієї крові на вулицях...

Вона затулила обличчя руками і беззвучно заплакала. Плечі її здригались... Я сидів позаду, згадуючи Думський майдан за стіною, тіло Мухаммеда Гейдара на Миколаївській — на вулиці, якою він ходив усі ці роки до гімназії, і чоловіка у чорній шкіряній куртці, яка вмить обагрилася кров'ю. Як же боляче було усвідомлювати, що ти залишився живий! Голос батька долинав звідкись здалеку:

— А на Челекендському острові гадюки водяться?

— Так, Хане, до того ж дуже великі й отруйні гадюки... Щоправда, ніхто ніколи не бачив їх. Лише одного разу пророк з оази Мерв розповідав, що...

Мені було нестерпно слухати далі їхню розмову. Я піднявся до штурвалу і сказав:

— Батьку, Азії більше немає, наші друзі загинули, ми — у вигнанні. Аллах розгнівався на нас, а ти розмірковуєш про челекендських гадюк.

Обличчя батька випромінювало спокій. Він обіперся на маленьку щоглу і довго дивився на мене.

— Азія не вмерла. Лише кордони її посунулися, навечно посунулися. Баку тепер відійшов до Європи. І це не тільки збіг обставин. У Баку більше не залишилось азіатів.

— Батьку, я захищав Азію кулеметами, багнетами та мечем.

— Ти хоробрий чоловік, Алі Хане. Та в чому суть хоробрості? Європейці теж хоробрі. Ти і всі чоловіки, хто бився з тобою, більше не є азіатами. Я не відчуваю ніякої ненависті до Європи. Вона мені байдужа. Ти ненавидиш її, оскільки у тобі є щось європейське. Як ти можеш залишатися азіатом? Якби ти переміг, ти сам би увів Європу до Баку, навіть не усвідомлюючи того чи не маючи намірів зробити це. Яка різниця, будуватимемо нові заводи та дороги ми чи це зроблять росіяни? Далі так відбуватися вже не могло. Бути зразковим азіатом зовсім не означає убивати одного за одним ворогів, прагнути їхньої крові.

— Тоді як, по-твоєму, бути азіатом?

— Ти наполовину європеєць, Алі Хане, ось чому запитуєш мене про це. Я не можу тобі пояснити цього, оскільки ти бачиш у житті лише очевидне. Твоє обличчя звернене до землі.

Ось чому твоя поразка приносить тобі стільки страждань, і страждання ці настільки помітні для оточуючих.

Батько замовк і відвів очі. Як і всі люди похилого віку в Баку і в Ірані, він створив у своїй уяві інший, відмінний від реального світ, у який міг піти і який зробив би його недосяжним. Цей таємничий світ, де можна ховати друзів і говорити зі стерничим про дива острова Чарджоу, лише невиразно уявлявся мені. Я постукав у двері цього світу, та мене не впустили. Дуже вже глибоко загруз я в реальності, яка приносить страждання.

Тому мене не можна було більше називати азіатом. Ніхто мене не звинувачував за це, але, здавалося, усі про це знали. Я дуже хотів знову опинитися вдома, в азіатському світі мрій, та реальність зробила з мене чужоземця. Я самотньо стояв у човні, вдивляючись у чорну гладінь моря. Мухаммед Гейдар мертвий, Айша теж померла, дім мій зруйнований. А я в маленькому човні плыв на землю шаха, до великого, спокійного Ірану.

Раптом до мене наблизилася Ніно.

— Що ми будемо робити в Ірані?

— Відпочивати.

— Як добре, Алі Хане. Мені б виспатися, як слід, так з місяць чи рік. Я хотіла б спати в саду із зеленими деревами. І не чути ніякої стрілянини.

— Ми обрали правильну країну. Іран спить ось вже тисячу років, а стрілянина — дуже рідкісне явище там.

Ми прилягли. Ніно відразу ж заснула. А я довго вдивлявся у силует Сеїда та краплини крові на його пальцях. Він молився. Він знав про існування прихованого світу — світу, який починався там, де закінчувалася реальність. Піднімалося сонце, а за ним показався Іран. Ми відчували його по-

дих і, обіпершись на борти човна, поїдали рибу, запиваючи її водою. Стерновий розмовляв з батьком, зрідка кидаючи на мене, як на сторонній предмет, байдужі погляди.

Четвертого дня ввечері на горизонті з'явилася жовта смуга, схожа на хмарину. Це був Іран. Смуга поступово збільшувалася. І невдовзі з'явилися мазанки та якорі. Ми прибули в порт шаха — Ензелі й кинули якір на вкритий цвіллю дерев'яний причал. Нас зустрічав чоловік у парадному одязі. На емблемі високої папахи був зображений срібний лев, який піднявся на задні лапи, і сонце, що заходить. За чиновником йшли двоє босих поліцейських-моряків у рваних мундирах. Він глянув на нас великими круглими очима і сказав:

— Вітаю вас, як дитина вітає перші промені сонця в день свого народження. Чи є у вас документи?

— Ми Ширваншири, — відповів батько.

— Чи має щастя Ассад-ес-Салтане Ширваншир, Лев Імперії, перед яким завжди відчинені алмазні двері палацу шаха, бути вашим родичем?

— Він мій брат.

Ми вийшли із човна й пішли під супроводом цього чоловіка.

— Ассад-ес-Салтане чекав на ваш приїзд. Він прислав за вами машину, яка сильніша від лева, швидша від оленя, величніша від орла і надійніша від фортеці на скелі.

Ми повернули за ріг. На вулиці стояв старий «Форд», який трусився, ніби від нападу астми. На шинах у кількох місцях рясніли латки. Коли ми сіли в машину, двигун затремтів. Водій машини дивився кудись удалину, відчуваючи себе капітаном океанського лайнера. Автомобіль завівся всього лише через півгодини, після чого почалася наша подорож до Тегерана через Решт.

Розділ 23

Таряче пустельне повітря овіювало Ензелі, Решт, вулиці та села. Час від часу на горизонті примарами виникали Абі Єзид, Шейтан Сую — міражі іранської пустелі. Широка дорога пролягала вздовж русла неіснуючої ріки, яке було вкрите шаром мулу. Іранські ріки зазвичай пересихають. Лише зрідка тут трапляються ставки та водойми. Сухі береги були всіяні скелями, що затінювали пісок. Вони були схожі на сонних і вдоволених доісторичних велетнів з плоскими животами. Здалеку долинав передзвін дзвіночків каравану. Наша машина сповільнила хід, і перед очима постали верблюди, які підіймалися крутим схилом гори. Попереду з палицею в руці йшов погонич, а за ним — чоловіки в чорному одязі. Верблюди з останніх сил продовжували свій шлях. З кожним відміряним кроком дзвіночок на шії тварин подавав дзвін. З верблюжих горбів звішувалися довгі темні мішки. Чи не шовк ісфаганський вони везли? А може, це була вовна з Гілана? Машина зупинилася. Лантухи нага-

дували обриси людських тіл — сто чи двісті трупів, загорнутих у чорну тканину. Верблюди пройшли повз нас, хитаючи головами, як колоски в полі від подиху вітру. Через пустелю та гори, через білу гладь солоного степу, через багато оаз, повз великі озера караван віз свій вантаж. Діставшись далекого турецького кордону, верблюди опустяться на землю. Чинovníки в червоних фесках, перевірили тюки, відпустять караван до бань священної Кервали. Вони зупиняться біля гробниці імама Гусейна, а турботливі руки перенесуть тіла у заготовлені могили. У пісках Кервали тіла упокояться, поки останній трубний глас не сповістить про прихід Судного дня.

— Моліться за нас біля гробниці імама! — вигукнули ми і вклонилися їхній пам'яті, прикривши долонями очі.

— Хто б за нас помолився, — відповів погонич.

Караван повільно, наче тінь, наче Абу Єзиду, наче міраж великої пустелі, рушив далі...

Автомобіль віз нас вулицями Решта. За дерев'яними будиночками та мазанками не було видно горизонту. Тут ще ширяв дух тисячоліть, що зберігся з моменту заснування цього міста. Мазанки вздовж вузьких провулків стояли одна за одною. У місті переважали сірі та чорні відтінки. Усе було дуже маленьке і, можливо, відбивало покору долі. Над зіщуленими будиночками несподівано піднімалась мечеть. Лисі голови чоловіків були покриті круглими, як гарбуз, шапочками, а обличчя були схожі на маски. Повсюдно стояла пилюка та бруд. І зовсім не тому, що іранцям подобалося жити в цьому бруді. Просто, знаючи, що всі зусилля, спрямовані на боротьбу з брудом, будуть марними, іранці мирилися з ним. Ми зупинилися у маленькій чайхані, в якій стояв запах анаші. Чоло-

віки почали кидати криві погляди на Ніно. А в кутку, увесь у лахмітті, з мідною піалою в руках, стояв дервіш з відкритим слинявим ротом. Він відсторонено дивився на оточуючих, ніби придивляючись до невидимої присутності таємничої сили й чекаючи якогось знаку від неї. Мовчання дервіша стало нестерпним.

— Я бачу, як на заході сходить сонце! — раптом вигукнув він, підскачівши.

Натовп здригнувся. У дверях з'явився посильний намісника.

— Його ясновельможність велів поставити тут сторожу через присутність оголеної жінки.

Це стосувалося Ніно, яка сиділа непокритою. Ніно не розуміла фарси й тому ніяк не зреагувала на його фразу.

Ми заночували в будинку намісника. А на ранок наша охорона, осідлавши коней, почала збиратися з нами в дорогу. Ніно відмовилася вдягнути чадру і, щоб ми не зіткнулися з бандитами, охорона вирішила супроводжувати нас до Тегерана. Машина повільно повзла пустелею. Ми проїхали Казвін з його давніми руїнами. Тут збирав свою армію шах Шапур. Окрім того, руїни слугували місцем зустрічі сефевідів, художників, їхніх покровителів і апостолів.

Автомобіль подолав ще вісімдесят миль звивистої, як гадюка, дороги. Скоро перед нами постали ворота Тегерана, викладені різнокольоровими плитами. На тлі далекого, покритого снігом Демавенда виступали чотири вежі. Чорна арабська арка з мудрим висловом дивилася на мене поглядом Ібліса. Під великими воротами в пилюці розляглися покриті ранами жебраки та мандрівні дервіші в лахмітті з випростаними, аристократично тонкими руками. Своїми смутними

та печальними голосами вони оспівували красу величного Тегерана. Ці люди приїхали до міста бань багато років тому в надії на виконання своїх заповітних бажань. Нині ж їм залишалося лежати в пилюці та посвячувати місту, яке ними знехтувало, свої печальні молитви. Маленький автомобіль пробирався лабіринтом провулків через Топмейдані, проїхавши через імперські алмазні ворота та виїхавши на широку дорогу, що вела на околицю Шамірана.

Ворота Шаміранського палацу були широко розчинені, і за ними нас огорнула хмара трояндового аромату. Від блакитних плит на стінах йшла приємна прохолода. Ми швидко пройшли через сад із фонтаном, з якого у повітря летіли срібні струмені. Темна кімната із завішаними вікнами нагадувала прохолодний колодязь. Звалившись на м'яку постіль, ми з Ніно відразу поринули у глибокий сон.

Ми спали, прокидалися і, охоплені солодкою дрімотою, знову засинали у цій прохолодній кімнаті із завішаними вікнами. Підлога та низькі дивани були застелені численними подушками, матрацами і балишами. Уві сні ми чули спів солов'їв. Сон у цьому великому тихому домі, далекому від усіх небезпек, старої бакинської стіни, межував із дивним почуттям нереальності. Час ніби зупинився. Інколи Ніно зітхала, підводила голову і клала її мені на живіт. Я занурився обличчям у м'які подушки, від яких йшов солодкий запах іранського гарему. На мене напали вселенські лінощі. Мені навіть ліньки було підняти руку та почухати ніс, який давно свербів. Скоро свербіж припинився, і я знову заснув.

Ніно несподівано прокинулась.

— Алі Хане, я помираю з голоду, — сказала вона, підвівшись.

Ми вийшли в сад. Навколо фонтану цвіли рожеві кущі, а кипариси своїми маківками впиралися просто в небо. Неподалік завмер, споглядаючи захід сонця, павич з кольоровим хвостом. Удалині, на тлі золотого заходу, біліла вершина Деваменда. Я плеснув у долоні. До нас відразу ж підбіг євнух з одутлим обличчям у супроводі жінки похилого віку, яка згиналася під вагою килимів і подушок. Ми сіли в затінку кипариса. Євнух приніс посуд і воду, і скоро килим був заставлений вишуканими стравами іранської кухні.

— Так, краще вже їсти руками, ніж чути гуркіт кулетів, — сказала Ніно, зануривши ліву руку в гарячий рис.

Обличчя євнуха скривилося, і він відвернувся, щоб не бути свідком ганьби свого господаря. Я почав показувати Ніно, як їсти іранський рис за допомогою трьох пальців правої руки. Ніно розсміялася. Уперше після того, як ми покинули Баку. Тепер вже я почувався в безпеці. До чого ж чудово перебувати в Шаміранському палаці, на мирній шахській землі відданих поетів і мудреців.

— Де твій дядько, Ассад-ес-Салтане, і весь його гарем? — раптом запитала Ніно.

— Мабуть, у цьому палаці.

— А гарем?

— Ось же гарем, тут в саду, у кімнатах навколо.

— Значить, я теж у гаремі, — розсміялася Ніно, — так і знала, що все саме цим і закінчиться.

До нас наблизився другий євнух, худий чоловік похилого віку, цікавлячись, чи не бажаємо ми послухати його спів. Ми відмовились. Після трапези три дівчини згорнули килими, а стара жінка забрала рештки їжі. Неподалік маленький хлопчик годував павича.

— Хто всі ці люди, Алі Хане?

— Прислуга.

— Боже мій, скільки ж тут слуг?

Я передав питання євнуху. Він замислився, безмовно рухаючи губами, після тривалої мовчанки з'ясувалося, що за гаремом доглядає двадцять вісім чоловік.

— А скільки тут жінок?

— Стільки, скільки накажете, Хане. Зараз тут тільки одна жінка, і вона сидить поруч з вами. Але місця всім вистачить. Ассад-ес-Салтане поїхав у місто з дружинами. Гарем до ваших послуг.

Він присів навпочіпки і, сповнений почуття власної гідності, мовив:

— Мене звать Ях'я Гулу. Я буду оберігати вашу честь, Хане. Можу читати, писати та складати суми. Я знаюся на питаннях управління та поведження з жінками. Можете покластися на мене. Бачу, вам дісталася дикувата жінка, та з часом я навчу її благородних манер. Скажіть, коли в неї місячні, щоб я позначив і запам'ятав цю дату. Це потрібно для того, щоб визначати жіночий настрій. Бо я впевнений, що вона може бути дратівливою. Я особисто викупаю і погложу її. Бачу, у неї під пахвами росте волосся. Дивно, до чого ж у деяких країнах запусрене виховання жінок. Завтра я пофарбую їй нігті хною і перевірю її рот, перш ніж вона ляже в постіль.

— О Боже, а це навіщо?

— У жінок з хворими зубами несвіжий подих, тому мені треба перевірити її зуби та дихання.

— Про що це він там тріскотить? — запитала Ніно.

— Рекомендує зубного лікаря.

— Дивний все-таки.

Фраза змусила мене засоромитись.

— Ях'я Гулу, — звернувся я до нього. — Бачу, ти особа досвідчена і досить добре знаєшся на питаннях культури. Але моя дружина вагітна, і їй потрібен особливий догляд. Тому давай відкладемо її виховання до тих пір, поки не народиться дитина.

Я відчув, як червонію. Ніно справді була вагітна, та все одно я збрехав.

— Ви дуже мудрий, Хане, — мовив євнух. — Вагітні жінки погано піддаються вихованню. До речі, є зілля, завдяки якому можна народити хлопчика. Вважаю, — підвів він підсумок сказаному, уважно роздивляючись іще не досить розповніле тіло Ніно, — у нас буде досить часу для цього.

Зовні, на веранді, зашаркали черевики. Євнухи та жінки обмінювались якимись таємними знаками. Ях'я Гулу вийшов і невдовзі повернувся, набравши серйозного вигляду.

— Хане, його преподобіє учений Сеїд Мустафа хоче побачитися з вами. Я б не насмілювався турбувати вас, Хане, у той час, коли ви насолоджуєтеся товариством гарему, але Сеїд — учений чоловік з роду Пророка. Він чекає на вас у чоловічій половині.

Почувши ім'я Сеїда, Ніно підвела голову.

— Сеїд Мустафа? — перепитала вона. — Проведіть його сюди, нехай вип'є з нами чаю.

Репутацію роду Ширванширів від страшної ганьби врятувало те, що євнух не розумів російської мови. Розумом не осягнути — дружина Хана схотіла прийняти іншого чоловіка в гаремі!

— Сеїд не може сюди ввійти. Ми ж у гаремі, — відповів я, знітившись.

— О Боже, ну до чого ж кумедні традиції тут панують! Ну добре, давай посидимо з ним за межами гарему.

— Ніно, боюся, що... Не знаю, як тобі пояснити все це... але тут, в Ірані, усе не так, як у нас. Я хочу сказати, що... Сеїд — чоловік, чи не так?

Ніно витріщила очі.

— Ти хочеш сказати, що Сеїд не повинен мене бачити — той самий Сеїд, який супроводжував мене на всьому шляху до Дагестану?

— Боюся, що так, Ніно. Хоча б на перших порах.

— Добре, — холодно відповіла Ніно, — йди до нього.

Я понуро поплентався до Сеїда, і, розташувавшись у великій бібліотеці, ми випили з ним чаю. Він розповів про від'їзд батьків у Мешед. Вони залишаться в домі у Сеїдового дядька до тих пір, поки з Баку не підуть невірні.

Сеїд був досить вихованим і не розпитував про Ніно. Він навіть не згадав її імені. Раптом двері розчинилися.

— Доброго вечора, Сеїде, — намагаючись тримати себе в руках, мовила Ніно. Сеїд Мустафа від несподіванки здригнувся. Його рябе обличчя перекошилося від жаху.

— Хочеш ще чаю? — запропонувала Ніно, присідаючи на матрац.

По коридору почали бігати вперед-назад численні черевики. Честь роду Ширванширів здавалась навічно заплямованою. Сеїд кілька хвилин приходив до тями.

— Я не злякалася гуркоту кулетів, — сказала Ніно, скорчивши гримасу Сеїду. — Чому я маю боятися цих ваших євнухів?

Так ми й просиділи втрьох. Сеїд був не тільки вихованим, але й дуже тактовним чоловіком. Перед тим як піти спати, до мене підійшов євнух.

— Алі Хане, покарайте мене. Я повинен був наглядати за нею, — почав вибачатися він, — хто ж міг подумати, що вона виявиться такою дикою. Покарайте мене.

На його товстому обличчі було написано найвідвертіше каяття.

Розділ 24

Дивно все-таки влаштоване наше життя. Коли на просякнутому нафтою березі Бібі-Ейбату прогрімали останні постріли, я подумав, що більше ніколи в житті не відчую щастя. Тепер же, після чотирьох тижнів, проведених у духмяних садах Шамірану, до мене повністю повернувся душевний спокій. Я почувався як удома і жив, ніби рослина, вдихаючи прохолодне повітря цього безтурботного куточка поблизу Тегерана. До міста я їздив рідко — провідувати друзів і родичів та прогулюватися темними лабіринтами базару у супроводі слуг. Вузькі провулки, лавочки, лампи, що освітлювали темні закутки, люди в бахматому одязі, широчезних шароварах, лахмітті, і все це під глиняним парасолом куполоподібного даху. Я вів пошуки серед троянд, горіхів, килимів, шарфів, шовків і ювелірних прикрас, вивуджував глеки із золотим обідком, старовинні філігранні намиста та браслети, ароматні набори й подушки з марокканської шкіри. Важкі срібні тумани перекочували до кишень торговців, а слуги

були навантажені східними дарами, призначеними для Ніно. Душа розривалася при виді її зляканого обличчя в рожевому саду. Слуги згиналися під важким вантажем. У одному із закутків базару продавалися Корани в м'якій шкіряній обкладинці та мініатюри: дівчина і принц з мигдалевими очима в загінку кипариса, на іншій було зображено шаха на полюванні зі списом та лань, що втікала. Знову дзеленчали срібні тумани.

На віддалі за низьким столиком сиділо двоє торговців. Один з них, діставши з кишені великі монети, передавав їх іншому, який ретельно їх роздивлявся, пробував на зуб, і, зваживши на маленьких вагах, перекладав монети у велику торбу. Перш ніж виплатити свій борг, перший торговець разів сто, двісті, а може, десять тисяч разів сягав рукою до кишені. Рухи його були статечні й величні. Ось він, Тіджарат! Торгівля! Сам пророк Мухаммед був торговцем.

Базар був одним суцільним лабіринтом. Поруч із двома торговцями у своїй ятці, перегортаючи якусь книгу, сидів мудрець. Обличчя його нагадувало порослу мохом скелю з давнім написом. Довгі тонкі пальці акуратно й терпляче перегортали жовті запліснявілі сторінки, від яких ішов запах ширазьких троянд, долинав спів іранських солов'їв і веселі наспіви, позирали мигдалеві очі, обрамлені довгими віями. Старий з великою любов'ю перегортав сторінки.

Шепіт, гам, крик — усе змішалось.

Я почав торгуватися з продавцем керманських килимів. Килим був старовинний, з ніжним рожевим оздобленням, яке так подобається Ніно. Мов краплина дорогоцінної трояндової олії розливає аромат тисячі троянд, так і вузькі базарні ряди Тегерана пропускали через себе натовпи людей.

Я подумки уявив собі Ніно, яка схиляється над невеликою чашею з трояндовою олією.

Знесилені слуги ледве волочили ноги.

— Відвезіть усе це в Шаміран, та швидше, я буду пізніше.

Слуги розчинилися в натовпі. Я нахилився й увійшов через низькі двері в іранську чайхану, переповнену народом. Посеред чайхани сидів чоловік з пофарбованою хною бородою та приплющивши очі, читав одну з любовних газелей Хафіза. Слухачі із захопленням зітхали. Потім він почав читати вголос новини з газет:

— У Америці винайдено апарат, за допомогою якого людську мову можна почути на іншому кінці світу. Наш великий повелитель, Шахиншах, чиє світло яскравіше від сонячних променів, чиї руки дістають до Марса, а трон — вище світу, прийняв у своєму палаці посла монарха, який нині править Англією. У Іспанії народилася дитина з трьома головами і чотирма ногами. Народ вважає це поганим знаменням.

Слухачі здивовано цокають язиками.

Рудобородий склав газету й оголосив наступну газель, яка цього разу присвячувалася багатирю Рустаму та його синові Зохрабу. Я не прислуховувався до співу. Я дивився на пару від золотавого чаю і думав про те, що все йде не так, як задумано.

Так, мені нема на що скаржитись, я в Ірані й живу в палаці. Але Ніно живе у тому ж палаці й геть незадоволена життям. Їй подобалося жити в Дагестані, хоч і доводилося терпіти усі незручності життя в горах. Тут же вона ніяк не могла змиритися з іранським етикетом, бажаючи прогулюватися зі мною під руку по вулицях, незважаючи на сувору заборону поліції. Чоловік із жінкою просто не могли показуватися разом і при-

ймати гостей. Вона просила мене показати їй місто і дуже засмучувалася, коли я намагався відрадити її від цієї затії.

— Я б із задоволенням показав тобі місто, Ніно. Але я не можу показати місту тебе.

Її великі темні очі відбивали здивування і докір. Як же пояснити їй, що дружині хана просто не можна прогулюватися містом непокритою? Я купив їй найдорожчу чадру.

— Дивись, яка гарна, Ніно. А як вона захищає обличчя від сонячних променів і пилюки! Чесно кажучи, я і сам би вдягнув її.

Вона журливо усміхалася і прибирала чадру.

— Ховати обличчя під чадрою — принизливо для жінки, Алі Хане. Я би почала ставитися з презирством сама до себе, якби покрилася чадрою.

Тоді я показав їй розпорядження поліції. Вона розірвала його, і мені довелося викликати закриту карету з матовими шибками на вікнах. Ми проїхалися містом. Побачивши на Топмайдані мого батька, вона захотіла привітатися з ним.

Який жах! Мені потім довелося скупити половину базару, щоб помиритися з нею... Зараз же я сидів один у цій чайхані і дивився у свою склянку. Ніно вся змучилася від нудьги, а я нічим не міг зарадити. Їй захотілося познайомитися з дружинами та доньками європейців, які жили в Тегерані. Але це було неможливо. Дружині хана не можна було спілкуватися з дружинами та доньками невірних. Вони почали б жаліти її через те, що їй доводиться жити в гаремі, і, врешті, вона вирішила б, що становище її дійсно жахливе.

Кілька днів тому, погостювавши у моїх тіток і кузин, вона повернулася засмучена.

— Алі Хане, — вигукнула вона з відчаєм в голосі, — вони запитували, скільки разів на день ти обдаровуєш мене своїм коханням. Вони кажуть, що ти не відходиш від мене. Це їм їхні чоловіки розповіли про нас. Тому вони й увияти собі не можуть, що ми займаємося чимось іще, крім кохання. Вони поділилися зі мною закляттям проти злих духів і подарували талісман, який захистить мене від суперниць. Твоя тітка Султан-ханум запитувала, наскільки втомливо бути єдиною дружиною такого юнака, як ти. Усі розпитували, що я такого роблю, що ти не ходиш до хлопчиків-танцівників. Твоя кузина Стада хотіла знати, чи заражався ти коли-небудь дурною хворобою. Вони кажуть, що мені залишається тільки позаздрити. Алі Хане, у мене таке відчуття, наче мене облили брудом.

Я усіма силами намагався заспокоїти її. Вона забилася в куток, як злякане дитя, не маючи сил боротися з жахом, і довго не могла прийти до тями.

Чай охолонув. Я сидів у чайхані, щоб люди бачили, що я не проводжу весь свій час у гаремі. Ось вже і рідня підсміюється з мене. Жінці присвячується лише певний час, решта часу належить чоловікові. Та для Ніно я був усім: газетами, театром, кав'ярнею, друзями і чоловіком. Тому я не міг залишати її одну вдома, тому я скуповував увесь базар. До того ж сьогодні ввечері дядько влаштовував прийом на честь мого батька. На прийом було запрошено і сина шаха, а Ніно мала залишитися вдома одна у компанії євнуха, який намагався перевиховати її.

Я вийшов з базару і поїхав у бік Шамірана. Ніно сиділа у великій залі, встеленій килимами, задумливо перебираючи гору сережок, браслетів, шовкових шарфів і флаконів

з парфумами. Вона спокійно й ніжно поцілувала мене, вселивши в мене відчай, євнух приніс прохолодний шербет і з докором подивився на мене: чоловік не повинен так улещувати свою дружину.

У Ірані життя починає вирувати вночі. Удень воно нестерпне через спеку, бруд і пилюку. Але з настанням сутінків люди пожвавлюються, думки стають вільними та легкими, слова набирають особливої плавності. Час слідування Тешачюту — дивному ритуальному етикету в Ірані. Я люблю і чаруюсь цим способом життя, настільки несхожим на життя в Баку, Дагестані та Грузії.

О восьмій годині до дверей підїхали святкові карети дядька. За етикетом, одна призначалася для батька, інша — для мене. Перед кожною каретою стояло троє слуг з ліхтарями, що висвічували їхні віддані обличчя. Це були вісники й скороходи, яким у дитинстві видалили селезінки, і тепер їхнім єдиним призначенням у житті було бігти попереду карети, урочисто вигукуючи: «Бережись!» І навіть незважаючи на те, що вулиці були порожні, скороходам доводилося виконувати свій обов'язок, оскільки цього знову ж таки вимагав етикет.

Ми проїхали вузькими провулками повз нескінченні сірі глиняні стіни. За цими стінами, мабуть, ховалися будиночки чи палаци, казарми чи установи. На вулиці виходили лише глиняні стіни, що приховували від цікавих очей життя Ірану. У білому сьйві місяця круглі вежі базару нагадували численні іграшкові кулі, які утримує невидима рука.

Ми зупинилися біля бронзових кованих воріт, убудованих в широку стіну. Як тільки ворота розчинилися, ми заїхали в двір.

У бідні дні, коли я один приїздив у цей дім, на воротах стояв старий в лахмітті. Сьогодні ж фасад палацу був обвішаний гірляндами і паперовими ліхтарями. Карети вітали низьким поклоном вісім чоловіків. Величезний двір було розділено на дві частини. На одному боці розташовувався гарем, де біля фонтану чувся солов'їний спів. На чоловічому боці стояв прямокутний басейн, у якому ліниво плескалися золоті рибки.

Ми вийшли з карет. Дядько привітав нас біля дверей низьким поклоном, прикривши обличчя рукою. Ми пройшли до великої зали із різьбленими дерев'яними стінами та золоченими колонами. Зала вже була повна гостей у чорних папахах, тюрбанах і широкому одязі з тонкої темної тканини. У центрі урочисто сидів чоловік похилого віку з великим горбатим носом, сивим волоссям і бровами, схожими на крила птаха. Це був його високість шахзаде. Гості при нашій з'яві підвелись. Привітавши в першу чергу шахзаде, а слідом і решту гостей, ми присіли на м'які матраци. Гості наслідували наш приклад. На кілька хвилин запанувала мовчанка. Потім всі знову підвелися і почали розкланюватися один з одним. Нарешті ми знову зайняли свої місця і замовкли. Слуги принесли блідо-блакитні чаші з ароматним чаєм і кошики з фруктами.

— Я багато мандрував і побував у багатьох країнах, — порушив тишу його високість, — та ніде в світі не куштував персиків і огірків, смачніших від іранських.

Із цими словами він розрізав огірок, посолив і взявся повільно із замисленим виглядом жувати його.

— Ваша високість має рацію, — мовив батько. — Я мандрував Європою та повсякчас дивувався, які в цих невірних дрібні та неоковирні фрукти.

— Я завжди з радістю повертаюся до Ірану, — сказав посол іранського шаха в одній з європейських країн. — Нам, іранцям, немає чому заздрити на цій землі. Світ, дійсно, ділиться на іранців і варварів.

— Можна нарахувати і кілька індусів, — знову втрутився шахзаде. — Перебуваючи кілька років тому в Індії, я зустрів кілька досить цивілізованих людей, які за своєю культурою були майже на одному рівні з нами. Та знову ж — варварство, хоч у чомусь, мало проявитися. Цей благородний індус, якого я почав вважати своїм, якось запросив мене до себе на вечерю. Він поїдав листя салату!

Ми вжахнулися.

— Різниця між іранцями й усіма іншими в тому, що лише ми можемо гідно оцінити красу, — стомлено вимовив мулла із запалими щоками і важким тюрбаном на голові.

— Вірно, — підтримав його дядько. — Перед гаміром фабрики я завжди віддаю перевагу гарній поемі. А Абу Саїду прощаю його ересь тільки тому, що він є основоположником прекрасних рубаї в нашій літературі.

Потім він відкашлявся і почав читати:

*Мечеть і медресе поки у світі є,
Шлях до істини для стражденного є.
Невіра з вірою поки у світі є,
Зачеплена всіх правовірних честь.*

— Вражає, — мовив мулла. — Надзвичайно. До чого ж гарний цей вірш...

І він почав повторювати рядок: «Зачеплена всіх правовірних честь».

Потім він підвівся і, взявши срібного глека з довгим горлом для омовіння, похитуючись, вийшов із кімнати. Через деякий час мулла повернувся і поклав глека на підлогу. Гості підвелися, щоб привітати його з очищенням тіла від не-потрібної матерії.

— Чи правда, ваша високість, — звернувся мій батько до шахзаде, — що наш прем'єр Воссуг-ес-Довле має намір укласти нову угоду з Англією?

— Вам краще дізнатися про це у Ассада-ес-Салтане, — усміхнувся шахзаде, — зрештою, це вже не є державною таємницею.

— Так, — сказав дядько. — Це дуже вигідна угода. Віднині варвари стануть нашими рабами.

— Справді? І як же?

— Усе дуже просто. Англіїці любляють працювати, ми ж любимо безпеку. Їм подобається воювати, ми — прихильники миру. Тому ми склали з ними домовленість, яка дозволить нам більше не турбуватися про безпеку кордонів. Про них потурбується Англія, яка займеться будівництвом доріг і споруд. До того ж вона заплатить нам за все це. Бо Англія знає, що світова культура зобов'язана передовсім Ірану.

Поруч з дядьком сидів мій кузен Бахрам Хан Ширваншир.

— Ви справді думаєте, що Англія така прихильна до нас через культуру, а не через нафту? — звернувся він до присутніх.

— Так, і культура, і нафта — світочі світу й тому потребують захисту, — байдуже сказав дядько. — Ми ні в якому разі не можемо стати солдатами.

— Чому ж? — запитав цього разу я. — Я сам, наприклад, воював за свій народ і знову міг би воювати.

Ассад-ес-Салтане з осудом подивився на мене, а шахзаде поклав на стіл чашу.

— Я не знав, що серед Ширванширів є солдати, — зарозуміло промовив він.

— Ваша високість! Він був офіцером.

— Це не має ніякого значення, Ассад-ес-Салтане... Офіцер, — насмішкувато сказав шахзаде, випнувши губи.

Я мовчав. Я зовсім забув, що в очах благородного іранця бути солдатом означало належати до нижчого класу. Тільки кузен Бахрам Хан Ширваншир був на моєму боці. Та й то з причини своєї молодості. Нагороджений багатьма орденами Машир-ес-Довле, який сидів поруч із шахзаде, почав детально пояснювати йому, що Іран перебуває під особливим заступництвом Аллаха і не потребує бряжчання зброєю перед усім світом. До того ж у минулому сини Ірану вже довели свою відвагу.

— У скарбниці шаха, — закінчив він, — стоїть глобус, відлитий із золота, на якому кожна країна викладена різними коштовними каменями. Лише територія Ірану викладена найпрозорішими та блискучими діамантами. Це не просто символ. Це Істина.

Я згадав усіх іноземних солдатів, що перебувають у країні, а також поліцейських у лахмітті, які зустрічали нас у порту Ензелі. Це й була Азія, яка складала свою зброю під тиском Європи, яка боялася стати європейською. Шахзаде зневажав солдатів, незважаючи на те, що сам був нащадком шаха, за правління якого мій прадід завоював Тифліс. У ті дні Іран знав, як користуватися зброєю, не втрачаючи при цьому обличчя. Та з часом він ослаб, як і в епоху правління Сефевидів. Шахзаде віддавав перевагу поемам над кулеметами, може, й тому, що краще знався на поемах, аніж на кулеметах.

Він був одного віку з моїм дядьком. Іран помирав, але помирав елегантно. Мені раптом згадалися рядки Омара Хайяма:

*День і ніч — ніби шахи доли,
А фігури — ми — фатальності раби.
Погравши, нас покладуть на місце,
Не помітивши деталей боротьби...*

Я, сам того не осмислюючи, прочитав ці рядки вголос. Вираз обличчя шахзаде пом'якшав.

— Бачу, ви освічена людина і, мабуть, стали солдатом лише випадково, — мовив він поблажливо. — Ось скажіть, якби у вас був вибір, ви б дійсно вирішили стати солдатом?

— Ваша високість запитує, який вибір я зробив би, — сказав я, уклонившись. — Я б віддав перевагу рубіновим вустам, звукам музики, мудрим порадам і червоному вину.

Знамениті рядки Дагігі повернули мені прихильність присутніх. Навіть мулла із запалими щоками люб'язно усміхнувся.

Опівночі ми ввійшли до їдальні. На килимах була розстелена величезна скатертина. Посередині стояла велика бронзова чаша, наповнена пловом. А навколо лежали пласкі лаваші та численні чаші різних розмірів — порожні чи наповнені стравами. Слуги з ліхтарями м'якого світла непорушно замерли по кутках. Ми розсілися і, після того як мулла проказав молитву, розпочали трапезу — кожен у своїй улюбленій послідовності. За звичаєм, ми їли швидко, бо їжа — єдине заняття, під час якого іранцеві слід поспішати. Поруч мене сидів кузен Бахрам Хан.

— Тобі подобається Іран? — звернувся він до мене через певний час із цікавістю в голосі.

— Так, дуже.

— Як довго ти пробудеш тут?

— До того часу, поки до Баку не ввійдуть турки.

— Заздрю тобі, Алі Хане, — захоплено сказав він. Потім згорнув лаваш і наповнив його рисом. — Ти керував кулеметом і бачив залиті сльозами обличчя ворогів. Меч Ірану ж заіржавів. Ми захоплюємося поемами Фірдоусі, написаними чотириста років тому, легко можемо відрізнити Дагігі від Рудакі. І в той же час не знаємо, як побудувати автомобільну дорогу або як сформувати полк.

— Автомобільні дороги, — промовив я, згадавши динні поля на залитій місячним сяйвом мардакянській дорозі. Як добре, що азіати не вміли будувати ці дороги. Карабаський гнідий нізачо в світі не наздогнав би європейський автомобіль, якби ми мали потрібні навички у будівництві. — Для чого вам автомобільні дороги, Бахрам Хане?

— Для перевезення солдатів у вантажівках, навіть якщо наші державні діячі стверджують, що нам вони не потрібні. Це не так! Нам потрібні кулемети, школи, лікарні, чіткі системи оподаткування, нові закони і такі, як ти, чоловіки. Вірші — найостанніше, що нам потрібне. Іран розпадається на шматки, а аксакали проводять вечори за читанням поем. Та зараз з'явилися й інші газелі. Ти знайомий з віршами Аграфа з Гілану?

Він троху нахилився вперед і почав тихо читати:

*Край наш роз'їдають Печаль і Горе,
Піднімайся і йди за іранською домовиною.
Юнаки Ірану загинули в погребальній процесії,
Місяць, поля, гори і долини залиті їхньою кров'ю.*

— Жакливі вірші, сказав би шахзаде. Вони образили б його поетичний смак.

— Є й інша поема, — вперто вів далі Бахрам Хан. — Її написав Мірза Ага Хан. Послухай-но:

Хай береже Аллах Іран від влади невірних.

Хай не розділить Іран-наречена

Постіль з Росією-женихом.

Хай не стане його неземна краса

Забавкою в руках англійських лордів!

— Непогано, — погодився я, усміхнувшись. Молодий Іран, здавалося, відрізнявся від старого дурними віршами. — Та скажи мені, Бахрам Хане, чого ти домагаєшся врешті?

Я відчув, як він зіщулився на червоному килимі.

— Ти був на площі Майдані-Сіпех? Там стоїть сотня старих іржавих гармат зі стволами, спрямованими на всі чотири сторони світу. Можеш уявити собі, що ці нікчемні іржаві гармати — єдина зброя в усьому Ірані? Що в нас немає жодної фортеці, жодного військового корабля, практично жодного солдата — за винятком російських козаків, англійських окупаційних військ і чотирьох сотень товстих бахадурів на сторожі палацу? Ти тільки поглянь на свого дядька, чи на шахзаде, чи на всіх цих шановних аристократів з їхніми гучними титулами: мутні очі, тремтливі руки, — вони нагадують мені оті іржаві гармати на Майдані-Сіпех. Вік їхній недовгий, і настав час звільнити свої місця. Уже надто довго наша країна перебуває в руках пересичених шахзаде та поетів. Іран нагадує простягнуту руку старого жебрака. Я хочу, щоб він перетворився на стиснутий кулак юнака. Залишайся тут, Алі

Хане. Я багато чув про тебе. Знаю, як ти залишився останнім біля кулемета, захищаючи стару бакинську фортецю, як ти убив ворога, перегризши йому горлянку вночі. Тут би тобі довелося захищати не тільки старі стіни, у твоєму підпорядкуванні був би більше ніж один кулемет. Погодься, це краще, ніж просиджувати дні в гаремі чи скуповувати скарби базару.

Думки обсіли мене. Тегеран! Найдавніше місто в світі. Вавилонці називали його «Рога Рей» — Місто Царів. Пилюга старовинних легенд, потьмяніла позолота старих палаців, зігнуті колони алмазних воріт, вицвілі візерунки на старих килимах і розмірені рими старих рубаї були для мене минулим, теперішнім і майбутнім.

— Бахрам Хане, — відповів я, — припустімо, ти отримаєш те, чого так прагнеш. Та, встеливши асфальтом дороги, збудувавши фортеці й направивши нехай навіть безнадійних службовців у найсучасніші школи, на що ти перетвориш душу Азії?

— Душу Азії? — усміхнувся він. — На Топмейдані ми збудуємо великий дім з прапорами мечетей, рукописами поетів, мініатюрами, танцюючими юнаками і назвемо його Душею Азії. А на фасаді цього будинку найгарнішим шрифтом Куфі напишемо «Музей». Дядько Ассад-ес-Салтане міг би стати управляючим, а його високість — директором цього музею. Ти ж допоможеш у будівництві цього величного будинку?

— Я подумаю про це, Бахрам Хане.

Трапеза закінчилась. Гості почали збиватися в гуртки за інтересами. Я підвівся і вийшов на відкриту веранду, яка обдувалася прохолодним, свіжим повітрям. Із саду долинав аромат іранських троянд. Я присів, перебираючи вервечки,

і почав вдивлятися у темряву. За глиняними куполами базару виднів Шаміран. Там серед матраців і подушок лежала моя Ніно. Вона, мабуть вже спала з розкритими вустами і розпухлими від пролитих сліз повіками. Мене здолала безкінечна печаль. Усі скарби базару, зібрані разом, не могли повернути мені усмішку Ніно. Іран! А чи варто мені тут залишатися? Серед усіх цих євнухів і шахзаде, дервішів і юродивих? Щоб покривати асфальтом дороги, збирати армію, ще сильніше насаджуючи Азії Європу. Я раптом відчув, що ніщо в цьому світі не було мені таким дорогим, як усміхнені очі Ніно. А коли я останнього разу бачив їх усміхненими? Давним-давно — у Баку, біля старої стіни. Мене охопила нова хвиля дикої ностальгії. Подумки я знову уявляв собі пильну фортечну стіну і сонце, що заходить за островом Наргін. Чув, як під воротами Боз Гурд в пустельних пісках степів навколо Баку вили на місяць шакали. Біля Дівочої вежі сперечалися торговці, а піднявшись по Миколаївській, можна було вийти до гімназії святої цариці Тамари. Під деревом у дворі гімназії стояла Ніно із зошитом у руці та великими від здивування очима. Раптом аромат троянд змінився запахом чистого пустельного повітря Баку, огорнувши мене слабким запахом моря, піску і нафти. Мене тягнуло на батьківщину, як дитину до матері, а батьківщини цієї, як я похмуро відчув, більше не було. Мені не слід було, не слід залишати місто, в якому я з волі Аллаха народився. Я був прив'язаний до фортечної стіни, як пес до своєї конури. Очі були звернені до неба. Там, удаліні, як на шахській короні, блищали великі зірки. Ніколи раніше я не відчував себе таким чужим тут. Моє місце — в Баку, де в затінку фортечної стіни на мене дивилися усміхнені очі Ніно.

— Ти мене чуєш, Алі Хане? — торкнувся мого плеча Бахрам Хан. — Що ти думаєш щодо моєї пропозиції? Допоможеш нам у створенні нового Ірану?

— Дорогий мій кузене, Бахрам Хане, — звернувся я до нього. — Я заздрю тобі. Лише той, хто втратив Батьківщину, знає її ціну. Я не можу будувати Іран. Меч мій наточений об камені бакинської стіни.

Він печально подивився на мене.

— Меджнун, — сказав він арабською, що означало «закоханий» або «безумець». Він був однієї крові зі мною, тому легко відгадав мою таємницю.

Я підвівся. У великій залі гості розкланювалися із шахзаде. Я помітив його довгі зморщені пальці з пофарбованими нігтями. Ні, не мені охороняти вірші Фірдоусі, любовні послання Хафіза та вислови Сааді. Я пройшов до зали й уклонився шахзаде. Погляд його був журливим і відстороненим, наповненим передчуттями близької небезпеки. Повертаючись в Шаміран, я думав про площу, на якій стояли іржаві гармати, про втомлені очі шахзаде, про спокійну покірливість Ніно та про неминучу загибель.

Розділ 25

На карті злилися яскраві та хитромудрі кольори. Змішалися назви міст, гірських хребтів, рік. Прочитати їх було майже неможливо. З маленькими кольоровими прапорами в руці я вивчав розстелену на дивані карту. У другій руці в мене була газета з назвами міст, гір і рік, такими ж заплутаними, як на кольоровій карті. Я схилився над картою і газетою, ретельно намагаючись знайти золоту середину між географічними назвами в них. У маленьке коло, поруч з яким друкованими буквами значилося: «Єлізаветполь (Гянджа)», я поставив зелений прапорець. Останні п'ять літер були надруковані над горами Сангулдак. У газеті було написано, що правозахисник Фаталі Хан Хомський в Гянджі проголосив Незалежну Азербайджанську Республіку. Низка маленьких зелених прапорців на схід від Гянджі показувала армію, послану Енвер-пашою для звільнення нашої країни. Праворуч, у напрямку міста Агдаш, пересувалась армія Нурі Паші. У лівій частині Марсал Паша захопив долини Ілісу.

Добровольчі батальйони Нового Азербайджану воювали посередині. Тепер карта стала чіткою і досить зрозумілою. Турецьке кільце повільно наближалось до Баку, окупованого росіянами. Варто було лише трохи виправити маленькі зелені прапорці, як червоні злились би в одну масу на великій точці, позначеній «Баку».

За спиною стояв євнух Ях'я Гулу, який мовчки і з великою цікавістю спостерігав за моєю дивною грою. Усі ці переміщення прапорців на кольоровому папері здавалися йому темною магією чаклуна. Можливо, він плував причину та наслідки і вважав, що для звільнення батьківщини від невірних мені слід було лише заручитися підтримкою потойбічних сил, які можна було викликати, втикаючи зелені прапорці у червону точку, що іменується Баку. Він не хотів турбувати мене під час такого відповідального заняття і тому обмежився своєю черговою доповіддю.

— О Хане, я намагався пофарбувати її нігті хною, — почав він своїм монотонним і серйозним голосом, — та вона перекинула чашку з хною й подряпала мене. А я ж так старався і купив найдорожчу хну! Рано-вранці я підвів її до вікна і, обережно обхопивши голову, спробував відкрити рота. Бо турбота про зуби ханум входить до моїх обов'язків, Хане. Та вона різко відсторонилася і навідліг вдарила мене правою рукою по лівій щоді. Фізичного болю я не відчув, та лице точно втратив. Пробачте вашого покірного слугу. Хане, я не намілюся прибирати волосся з її тіла. Дивна все-таки жінка. Вона відмовляється носити амулети і не вживає ніяких заходів, щоб захистити дитину. Не сердьтеся на мене, Хане, якщо це буде дівчинка, запитуйте все з Ніно Кіпіані. У неї, мабуть, вселився злий дух, тому що при кожному моєму дотику вона

починає тремтіти. Тут біля мечеті Абдул-Асіма живе стара, яка розуміється на тому, як проганяти злих духів. Може, мені варто запросити її сюди? Тільки подумайте, Хане, вранці Ніно-ханум умивається холодною водою і псує собі шкіру. Чистить зуби жорсткими щітками, від яких кривавляться ясна, замість того щоб чистити їх ароматичним бальзамом вказівним пальцем правої руки, як усі. Ці звички у неї від злого духу.

Я не прислуховувався до нього. Його монотонні доповіді зачитувалися у мене в кімнаті майже кожного Божого дня. Він дійсно був занепокоєний: як чесна людина, яка виконувала свій обов'язок, Ях'я Гулу почувався відповідальним за майбутнє малюка. Ніно грайливо, але вперто воювала з ним, кидалася подушками, розгулювала по стіні, що оточувала дім, без чадри, викидала у вікно його амулети і прикрашала стіни фотознімками своєї грузинської рідні — точніше, її чоловічої половини! Він злякано доповідав про це мені, а Ніно кожного вечора, всівшись поруч мене на дивані, придумувала свої витівки на наступний день.

— Про що ти думаєш, Алі Хане? — запитала вона, задумливо потираючи своє підборіддя. — Може, облити його водою з тонкого шлангу вночі чи кинути на нього кицьку вдень? Ні, давай-но я кожного ранку буду робити вправу в саду біля фонтана. І його примушу робити їх разом зі мною, а то скоро зовсім розтовстіє. Чи, ще краще, залоскочу його до смерті. Я чула, що від лоскоту людина може померти, і він його дуже боїться.

Вона розмірковувала про план помсти до тих пір, доки не засинала, а євнух наступного ранку з'являвся з новою доповіддю:

— Алі Хане, Ніно Ханум стоїть біля фонтана, роблячи якісь дивні рухи руками й ногами. Я боюсь. Вай, Аллах, вона згинається вперед і назад, ніби тіло її зовсім без кісток. Можливо, вона молиться якомусь невідомому богові. І хоче ще, щоб я повторював ці рухи. Але я праведний мусульманин і можу так вигинатися тільки перед Аллахом. Я так переживаю за її кістки та за своє душевне благополуччя.

Звільнення євнуха від обов'язків ні до чого не призвело б. Його замінив би інший, бо дім без євнуха немислимий. Хто б наглядав за жіночою прислугою в домі, вів рахунки, розпоряджався коштами та перевіряв витрати? Цим може займатися тільки євнух, у якого відсутні будь-які бажання та якого не можна підкупити. Тому я лише заглибився у вивчення зеленої лінії з маленьких прапорців навколо Баку, не удостоївши його відповіддю.

— Може, все-таки запросити цю стару жінку з мечеті Абдул-Асіма? — запитав євнух, відкашлявшись.

— Навіщо, Ях'я Гулу?

— Щоб прогнати злих духів з тіла Ніно Ханум.

Я зітхнув, знаючи, що мудрій жінці з мечеті Абдул-Асіма не під силу буде впоратися з європейськими духами.

— Гадаю, у цьому немає особливої потреби, Ях'я Гулу. Я сам знаю, як виганяти їх, і займуся цим за першої ж нагоди. Тепер же мені слід сконцентруватися на цих маленьких прапорцях.

Очі євнуха заблищали від цікавості й страху.

— Ваша батьківщина стане вільною, коли зелені прапорці витіснять червоні? Чи не так, Хане?

— Правильно, Ях'я Гулу.

— Чому ж ви тоді не розставите зелені прапорці відразу ж по місцях?

— Я не можу цього зробити, Ях'я Гулу, не такий вже я могутній.

— Ви повинні молитися Аллаху, щоб він наділив вас силою, — відповів він, подивившись стурбовано, — наступного тижня починається Махаррам. Якщо ви помолитесь Аллаху під час Махарраму, він, поза сумнівом, наділить вас силою.

Знітившись, я склав карту. Теревені євнуха починали псувати мені нерви. Ніно не було вдома. До Тегерана приїхали її батьки, і Ніно цілими днями гостювала на винайнятій знаменитою родиною віллі. Там вона познайомилася з іншими європейцями, при цьому постаралася приховати цей факт від мене. А я, дізнавшись про це, жаліючи дружину, не дав виду.

Євнух стояв непорушно, очікуючи моїх наказів. Я подумав про Сеїда Мустафу, свого друга, який приїхав до Тегерана на кілька днів. Ми рідко бачились, тому що він проводив час у мечетях, біля могил святих та у бесідах із обідраними деревами.

— Ях'я Гулу, — згадав я нарешті про нього, — сходи до Сеїда Мустафи. Він зупинився поруч з мечеттю Сєпахлезар. Попроси його прийти до мене.

Євнух пішов, залишивши мене одного. Я й справді був не таким всемогутнім, щоб зрушити зелені прапорці до Баку. Десь у степах моєї батьківщини разом із добровольчими військами, що виступали під прапорами Нового Азербайджану, билися турецькі батальйони. Я знав про знамена, чисельність військ і битви. Серед тих, хто бився там, був і Ільяс-бек. Як же мені хотілося воювати з ним пліч-о-пліч, вдихаючи вітер свободи! Та шлях на фронт був закритий

для мене. Кордони охоронялися англійськими та російськими військами. Широкий міст, збудований над Араксом, що з'єднував Іран з театром воєнних дій, було перекрито колючим дротом, кулеметами та солдатами. Шахський Іран нагадував слимака, що сховався у свою мушлю. Жоден чоловік, жодна миша і навіть жодна муха не перетнули б смертельну зону, де розгорнулися мерзенні, на думку іранців, бої. Людям було не до поезії.

З Баку ринули біженці, серед яких був базіка Арслан Ага. Він бігав з однієї чайхани в іншу із замітками, в яких порівнював перемоги турків із перемогами Александра Македонського. На одну з його статей наклали заборону, оскільки цензура побачила у славленні Александра Македонського приниження Ірану, колись підкореного Александром. Після цього Арслан Ага почав вважати себе переслідуваним за свої переконання. Він приходив до мене з детальними розповідями про мої героїчні подвиги, які я здійснив, захищаючи Баку. Він подумки бачив ворожі легіони, які марширували повз кулемет з єдиною метою — бути знищеними моїми кулями. Сам же Арслан під час цих подій просидів у підвалі якоїсь друкарні, виписуючи захоплені патріотичні промови, які ніхто так і не виголосив. Він зачитав їх мені й попросив мене поділитися з ним переживаннями героя, який брав участь у рукопашному бою. Я набив йому рота солодощами і витурив за двері. Після нього в кімнаті залишився запах чорнил і товстий новий зошит, у який він мав записувати переживання героя. Я глянув на білі сторінки, згадавши печальний, відсторонений погляд Ніно, своє заплутане життя, і взявся за перо. Не для того, щоб описати переживання героя, а щоб зафіксувати на папері весь шлях, де моя кохана загубила свою усмішку.

Я сидів, виводячи думки іранським очеретяним пером. Потім почав упорядковувати записи, які почав вести, ще будучи гімназистом. Минуле знову набрало чітких обрисів, поки до кімнати не зайшов Сеїд Мустафа і не увіткнувся своїм рябим обличчям мені в плече.

— Сеїде, — промовив я, — життя моє перетворилося на один суцільний вузол. Шлях на фронт перекритий, Ніно розучилася сміятися, а я проливаю тут замість крові чорнила. Як мені далі жити, Сеїде Мустафа?

Друг дивився на мене спокійним, пронизливим поглядом. У чорному одязі його струнке тіло здавалося зігнутих під тягарем якоїсь таємниці.

— Одними руками ти нічого не зможеш зробити, Алі Хане, — відповів він, присівши, — але людині надаються не тільки руки. Подивись на мій одяг, і ти зрозумієш, про що я торочу. Людиною керує сила Всевишнього. Відсунь злегка завісу таємниці, і на тебе зійде ця сила.

— Я не розумію тебе, Сеїде Мустафа. Душа моя розривається від болю, а сам я у пошуках виходу з цієї темряви.

— Ти повернувся обличчям до світу, Алі Хане, забуваючи про силу Всевишнього, який керує цим світом. У 680 році під час битви син Пророка Гусейн загинув поблизу Кербали, переслідуваний ворогами. Він був Спасителем, який знав таємницю. Його кров'ю Всевишній обагрив сонце при сході й заході. Шиїтською общиною керували дванадцять імамів: першим був Гусейн, а останнім — Незримий Імам Останнього дня, який досі таємно керує шиїтами. Цей Незримий Імам проявляється в усіх своїх справах, але він недосяжний. Я бачу його в сонці, що сходить, у зернині, у штормовому морі. Чую його голос у гуркоті кулемета, зітханні жінки,

подиху вітру. І невидима сила веліла шиїтам тужити. Тужити за Хусейном, який пролив кров у пустельних пісках Кербали. Трауру присвячується один місяць року: місяць Махаррам. Цього місяця усі стражденні оплакують своє горе. На десятий день Махаррама шиїт отримує заготовлене йому Всевишнім, бо це день загибелі мученика. Муки, які Гусейн прийняв на себе, повинні передатися благочестивим послідовникам. Тому, хто візьме на себе частину цих мук, дарується частка благословення. Благочестиві люди бичують себе у місяць Махаррам, і через біль, що його собі завдає людина, яка заплуталась у своїх проблемах, їй вказується шлях до милосердя і радощів спасіння. У цьому полягає таємниця Махаррама.

— Сеїде, — промовив я втомленим і роздратованим голосом. — Я запитав тебе, як знову повернути щастя в дім, тому що я живу із якимось незрозумілим страхом. А ти переказуєш мені релігійні настанови, які ми проходили в гімназії. Що ж мені тепер — бігти до мечеті та шмагати себе залізними ланцюгами? Я праведний мусульманин і дотримуюся усіх релігійних приписів. Вірю в таїну Всевишнього, та зовсім не думаю, що шлях до мого щастя пролягає через муки святого Гусейна.

— Але я вірю в це, Алі Хане. Ти запитав мене про шлях, ось я і вказую тобі його. Мені невідомі інші шляхи. Ільяс-бек проливає кров на фронті в Гянджі. Ти не можеш поїхати в Гянджу. Тому тобі треба пролити кров в ім'я Всевишнього на десятий день Махаррама. Не говори, що ця свята жертва безглузда — у цій юдолі сліз все має свій зміст. Бийся за батьківщину в місяць Махаррам, як Ільяс-бек б'ється в Гянджі.

Я мовчав. У двір в'їхала карета, через матові шиби якої ледве проглядало обличчя Ніно. Двері гарему відчинилися, і Сеїд Мустафа поспішив додому.

— Приходь завтра до мечеті Сепаклезар. Продовжимо нашу розмову там.

Розділ 26

Розвалившись на дивані, ми грали в нарди, рухаючи шашки із слонов'ї кістки по інкрустованій перламутровій дошці. З того часу, як я навчив Ніно цій грі, ми зіграли на тумани, серезки, поцілунки та імена для наших майбутніх дітей. Ніно програвала і, розраховавшись, знову кидала кості. Очі її азартно блищали, а пальці погладжували кістяні шашки так, ніби це були коштовні камені.

— Ти розориш мене, Алі Хане, — зітхнула вона, підсовуючи до мене вісім туманів, які я щойно виграв. Потім вона відштовхнула вбік дошку, поклала мені на коліна свою голову, задумливо подивилась на стелю і поринула в роздуми.

День видався чудовим, бо Ніно перепоვნювало задоволення від помсти. Рано-вранці в домі здійнявся переполох. Її ворог Ях'я Гулу увійшов до неї в кімнату з розпухлою щокою та скривленим обличчям.

— Мабуть, у вас розігрався зубний біль, — поставила вона діагноз з непорушним виразом обличчя. Очі блищали

в передчутті тріумфу й радощів. Вона підвела його до вікна і, зазирнувши до рота, насупила брови. Потім, стурбовано похитавши головою, знайшла шматок суворої нитки і обв'язала нею дуплястий зуб Ях'ї Гулу. Другий кінець нитки вона прив'язала до ручки відчинених дверей. Почувся несамовитий крик — євнух упав на підлогу, переляканий до смерті, і витріщив очі на свій зуб, що відкотився до відчинених дверей.

— Скажи йому, Алі Хане, що чистка зубів вказівним пальцем правої руки веде до такого кінця!

Я переклав її фразу дослівно, і Ях'я Гулу підібрав зуб з підлоги. Та Ніно не повністю задовольнила свою жагу помсти.

— Скажи йому, Алі Хане, що йому ще лікуватися та лікуватися. Він повинен лягти в ліжку і упродовж шести годин прикладати до щоки гарячі припарки. І ні в якому разі не їсти солодошів, принаймні протягом тижня.

Позбавлений зубного болю Ях'я Гулу, похитуючись, пішов до своєї кімнати.

— Соромся, Ніно, — мовив я, — відібрала в цього бідолахи останню радість...

— Так йому й треба, — бездушно відповіла Ніно і принесла нарди. Вона програла, і справедливість було відновлено.

Тепер вона сиділа, пестячи мені підборіддя.

— Коли Баку звільнять, Алі?

— Мабуть, через два тижні.

— Чотирнадцять днів, — зітхнула вона. — Знаєш, мені не терпиться побачити звільнений турками Баку. Усе обернулося не так, як я чекала. Тобі тут подобається, мене ж принижують кожного Божого дня.

— Принижують... Як?

— Усі поводяться зі мною, ніби я коштовна та крихка річ. Не знаю, наскільки я коштовна, але не крихка і зовсім не річ. Пам'ятаєш наше життя в Дагестані? Там все було інакше. Мені тут зовсім не подобається. Якщо Баку не звільнять ближчим часом, ми повинні поїхати звідси куди-небудь. Мені нічого не відомо про всіх поетів, якими так пишаються в цій країні, але я знаю, що в день Ашура чоловіки батожать собі груди, б'ють себе по голові мечами і бичують спину залізними ланцюгами. Багато хто з європейців сьогодні поїхав звідси, щоб не бачити цих жахів. Я ненавиджу все це. У мене таке відчуття, ніби я перебуваю під впливом якоїсь злої сили, що не підвладна розуму й готова впасти на мене будь-якої хвилини.

Вона підняла своє ніжне обличчя. Очі її здавалися бездонними і темними, як ніколи, зіниці були розширені, а погляд — звернений у себе. Лише по очах можна було зрозуміти, що Ніно вагітна.

— Ти боїшся, Ніно?

— Чого? — запитала вона з відвертим подивом у голосі.

— Деякі жінки бояться пологів.

— Ні, — серйозно відповіла вона. — Я не боюсь. Я боюсь мишей, крокодилів, іспитів і євнухів. Але не цього. Тоді я і взимку мала би боятися нежиті.

Я поцілував її холодні повіки. Ніно підвелася і відкинула назад волосся.

— Піду я провідаю своїх батьків, Алі.

Я кивнув на знак згоди, хоч і знав чудово, що на віллі Кіпіані правил гарему не дотримувались. Князь приймав грузинських друзів і європейських дипломатів. Ніно пила чай з англійським печивом і вела бесіди з голландським консулом про Рембрандта та проблеми східних жінок.

Невдовзі карета з матовими шибамі викотилася з двору. Я залишився сам наодинці з думками про маленькі зелені прапорці та клапоть кольорового паперу, який розділяв мене і мою батьківщину. У кімнаті ставало все темніше і темніше. Слабкий аромат Ніно все ще залишався на м'яких диванних подушках. Я опустився на підлогу, намагаючись відшукати вервечки. На стіні виблискував Срібний Лев з мечем у лівій лапі. Я поглянув на нього, і мене раптом охопило відчуття беззахисності та безнадії. Яка ж ганьба була сидіти тут, у тіні Срібного Лева, коли мій народ стікав кров'ю у степах Г'янджі. Я теж був лише річ. Коштовна річ, за якою доглядали, яку оберігали. Я — Ширваншир, який був наділений високим титулом і який витончено висловлювався. Срібний Лев на-сміхався зі стіни над моєю безнадією. Прикордонний міст над Араксом був закритий, а до душі Ніно не було ніякого шляху із цієї іранської землі. Я перебирав вервечки. Нитка раптом обірвалася, і бурштинові намистини покотилися на підлогу.

Крізь сутінки заклично та погрозово, ніби попередження від Всевишнього, долинали звуки бубна. Я підійшов до вікна. Останні промені сонця освітлювали запылену дорогу. Звуки бубна долинали все чіткіше. Ритм супроводжувався уривчастими вигуками, які повторювалися знову і знову тисячу разів:

— Шах-сей... Вах-сей... Шах Гусейн... Вах Гусейн!

За рогом йшла хода. Над натовпом майоріло три величезних шитих золотом прапори. На одному з них було написано «Алі» — посланець Аллаха на землі. На іншому прапорі з чорного оксамиту були намальовані контури лівої долоні, що опускається — рука Фатими, дочки Пророка. А на третьому —

великими літерами, які покривали все небо, було написано лише одне слово: «Гусейн» — онук Пророка, мученик і наступник. Натовп повільно просувався по вулиці. Попереду йшли ті, хто каювся, з оголеними спинами у чорному, жалобному одязі і з важкими залізними ланцюгами в руках, якими били себе по закривавлених плечах. За ними півколом рухалися широкоплечі чоловіки, виступаючи на два кроки вперед і відступаючи на крок назад. На дорозі лунав їхній хрипкий крик: «Шах-сей... Вах-сей...» — і з кожним вигуком вони все сильніше били себе кулаками в оголені волохаті груди. Слідом ішли Сеїди, перев'язані зеленими поясами за рангом і з нахиленими головами. А за ними безмовно слідували мученики Махаррама у білих саванах з похмурими обличчями і мечами в руках. Шах-сей... Вах-сей... На саванах мучеників були плями крові. Один з них спіткнувся, і його з блаженною усмішкою на вустах тут же забрали й понесли друзі.

Я стояв біля вікна. Раптом мене охопило нове й нездоланне почуття — цей крик відгукнувся у моїй душі попередженням, і мене почало переповнювати бажання повністю підкоритися. Я бачив краплі крові на курявій дорозі і чув закличні звуки бубна, які обіцяли звільнення. У них містилася таїна Всевишнього, ворота печалі, що відкривали шлях до спасіння. Я стиснув уста й ухопився за підвіконня. Я бачив руку Фатими, і весь видимий світ ніби почав пливти з-під ніг.

Долинув ще один глухий звук бубна, який тут же відгукнувся в моїй душі диким ревом. Я змішався з натовпом і став у шеренгу широкоплечих чоловіків, вистукуючи кулаком по своїх оголених грудях. Пізніше я опинився у прохолодному затінку мечеті і почув журливий заклик імама. Хтось вклав мені до рук важкого ланцюга, і спину миттю пронизав

пекучий біль. Стікали години. Переді мною утворилася простора площа, а з горлянки вирвався дикий і радісний, знайомий крик: «Шах-сей... Вах-сей...» Поруч стояв якийсь дєрвіш з розбитим обличчям. Через висохлу шкіру стирчали ребра. Тисячі пар очей натовпу, що молився, втупилися кудись уперед. Натовп співав.

Площею йшов кінь із закривавленим сідлом — кінь молодого Гусейна. Дєрвіш із розбитим обличчям раптом пронизливо закричав. Потім, відкинувши вбік мідну чашу, кинувся під копита коня. Я спіткнувся. Важкі кулаки били по оголених грудях. «Шах-сей... Вах-сей...» — кричав тріумфуючий натовп.

Пронесли якогось чоловіка у забризканому кров'ю одязі. Здалеку до нас наблизились численні смолоскипи, і мені довелося слідувати за ходою. Потім я знову сидів у дворі мечеті в оточенні чоловіків у круглих папахах, очі яких були повні сліз. Хтось заспівав марсію по Молодому Гусейну. Біль стиснув йому горлянку. Я підвівся. Натовп почав відходити назад. Ніч видалася прохолодною. Ми пройшли повз консульство, на даху якого майоріли чорні прапори. Нескінченна низка смолоскипів нагадувала річку, у якій відбивалися зорі. На дахах будинків юрмилися люди. З-за рогу визирали жінки в чадрі.

Будівля консульства охоронялася вартовими, які тримали наготові свої багнети. Повз молитовний натовп пройшов караван верблюдів. Знову долинули тужливі скрики, жінки припали до землі, а бліде сяйво місяця освітило їхні оголені ноги. Сидячи на верблюдах, проїхала родина молодого Гусейна. За ними на чорному коні везли убивцю святого — Єзида, обличчя якого покривав захисний козирок. При його появі через площу полетіло каміння. Вершник поскакав швидше

і сховався у дворі виставкової зали Насреддин-шаха. На завтра була запланована містерія про святого Гусейна.

Ми наблизилися до алмазного ганку шахського палацу з чорними прапорами. Бахадури, вартові палацу, стояли, схиливши голови, у чорному, жалобному одязі. Шаха в палаці не було. Він перебував у літній резиденції в Багешахі. Натовп попрямував на вулицю Ала-ед-Довле, і я раптом залишився один на темній Топмейдані. Дула іржавих гармат байдуже дивились на мене. Тіло нило, наче йому дісталася тисяча ударів батогом. Я доторкнувся до плеча і намацав згусток крові, що вже запеклася. У мене запаморочилася голова. Прийшовши трохи до тями, я побачив порожній фаетон. Фаетонщик з розумінням і жалістю дивився на мене.

— Наклади на рани трохи голубиноного посліду, змішаного з олією. Це допоможе, — зі знанням справи порадив він. Знемагаючи, я впав на сидіння.

— У Шаміран, у дім Ширванширів! — вигукнув я. Фаетонщик змахнув батогом, і ми покотили крутими, нерівними вулицями.

— Ви, мабуть, дуже побожна людина, — повертався час від часу до мене і казав він, — помоліться, будь ласка, за мене теж. У мене самого немає часу, я повинен працювати. Мене звуть Зохраб Юсуф...

Обличчям Ніно текли сльози. Вона сиділа на дивані, безпомічно схрестивши руки й гірко плачучи. Рот у неї був відкритий, куточки вуст опущені, а між щоками та носом утворилися глибокі зморшки. Вона ридала, здригаючись усім тілом. Вона не вимовила жодного слова, лише прозорі сльози, скочуючись із вій на щоки, розпливалися на її беззахисному обличчі. Я стояв перед нею, розчавлений її горем. Вона не ру-

халась, не витирала сльози, уста її тремтіли, як листя на вітрі. Я взяв її холодні, безживні руки й поцілував вологі очі. Ніно нагородила мене відсутнім, нерозуміючим поглядом.

— Ніно! — почав кричати я. — Ніно, що з тобою?

Вона піднесла руку до рота, ніби хотіла затулити його. Коли вона знову опустила її, я побачив сліди зубів на тильному боці кисті.

— Я ненавиджу тебе, Алі Хане, — промовила вона голосом дуже наляканої людини.

— Ніно, тобі зле?

— Ні, я просто ненавиджу тебе.

Вона притисла нижню губу зубами і нагадувала ображену дитину. Потім із жахом перевела погляд на мою розідрану одежину та оголені закривавлені плечі.

— У чому справа, Ніно?

— Я ненавиджу тебе.

Вона сховалася в куток дивану і, піднявши ноги, підперла коліньми підборіддя. Ніно більше не плакала. Лише тихо та печально поглядала на мене, як на незнайомця.

— Що я такого зробив, Ніно?

— Ти показав мені свою душу, Алі Хане, — промовила вона монотонно й тихо, наче в дрімоті. — Я була на віллі у батьків. Ми пили чай, а потім голландський консул запросив нас до себе додому на Топмейдані, наміряючись показати нам варварські ритуали Сходу. Ми стояли біля вікна і спостерігали потік фанатиків, що рухалися вулицею. При звуках бубна і з'яві тих диких людей мені стало зле. Консул назвав цю ходу «оргією садомазохістів» і зачинив вікна, тому що з вулиці тхнуло потом і брудом. Раптом долинув несамовитий крик, і ми побачили, що якийсь дерев'яний кинувся під копита

коня. «Чекайте, а це не...» — випроставши руку, промовив консул, та не встиг закінчити фразу. Я подивилася туди, куди він показував, і побачила, що серед всіх цих фанатиків бив себе в груди і шмагав по спині ти, Алі Хане! Я відчула такий сором, таку ганьбу!.. Подумати лишень, дружина фанатичного варвара! Я бачила всі твої рухи і відчувала на собі співчутливий погляд консула. Потім ми чи то пили чай, чи то вечеряли. Уже не пам'ятаю. Мені ледве вдалося зберегти рівновагу, тому що я раптом відчула ту безодню, яка розділяє нас. Алі Хане, святий Гусейн зруйнував наше щастя. Я побачила в тобі фанатичного варвара, і віднині ти завжди будеш таким.

Вона сиділа пригнічена пережитими стражданнями, не маючи сил вимовити більше ні слова тільки тому, що я зробив намагання відшукати істинний шлях та згоду із Всевишнім.

— Що ж нам тепер робити, Ніно?

— Не знаю. Щастя відвернулося від нас. Я хочу їхати — туди, де знову зможу дивитись тобі в обличчя і не побачу більше того божевільного з Топмейдані. Дозволь мені поїхати, Алі Хане.

— Куди, Ніно?

— Не знаю, — відповіла вона і доторкнулася пальцями до моєї зраненої спини. — Чому, чому ти це зробив?

— Я зробив це заради тебе, Ніно, але ти не зрозумієш мене.

— Ні, — безутішно мовила вона. — Я хочу поїхати звідси. Я так стомилась, Алі Хане. Азія огидна.

— Ти мене кохаєш?

— Так, — відповіла вона з відчаєм у голосі і зронила руки на коліна. Я підняв її й відніс у спальню, де роздягнув і поклав у ліжко. Її лихоманило, вона шепотіла недоладні слова.

— Ніно, — покликав я, — потерпи кілька тижнів, а потім ми поїдемо додому, до Баку.

Вона втомлено кивнула головою і заплющила очі. Заснувши, вона трималася за мою руку і притискала її до себе. Я довго просидів біля неї, відчуваючи долонею, як б'ється її серце. Потім сам роздягнувся і ліг поруч. Тіло Ніно було теплим. Вона лежала по-дитячому, на лівому боці із зігнутими колінами, сховавши голову під ковдру.

Прокинувшись рано-вранці, вона перескочила через мене і побігла до ванної кімнати. Там довго вмивалася й хлюпалася, не дозволяючи мені зайти... Потім вийшла, намагаючись не зустрічатися зі мною поглядом. У руках в неї була маленька склянка з бальзамом.

— Тобі треба було побити мене, Алі Хане, — сказала вона голосом зразкової маленької дівчинки.

— Де вже там. Після того як я цілий день шмагав себе, звідки було взятися силам на тебе, Ніно?

Вона відклала бальзам, а євнух приніс чай. Спішно випивши його, Ніно мовчки й знічено поглянула на сад у вікно.

— Усе марно, — сказала вона несподівано, кинувши на мене рішучий погляд. — Я ненавиджу тебе, Алі Хане. Я ненавиджу тебе і буду далі ненавидіти, доки ми будемо перебувати в Ірані. Я нічого не можу із собою вдіяти.

Ми підвелися, вийшли в сад і мовчки сіли біля фонтану. Перед нами походжав павич, а у двір чоловічої частини будинку в'їхала карета батька.

— Я можу зіграти в нарди навіть із чоловіком, якого ненавиджу, — поглянувши на мене скося, раптом знічено сказала Ніно.

Я приніс нарди, і ми почали сумно та журливо кидати кості. Потім, схилившись над бордюром фонтану, дивились

на свої відображення у воді. Ніно опустила у воду руку, викрививши брижами наші відображення.

— Не сумуй так, Алі Хане. Я не тебе ненавиджу, а цю страшну країну з її дивним народом. Ненависть пройде, як тільки ми опинимося вдома і як тільки...

Вона торкнулася обличчям води, а коли його підняла, із щік на підборіддя покотилися прозорі краплини води.

— Я точно знаю, що це буде хлопчик — та все одно доведеться ще почекати сім місяців, — закінчила вона з гордовитим виглядом.

Наша доля тепер залежала від просування військ випаленими сонцем степами Азербайджану до старого міста Баку — міста, яке опинилося у ворожому полоні, нафтові вежі якого зазнавали нескінченних тортур. Я витер обличчя Ніно і поцілував її у холодні щоки. Вона усміхнулася. Здалеку знову долинув гуркіт барабанів на честь святого Гусейна. Я схопив Ніно за руку, потягнув її швидко в дім і завів на повну гучність грамофон — арію з опери Гуно «Фауст». Це була найгучніша платівка в домі. Доки злякана Ніно, тремтячи від страху, тулилася до мене, бас Мефістофеля заглушав давні вигуки «Шах-сей... Вах-сей...».

Розділ 27

Не встигла настати осінь, як війська Енвера-паші увійшли в Баку — принаймні так говорили на базарах, у чайхані та в міністерствах. Останні російські захисники міста, виснажені та відірвані від своєї частини, причадили до берегів Ірану, Туркестану й сповістили про те, що над старою фортецею переможно майорить червоний прапор з білим півмісяцем. Арслан Ага надрукував у газетах Тегерана бундючне повідомлення про вступ до міста турків, а дядько Ассад-ес-Салтане заборонив ті газети з бажання догодити англійцям і просто з ненависті до турків. Батько вирушив на зустріч до прем'єр-міністра, і той, після деяких колювань, дозволив відновити судноплавство між Іраном і Баку. Ми поїхали у Ензелі і, змішавшись з натовпом біженців, вирушили на пароплаві «Насреддин» до звільненої батьківщини.

На бакинському причалі стояли солдати у каракулевих папах. Ільяс-бек вітав нас, піднявши свою шаблю, а ту-

рецький полковник виголосив промову, намагаючись надати своїй м'якій стамбульській говірці якомога більше азербайджанської твердості. Ми прибули у повністю зруйнований і пограбований дім. Ніно відразу ж стала діяльною домогосподаркою: упродовж тижнів вона, засівши у меблевих лавках, вела перемовини з теслями і, зосереджено насупившись, виміряла наші кімнати. Потім пішла низка втаємничених зустрічей з архітекторами, наш дім заповонився гамом робітників і запахами фарби, деревини та штукатурки. Усім цим домашнім гвалтом керувала Ніно, вона аж сяяла від відповідальності, що переповнювала її. Їй було надано повну свободу у виборі меблів, шпалер і внутрішнього облаштування оселі.

— Не сердься на свою Ніно, Алі, — доповідала вона ввечері зніяковіла, але щаслива, — я замовила ліжка, справжні ліжка, що замінять нам дивани. Шпалери будуть світлих відтінків, а підлога буде оббита килимовим покриттям. Дитяча кімната — вся в білих тонах. Обстава буде дуже відрізнятися від іранського гарему.

Обхопивши мене за шию, вона потерлася об мою щоку, щоб приборкати докори сумління. Потім відвернулася і, висолопивши тонкий язичок, спробувала дотягнутися ним до кінчика носа. Цей трюк вона утинала завжди, опинившись у важкій ситуації: під час екзаменів, на прийомі в лікаря чи на похороні. Я згадав ніч Гусейна, коли дозволив їй наполягти на своєму, хоч мені й було неприємно ходити у взутті по килимах та сидіти за європейським столом. Мені залишався лише плаский дах з панорамою степу. Там Ніно не запропонувала структурних змін. У повітрі стояв вапняний пил і гвалт.

Я сидів на даху з батьком, відвернувшись убік, і дотягувався, як Ніно, кінчиком язика до носа. Раптом я відчув, що виглядаю винуватим.

— Нічого не поробиш, Алі Хане, — мовив спокійно батько. — Домашні клопоти — жіноча справа. Ніно показала себе з хорошого боку в Ірані, хоч їй не так вже й легко далось все це. Прийшла твоя черга. Пам'ятай, про що я говорив тобі: Баку тепер частина Європи і назавжди нею залишиться. Темна прохолода кімнат і червоні килими на стіні залишилися в Ірані.

— А ти, батьку?

— Моє місце теж в Ірані, і я поїду туди відразу ж після народження онука. Буду жити в нашому домі в Шамірані, поки і там в моду не увійдуть білі стіни та ліжка.

— Мені треба залишитися тут, батьку.

— Я знаю, — кивнув він із серйозним виглядом. — Ти любиш це місто, а Ніно любить Європу. Та мені не подобається наш новий прапор, гамір, що охопив нову державу, і дух безбожжя, що витає над містом.

Він опустив голову і раптом став схожим на свого брата Ассада-ес-Салтане.

— Я вже старий, Алі Хане. Мені болісно бачити всі ці нововведення. Ти ж молодий і сміливий, і тому ти маєш залишитися тут. Ти потрібен Азербайджану.

У часи смеркання я почав прогулюватися вулицями міста. На перехрестях чергували турецькі патрулі. Вигляд у них був суворий і непроникний. Я розговорився з деякими офіцерами, вони розповіли мені про мечеті Стамбула та літні ночі Татлиса. На даху старого губернаторського палацу майорів новий прапор, а у нашій гімназії засідав парламент.

Життя в старому місті, здавалося, перетворилося на постійний карнавал. Захисник прав народу Фаталі Хан у ролі нового прем'єр-міністра видавав закони і віддавав розпорядження. Мірза Асадулла, брат Асадулли, який забажав знищити всіх росіян, був призначений міністром закордонних справ і підписував угоди із сусідніми країнами. Усі ці метаморфози захопили й мене. Глибоко схвильований незвичним відчуттям політичної незалежності, я з любов'ю роздивлявся нові армійські шинелі та знайомився із законами. Уперше в житті я почувався затишно у своїй рідній країні. Росіяни ходили крадькома, а колишні вчителі при зустрічі зі мною поштиво віталися. Оркестр у міському клубі весь вечір грав народні пісні, ми могли не знімати капелюхів, а Ільяс-бек і я спілкувалися з турецькими офіцерами, які повернулися з фронту чи тільки збиралися туди. Вони розповіли нам про облогу Багдада і про перехід через Синайську пустелю. Їм довелося бачити піщані дюни Триполі, розмиті дороги Галичини та снігові лавини у горах Вірменії. Вони пили шампанське, порушуючи Коран, говорили про Енвера та наступ Туранської імперії, яка об'єднає тюркські народи. Я з подивом і благоговінням вбирав кожне їхнє слово, бо все те здавалось нереальним, прекрасним і незабутнім сном.

Потім прийшов день великого параду. Містом крокували військові загони. Паша, увесь обвішаний орденами, проїхав на своєму коні повз вишикуваних солдатів і віддав честь новому прапору. Нас переповнювала гордість і вдячність, ми забули про різницю між шиїтами та сунітами й були готові віддати життя за османського халіфа, розцілувавши суху руку паші. Лише один Сеїд Мустафа стояв збоку, відокремившись від натовпу, і усім своїм виглядом виказував ненависть і пре-

зирство. Серед усіх зірок і півмісяців на туніці паші він помітив болгарський військовий хрест, який глибоко обурило його, як символ чужої віри на грудях мусульманина.

Після параду Ільяс, Сеїд і я сиділи на бульварі, усіяному осінніми листям. Друзі завели люту суперечку щодо основних ідей нової держави. Після всіх кампаній і боїв в Гянджі, після бесід з молодими турецькими офіцерами, спираючись на свій власний військовий досвід, Ільяс-бек переконався, що єдиним засобом врятуватися від нашестя руських у майбутньому є проведення європейських реформ, причому якомога швидше.

— Я стверджую, що можна будувати фортеці та дороги, провадити реформи, залишаючись при цьому правовірним мусульманином, — збуджено кричав він. Сеїд супив брови, очі у нього були стомлені.

— Можеш піти ще далі, Ільяс-бек, — мовив він холоднокровно, — скажи ще, що можна пити вино, їсти свинину і залишатися при цьому правовірним мусульманином. Європейці вже давно встановили, що вино корисне для здоров'я, а свинина — поживна. Звичайно ж, правовірним мусульманином можна залишитися, тільки архангел, який стоїть на воротах раю, не повірить цьому.

— Між участю у параді та свининою — велика різниця, — розсміявся Ільяс. — А між свининою та вином — ніякої. Турецькі офіцери відкрито п'ють вино і носять хрести на своїй уніформі.

Я слухав докази друзів.

— Сеїде, — звернувся я до нього, — а можна спати на ліжку, їсти за допомогою ножа та виделки і залишатися при цьому правовірним мусульманином?

Сеїд усміхнувся.

— Ти завжди будеш правовірним мусульманином. Я бачив тебе в день Махаррама.

Я мовчав. Ільяс-бек зсунув назад папаху.

— Це правда, що ви перебудовуєте дім на європейський манер: із сучасними меблями та світлими шпалерами?

— Так, усе вірно, Ільяс-бек.

— Це добре, — рішуче промовив він. — Ми тепер будемо жити в столиці. До нашої країни почнуть приїздити іноземні консули. Нам потрібні будуть оселі, де ми зможемо приймати їх, потрібні будуть жінки, які зможуть підтримати бесіду з дружинами дипломатів. У тебе, Алі Хане, якраз така дружина і невдовзі буде відповідний дім. Ти повинен працювати у міністерстві закордонних справ.

Я розсміявся.

— Ільяс-бек, ти говориш про мою дружину, мій дім і про мене так, наче ми коні, яких готують до міжнародних змагань. Ти, здається, думаєш, що я перебудовую дім на угоду національним інтересам.

— Так і має бути, — суворо промовив Ільяс-бек.

І раптом мене осяяло, що він дійсно має рацію і що все і вся повинно віднині слугувати інтересам нової держави, яку ми хотіли побудувати на неродючому, висушеному сонцем ґрунті Азербайджану. Я пішов додому. Дізнавшись, що я не заперечую проти паркетної підлоги та живописних полотен на стінах, Ніно щасливо розсміялася. Очі її засяяли, як тієї ночі в лісі біля джерела Печапюр.

Я почав часто виїжджати верхи у степ і лежати там годинами до яскраво-червоного заходу сонця. Повз мене проходили турецькі війська. Але зараз офіцерські обличчя були

стурбованими й напруженими. Бо весь цей галас, пов'язаний зі створенням нової держави, віддалив нас від гуркоту гармат і світової війни. Та десь дуже далеко, під тиском ворога, відступали союзники турків — болгари.

— Фронт прорвано, і утримати його неможливо, — сповістили турки, припинивши пити шампанське.

Новини доходили рідко й були подібні ударам блискавиці. У далекому порту Мудрос на борт англійського броненосця «Агамемнон» піднявся сутулий чоловік з опущеним додолу поглядом. Це був міністр військово-морського флоту Великої Османської імперії Гусейн Рауф Бей, якого халіф уповноважив підписати угоду про перемир'я. Схилившись над столом, він підписався на клаптику паперу, і на очі паші, який ще панував у нашому місті, набігли сльози.

На бакинських вулицях ще раз пролунала пісня про Туранську імперію, та цього разу вона звучала як погребальний плач. Повністю екіпірований паша ще раз проїхав верхи перед строем солдатів з нерухомими обличчями. Священний прапор Османського дому було спущено, барабани пробили дріб, і паша віддав честь рукою у білій лайковій рукавичці. Потім солдати почали колонами відступати з міста, залишаючи пам'ять про стамбульські мечеті, пишність палаців на Босфорі, худорлявого старого халіфа з мантією Пророка на плечах.

Через кілька днів я стояв на бульварі і спостерігав, як за островом Наргін з'являються перші кораблі з англійськими окупаційними частинами. У генерала були блакитні очі, тонкі вусики та сильні, довгі руки. Місто наводнили новозеландці, канадці та австралійці. Британський прапор майорів поруч з нашим. Фаталі Хан подзвонив мені, запрошуючи прийти до нього в міністерство.

Він сидів у глибокому кріслі, спрямувавши на мене пекучий погляд.

— Алі Хане, чому ви досі не перебуваєте на державній службі?

Я не знайшов що відповісти.

— Я всім серцем належу своїй країні, Фаталі Хане, — поглянувши на розкладені на його столі товсті теки, винувато відповів я. — Готовий виконати будь-який ваш наказ.

— Я чув про ваші здібності в іноземних мовах. Скільки часу вам треба, щоб вивчити англійську?

Я збентежено усміхнувся.

— Фаталі Хане, мені не доведеться вчити англійську, я її вже знаю.

Відкинувши масивну голову на спинку крісла, він мовчав. Потім раптом запитав:

— Як поживає Ніно?

Я був вражений. Прем'єр-міністр запитував у мене про мою дружину, ігноруючи всі правила етикету.

— Дякую, ваша ясновельможносте, добре.

— А вона теж знає англійську?

— Так.

Він знову замовк, погладжуючи свої довгі вуса.

— Фаталі Хане, — тихо промовив я, — я знаю, що ви маєте на увазі. Через два тижні наш дім буде готовий, а у Ніно в гардеробі досить вечірніх убрань. Ми розмовляємо англійською мовою, а за шампанське я сам заплачу.

Губи під вусами розпливлися в усмішці.

— Перепрошую, Алі Хане. Я не хотів вас образити. Але нам дійсно потрібні такі, як ви. Не в усіх європейські дружини, давній родовід і представницька оселя. Візьміть, наприклад,

мене: у мене ніколи не було грошей, щоб вивчити англійську мову, не кажучи вже про дім чи дружину-європейку.

Вигляд у нього був утомлений.

— Відсьогодні ви призначаєтесь аташе західноєвропейського відділу. Ідіть до міністра закордонних справ Асадулли. Він пояснить вам суть справи. І... не сердьтесь тільки... Мені, вибачте, незручно запитувати вас про це. Чи встигнете ви закінчити ремонт будинку впродовж п'яти днів?

— Так, ваша ясновельможносте, — відповів я з упевненістю, відчувши себе так, ніби я зрадив вірного старого друга.

Я попрямував додому. Пальці Ніно були вимазані у шпаклівці та фарбі. Вона стояла на драбині, прибиваючи до стіни цвях для картини. Вона б дуже здивувалася, дізнавшись, що служить своїй батьківщині, прибиваючи цього цвяшка. Я нічого не сказав їй, а тільки поцілував брудні пальці та дозволив купити льодовню для зберігання іноземних вин.

Розділ 28

«*У* чи є у вас тітка? Ні, у мене немає тітки, але мій слуга зламав праву ногу. Ти любиш мандрувати? Так, я люблю мандрувати, але вечорами віддаю перевагу тільки фруктам», — речення у самонавчителі англійської мови були жахливо безглуздими. Ніно закрила книжку.

— Гадаю, нашої англійської вистачить, щоб виграти битву. Ти коли-небудь пробував віскі?

— Ніно, — з жахом вигукнув я, — ти говориш просто як у цьому самонавчителі!

— Це засвідчує зрозумілий психічний розлад, Алі Хане, причиною якого є незрозуміле бажання служити батьківщині. Кого ми сьогодні приймаємо?

Вона старалася здаватися байдужою, та їй це не зовсім вдавалося. Я перелічив імена всіх англійських дипломатів і офіцерів, які збиралися удостоїти нас своєю присутністю сьогодні ввечері. Спокійно вислухавши мене, Ніно гордо підняла голову. Вона знала, що жоден міністр і жоден генерал

в Азербайджані не має того, що є у її чоловіка: витонченої дружини із західною освітою, яка походить зі шляхетного роду та розмовляє англійською мовою. Вона поправила вечірню сукню і подивилася в дзеркало.

— Я спробувала віскі, — похмуро вимовила вона, — воно жахливе на смак, протинне. Мабуть, тому його змішують із содовою водою.

Я обійняв її за плечі, і вона з вдячністю подивилася на мене.

— Дивне у нас життя, Алі Хане. То ти мене зачиняєш в гаремі, то виставляєш доказом культурного прогресу країни.

Ми пройшли в гостьову. У кімнаті стояли вишколені слуги, а на стінах висіли картини з пейзажами та зображенням тварин. По кутках були розставлені м'які крісла, а на столах красувалися вази з квітами. Ніно занурилась обличчям в ароматні пелюстки троянд.

— Ти пам'ятаєш, Алі Хане? Пам'ятаєш, як я приносила тобі воду з долини, коли ми жили в аулі?

— А що тобі подобається більше?

Погляд Ніно став м'яким і задумливим, а моє питання залишилось без відповіді. Пролунав дзвінок у двері. Вуста її засіпалися від хвилювання. Але це були всього лише батьки Ніно та Ільяс-бек при повному параді. Він пройшов залом, пильно роздивляючись усе, а потім захоплено кивнув головою.

— Гадаю, і мені час одружуватися, Алі Хане, — поважно заявив він, — чи немає у Ніно двоюрідних сестер?

Ніно і я стояли в дверях, потискуючи міцні англійські руки. Офіцери були високими та червонолицими. Синьоокі жінки простягали руки в рукавичках, люб'язно усміхалися

і, не приховуючи цікавості, озиралися на всі боки. Може, вони чекали, що їм будуть прислужувати євнухи, а танцівниці виконають танець живота? Замість цього з'явилися вишколені слуги, подавалися страви, а картини зі скакунами та зеленими луками прикрашали стіни. У Ніно перехопило подих, коли молодий лейтенант випив повну чарку віскі перехильцем, не розбавляючи його запропонованою содовою водою. У залі лунали уривки розмов, які здавалися такими ж безглуздими, як речення із самонавчителя англійської мови:

— Ви давно одружені, місіс Ширваншир?

— Майже два роки.

— Так, весільну подорож ми провели в Ірані. Мій чоловік любить їздити верхи. Ні, він не грає в поло.

— Вам подобається наше місто?

— Ну що ви! Ми не дикуни! Багатожонство в Азербайджані давно заборонене. А про євнухів я тільки в романах читала.

Ніно поглянула на мене. Її рожеві ніздрі тремтіли від ледве стримуваного сміху. Одна майорша навіть запитала у неї, чи була вона коли-небудь в опері.

— Так, була, — м'яко відповіла вона, — окрім того, я можу читати й писати.

Із цими словами вона підсунула до жінки тацю із сухим печивом.

Молоді англійці, дипломати та офіцери розкланювалися перед Ніно, торкаючись її тонких пальців й ковзаючи поглядом по її оголеній спині. Я відвернувся. У кутку кімнати стояв Асадулла, з безтурботним виглядом покурюючи сигарету. Він ніколи б не виставив свою дружину на огляд усім цим іноземцям, але Ніно була грузинкою й християнкою, тому,

на погляд Асадулли, їй можна було виставляти напоказ свої руки, очі й спину. Душу мою переповнювали сором та обурення. Повз вуха прослизали уривки розмов, які здавалися безсоромними та вульгарними. Я опустив очі. Ніно стояла в іншому кінці зали в оточенні іноземців.

— Я вдячна вам, — раптом промовила вона хрипким голосом, — дякую, ви дуже люб'язні.

Я підняв очі. Вона стояла розчервоніла й налякана. Потім через усю залу підійшла до мене й доторкнулася до рукава, ніби просячи про допомогу.

— Алі Хане, — м'яко сказала вона, — тепер ти відчуваєш те, що відчувала я в гостях у твоїх тіточок і кузин в Тегерані. Ким мені доводяться всі ці чоловіки? Я не хочу, щоб вони дивились на мене так. — І, відвернувшись, взяла під руку майоршу.

— Вам треба побувати в нашому Національному театрі. Зараз Шекспіра перекладають нашою, азербайджанською мовою. Наступного тижня відбудеться прем'єра «Гамлета».

Я витер спітніле чоло і згадав суворі закони гостинності. Мудре старовинне прислів'я: «Якщо у дім твій заходить гість з відтятою головою твого єдиного сина, нагодуй, дай випити та вшануй його як гостя». Це дуже мудрий закон, якого іноді важко дотримуватися.

Я розлив у чарки віскі та коньяк. Офіцери курили сигари, й ніхто не закидав на стіл ноги, незважаючи на те, що саме цього ми від них очікували.

— У вас чарівна дружина і чарівний дім, Алі Хане, — почав підливати олію у вогонь якийсь молодий офіцер.

Він би, мабуть, дуже здивувався, якби дізнався, що я не відтягав його за вуха тільки з політичних міркувань. Це

щення насмілилося відкрито вихваляти красу моєї дружини! Я тремтливою рукою налив йому чарку коньяку і розлив кілька крапель. У кутку сидів дипломат похилого віку з білими вусами у білій сорочці, поверх якої був смокінг. Я запропонував йому печиво. У нього були довгі жовті зуби та короткі пальці.

— Судячи з усього, між культурами Ірану та Азербайджану існує величезна різниця.

— О, так. Ми випереджаємо їх на кілька століть. Не забувайте, що в нас високорозвинена промисловість і залізниця. На жаль, росіяни трохи затримали наш культурний розвиток. Нам не вистачає лікарів та вчителів. Та, я чув, уряд збирається послати обдарованих молодих людей на навчання до Європи, щоб виправити ситуацію, за яку ми маємо дякувати росіянам.

Я вів далі й збирався налити йому ще трохи віскі, але він відмовився.

— Я служив консулом в Ірані впродовж двадцяти років, — сказав він, — і дуже шкодую, що старі культурні підвалини Сходу руйнуються, а східний народ намагається наслідувати нас, зневажаючи звичаї своїх предків. Та, може, вони й мають рацію. Урешті, їм вирішувати, як жити. У будь-якому випадку, я згоден, що ваша країна готова стати незалежною, так, як, приміром, республіки Центральної Америки. Гадаю, наш уряд невдовзі визнає вас як державу.

Я був божевільним, але мети вечора було досягнуто. Міністр закордонних справ Асадулла стояв в іншому кінці зали з батьками Ніно та Ільяс-беком. Я приєднався до них.

— Про що говорив цей старий? — швидко запитав Асадулла.

— Він каже, що я божевільний, але Англія невдовзі визнає нас.

Мірза Асадулла полегшено зітхнув.

— Ви далекий від божевілля, Алі Хане.

— Дякую вам, але гадаю, що я таки не при здоровому глузді.

Він потиснув мені руку і розпрощався. Коли він цілував руку Ніно, я почув, як вона щось йому шепоче, таємниче усміхаючись. Він із розумінням кивнув. Гості роз'їхались опівночі, залишивши у великій залі запах тютюну та алкоголю...

Стомлені та задоволені, ми піднялися до себе в спальню. Раптом в нас ніби вселилася якась нестримна енергія. Ніно відкинула свої вечірні туфлі у куток, скочила на ліжко і, стоячи на матраці, почала підстрибувати. Вона морщила ніс, відкопильовала нижню губу й нагадувала грайливу маленьку мавпочку. Потім почала роздувати щоки і тицяти в них пальцями, випускаючи повітря через губи.

— Ну, як я тобі в ролі рятівниці країни? — запитала вона.

Потім, зіскочивши з ліжка, підбігла до дзеркала і почала в захопленні дивитися на своє відображення.

— Ніно-ханум Ширваншир, азербайджанська Жанна Д'Арк! Вона заворожила майорш і стверджувала, що ніколи не бачила євнухів!

Вона плеснула в долоні й розсміялася. На ній була світла вечірня сукня з глибоким вирізом на спині. З ніжних мочок звисали довгі сережки. На шиї виблискувала нитка перлів. Руки були по-дівочому тонкі, а темне волосся спадало на шию. Стоячи перед дзеркалом, вона постала у новій красі.

Я підійшов до неї і зазирнув у щасливі очі європейської принцеси. Потім обійняв її так, ніби це було вперше. Шкіра

була м'якою та духмяною, а за вустами білими камінцями виблискували зуби. Уперше в житті ми сиділи на ліжку, і я обіймав європейку. Вона заплющила очі. Я відчув довгі, загнуті вії на своїй щоці. Ніколи раніше мені не було так добре.

Я взяв її за підборіддя і підняв голівку. М'який овал обличчя, вологі уста та мрійливий погляд за опущеними грузинськими віями були неповторними. Я погладив шию, і маленька голівка упала мені в руки. Усім своїм видом вона виказувала пристрасне бажання та покірливість. Її вечірня сукня та європейське ліжко з розібраними покривалами і прохолодними простирадлами зникли. Вона лежала переді мною на вузькому матраці, кинутому на глиняну підлогу в тому аулі в Дагестані. Я міцно стиснув її плечі... І раптом виявилось, що ми лежимо повністю одягнені на блідому керманському килимі поруч із сучасним європейським ліжком. Я поглянув на обличчя Ніно, яка ледве стримувала радість. Я чув її дихання, відчував тверді округлості її струнких стегон і враз забув про старого англійця, молодих офіцерів та майбутнє нашої республіки.

Пізніше ми лежали поруч, дивлячись у велике дзеркало над головою.

— Сукню зіпсовано, — мовила Ніно так, ніби признавалася, що дуже щаслива. Вона поклала голову мені на коліна і почала розмірковувати вголос:

— Цікаво, що б сказала майорша, побачивши нас зараз? Вона б сказала: «А що, Алі Хан не знає, для чого існує ліжко?»

Вона підвелася і копнула мене своєю маленькою ногою у коліно.

— Чи не зволить шановний аташе роздягнутися й зайняти своє місце на шлюбному ложі, як це прийнято в ди-

пломатичному світі? Хто-небудь бачив, щоб аташе валявся на килимах?

Із сонним бурчанням я підвівся, роздягнувся і ліг поруч з Ніно.

Дні змінювалися тижнями, ми все ще приймали гостей, пригощаючи їх віскі та вислуховуючи дифірамби на адресу нашого дому. Грузинська гостинність Ніно розквітла пишним квітом. Вона танцювала з молодими лейтенантами, говорила про подагру з майорами похилого віку та розповідала англійкам про часи цариці Тамари. Ті були впевнені, що цариця правила в Азербайджані. Я проводив дні у своєму великому кабінеті в міністерстві, читаючи звіти наших дипломатів і милуючись видом на море. Вечорами приходила Ніно, сповнена веселощів і безпечного зачарування, й поводи́ла себе, як належить дружині. Вона раптом, на подив усім, подружилася з міністром закордонних справ Асадуллою. Пригощала його, коли він заходив до нас, і ділилася порадами з приводу етикету у європейському товаристві. Інколи я натрапляв на них, коли вони таємно перешіптувалися в якому-небудь непримітному куточку оселі.

— Що ви там задумали з Мірзою? — запитав я.

Вона усміхнулася і заявила, що хоче стати першою жінкою, яка буде завідувати протокольним відділом Міністерства закордонних справ.

На столі накопичувалися купи листів, звітів і дипломатичних нот. Молода держава розбудовувалася швидкими темпами, а мені подобалося розгортати листи і бланки з нашим гербом.

Якось просто перед обідом кур'єр приніс мені газети. Я розгорнув урядову газету і прочитав на третій сторінці

своє ім'я: «Аташе Міністерства закордонних справ, Алі Хан Ширваншир, відряджений у наше консульство в Парижі». Прочитавши довгу статтю, ймовірно, зіплену Арсланом Ага, що вихваляв мої видатні здібності, я зірвався з місця і через двері між внутрішніми приміщеннями поспішив до кабінету міністра.

— Мірза Асадулла, що відбувається? — запитав я, увірвавшись до нього в кабінет.

Він усміхнувся.

— Ми вирішили зробити для вас сюрприз, мій друже. До того ж я обіцяв вашій дружині. Ви з Ніно — найбільш підходяща пара для нашого консульства в Парижі.

Я гнівно кинув газету на підлогу.

— Мірза, — я зірвався на крик, — у цій країні немає такого закону, який примусив би мене покинути батьківщину на довгі роки!

Він вражено дивився на мене.

— У чому справа, Алі Хане? Багато хто в нашому міністерстві був би просто щасливий отримати призначення за кордон. А ви як ніхто інший відповідаєте цій посаді.

— Але я не хочу їхати до Парижа, а якщо ви будете наполягати, я подам у відставку. Мені ненависний той західний світ із дивними дорогами, народами і звичаями. Думаю, ви мене зрозумієте.

— Насправді я не розумію вас, — ввічливо відповів він, — проте, якщо ви наполягаєте, можете залишатися тут.

Я попрямував додому і, весь захеканий, піднявся сходами нагору.

— Ніно, — вигукнув я, — я не можу прийняти це призначення. Не можу.

Ніно перемінилася в обличчі, а руки почали тремтіти.

— Але чому, Алі Хане?

— Ніно, зрозумій мене, будь ласка. З тієї простої причини, що я люблю цей плаский дах над головою, цей степ і море. Я люблю це місто, фортечну стіну і мечеті у вузьких провулках. За межами Сходу я буду як риба, викинута на берег.

Вона стулила на хвилину повіки.

— Дуже шкода, — вимовила вона печальним і нещасним голосом, розчуливши мене до глибини душі. Я присів і взяв її за руку.

— Послухай, у Парижі я буду так само нещасний, як ти в Ірані. Цього разу вразливим стану я, опинившись у чужому середовищі. Пам'ятаєш, як ти почувалася в Шамірані? Життя в Європі для мене таке ж неможливе, як було для тебе в Азії. Давай залишимося в Баку, який є на межі Азії та Європи. Я не можу поїхати до Парижа, де немає мечетей, фортечної стіни і Сеїда Мустафи. Щоб змиритися з напливом усіх тих іноземців, мені треба інколи дихати повітрям Азії. Я зненавиджу тебе в Парижі так, як ти ненавиділа мене після Махаррама. Це станеться, звичайно, не відразу. Проте колись, після якогось карнавалу чи балу, я раптом почну ненавидіти тебе у тому чужому світі, який ти намагаєшся нав'язати мені. Ось чому я хочу будь-що залишитися тут. Я народився у цій країні, тут я і помру.

Вона не вимовила жодного слова. Коли я замовк, вона схилилася наді мною, погладжуючи рукою волосся.

— Пробач свою Ніно, Алі Хане. Якою ж дурною я була. Не знаю, чому я вирішила, що тобі буде легше пристосуватися і змінитися, ніж мені. Ми залишимося тут і забудемо

про Париж. У тебе буде твоє азіатське місто, а у мене — європейський дім.

Вона ніжно поцілувала мене. Очі її блищали.

— Ніно, мабуть, дуже важко бути дружиною такої людини, як я?

— Ні, Алі Хане, зовсім не важко. Треба мати тільки трохи здорового глузду та розуміння.

Вона пестила моє обличчя. Моя Ніно була сильною жінкою. Її давня мрія була розбита. Я всадовив її на коліна.

— Ніно, як тільки народиться малюк, ми поїдемо до Парижа, Лондона, Берліна чи Рима. У нас ще буде медовий місяць. І залишимося в будь-якому місті, яке тобі сподобається, на ціле літо. Ми будемо їздити до Європи кожного року, ти ж знаєш, я не тиран. Але тут мій дім, я належу цій країні, тому що я син цього степу, цього сонця і цього піску.

— Так, — мовила вона, — причому зразковий син. Ми забудемо про Європу. Але твоя дитина, яку я ношу, не буде дитиною степу чи піску. Вона буде просто дитям Алі та Ніно.

— Так, — відповів я, даючи згоду стати батьком європейця.

Розділ 29

— У твоєї матері, Алі Хане, були дуже важкі пологи. У ті часи ми не кликали європейських лікарів для своїх дружин.

Ми з батьком сиділи на даху нашого будинку. Голос батька був тихим і печальним:

— Коли у твоєї матері посилися перейми, ми дали їй випити товчену бірюзу і алмаз. Та це не дуже допомогло. Щоб виростити тебе побожним й хоробрим, ми почепили твою пуповину на східній стіні кімнати поруч із кинджалом і Кораном. Пізніше ти носив її на шиї як талісман, не турбуючи нас своїм здоров'ям. У три роки ти зняв пуповину і зробився хворобливою дитиною. Ми спочатку намагалися відвести від тебе хвороби, залишаючи у дитячій кімнаті вино і солодощі. Пустили до кімнати півня з різнокольоровим хвостом, який бігав туди-сюди, але й це не допомогло відвернути хвороби. Потім ми відшукали в горах якогось знахаря з коровою і запросили його до себе. Корову закололи, знахар вийняв

з неї усі нутрощі і поклав тебе в її нутро. Коли тебе вийняли, шкіра твоя була червоного кольору. З тих пір наш хлопчик жодного разу не хворів.

З дому почувся довгий приглушений крик. Я сидів прямо і нерухомо, намагаючись цілком зосередитися на розповіді батька. Долинув ще один крик, протяжний і жалібний.

— Це вона тебе проклинає, — сповістив тихо батько. — Усі жінки проклинають чоловіків під час пологів. У давні часи, народивши дитину, жінка колола барана, кропила його кров'ю ложе чоловіка і немовля, щоб відвести біду, яку вона накликала на них при пологах.

— Скільки це триватиме, батьку?

— П'ять чи шість годин, а може, й всі десять. У неї вузький таз. Він замовк. Може, згадав свою власну дружину, мою матір, яка померла під час пологів. Потім підвівся.

— Ходімо, — сказав він і попрямував до двох червоних килимків для намазу, що були розстелені посеред даху в напрямку до Мекки, Кааби. Ми роззулися, опустили на килимки і склали на грудях руки, обхопивши лікоть лівої руки долонею правої.

— Це все, що ми можемо зробити, але молитва важливіша від усіх знань лікаря.

Він нахилився вперед і почав молитися арабською мовою:

— *Бісмі Ілаші аррахмані рахім* — в ім'я Аллаха Милостивого і Милосердного...

Я повторював за ним молитву, стоячи навколішки на килимку і торкаючись чолом підлоги:

— *Ахамду Ліллахі рабі-л-аламін, аррахмані, рахім, малікі джаумі дін* — Хвала Аллаху — Панові світів, Милостивому, Милосердному, цареві у судний день...

Я сидів на килимку, затуливши обличчя руками. Знизу все ще лунали крики Ніно. Сягаючи мого слуху, вони вже не зачіпали мене. Вуста промовляли аяти Корану так, ніби вони більше не належали мені:

— *Йака на буду вайака настаїн* — тобі ми поклоняємось і просимо допомогти.

Я поклав руки на коліна. Запанувала тиша. Я чув, як шепоче батько:

— *Іхдіна сірата-лмустагім сірата Аладіна анаммта алаіхім* — веди нас по дорозі прямиї, по дорозі тих, кого Ти облагодіяв.

Я торкнувся обличчям килимка і нахилився всім тілом вперед. Червоні візерунки килимка злилися в одне ціле.

— *Гаїра лмагдумі алаіхім вала адалін* — на тих, які перебувають під гнівом, і на заблукалих.

Так ми лежали в пилюці і молилися Аллаху, знову й знову повторюючи слова молитви, слова, які Аллах вклав в уста Пророка мовою арабських кочівників. Я сидів на килимку, схрестивши ноги, перебираючи пальцями вервечки. Вуста шепотіли тридцять три імені Всевишнього.

Хтось доторкнувся до мого плеча. Я підвів голову і побачив над собою усміхнене обличчя. Мені про щось повідомили, та я не розібрав слів. Я підвівся і, відчувши на собі погляд батька, повільно зійшов сходами. Кімната Ніно була зашторена. Я підійшов до її ліжка. Очі були наповнені сльозами, а щоки запали. Вона тихо всміхнулася й вимовила азербайджанською мовою, якою не розмовляла:

— *Гиздир, Алі Хан, чох гезаль бір гиз. О гядар бяхті-ярм. Дівчинка, Алі Хане, у нас народилася дуже гарна дівчинка. Я така щаслива.*

Я взяв її за руку, і вона стулила очі.

— Не дай їй заснути, Алі Хане, вона повинна ще трохи протриматися, — мовив хтось за спиною. Я почав водити пальцем по її висохлих вустах, а вона, втомлена та заспокоєна, поглядала на мене. До ліжка підійшла якась жінка у білому фартуху і простягнула мені згорток. Це була крихітна зморщена лялечка з крихітними пальчиками та великими нестямними очима. Лялечка заплакала. Обличчя в неї скривилося.

— Яка ж вона гарненька, — захоплено промовила Ніно і випрямила їй пальчики, ніби це дійсно була лялька. Я підняв руку і нерішуче доторкнувся до згортка, та Лялечка вже спала із серйозним виразом обличчя.

— Ми назвемо її Тамарою на честь гімназії, — прошепотіла Ніно.

Я кивнув на знак згоди. Тамара — гарне ім'я, прийняте як у християн, так і в мусульман.

Хтось вивів мене з кімнати. Я зіткнувся з цікавими поглядами. Ми з батьком під руку вийшли у двір.

— Поїхали в степ, — запропонував батько. — Ніно скоро можна буде заснути.

Ми осіддали коней і поскакали диким галопом, розсікаючи жовті піщані дюни. Батько щось казав, та я не розбирав слів. Він, здавалося, намагався заспокоїти мене, а я не міг зрозуміти чому. Гордість переповнювала мене. Бо в мене тепер є спляча зморщена донька із серйозним виразом обличчя та великими нестямними очима.

Дні проходили однаково. Своєю схожістю вони нагадували намистинки на вервечках. Ніно годувала Лялечку грудьми, наспівуючи їй ночами мелодійні грузинські ко-

лискові та задумливо киваючи головою своєї маленькій зморщеній подобі.

Зі мною вона поводитись погордливо і навіть трохи жорстко: чоловік не здатен народити дитину, нагодувати її грудьми і навіть переповити. Я проводив дні в міністерстві, а вона телефонувала мені, щоб поблажливо повідомити про великі події та вчинки:

— Алі Хане, Лялечка сміється і простягає ручки до сонця. Лялечка дуже тямуща, Алі Хане. Я показала їй скляну кульку, і вона роздивлялась її.

— Послухай, Алі Хане, Лялечка водить пальчиком по животу. Вона дуже талановита.

Доки Лялечка водила пальчиком по животу і жваво стежила за скляною кулькою, у далекій Європі вели ігри з кордонами, арміями та державами. Я знайомився зі звітами на робочому столі і розглядав карти зі спірними майбутніми кордонами. Таємничі чоловіки з важковимовними іменами зібралися у Версалі, щоб вирішити долю Сходу. Переможцям безнадійно намагався протистояти лише один сивий турецький генерал з Анкари. Навіть незважаючи на те, що європейські країни визнали наш Азербайджан суверенною державою, я не міг розділити захвату Ільяс-бека. Мені навіть незручно було розчаровувати його новинами про те, що англійські війська будуть невдовзі виведені з території нашої суверенної республіки.

— Нарешті ми вже назавжди звільнимся від гніту, — кричав він радісно, — на нашій землі не залишиться більше іноземців!

— Послухай-но, Ільяс-бек, — сказав я, підвівши його до карти. — Нашими справжніми союзниками мають бути

Туреччина та Іран, які зараз безсилі. Ми зависли в повітрі: з півночі на нас тиснуть сто шістдесят мільйонів росіян, прагнучи пожитися на нашій нафті. Доки англійці перебувають тут, жоден росіянин, червоний чи білий, не насмілиться перетнути наші кордони. Та як тільки англійці залишать нашу територію, на захист країни зможемо стати лише ти, я й нечисленні війська.

— Нічого, — оптимістично кивав головою Ільяс-бек. — Натомість у нас є дипломати, які укладуть дружні угоди з росіянами. Армії треба займатися іншими справами. Звідси, — указував він у південному напрямі, — ми повинні піти до кордону з Вірменією. Тут на нас чекає біда. Уже є наказ міністра військових справ, генерала Мехмандара.

Намагатися переконати його, що дипломатія може спрацювати лише при наявності вміло сформованих військових сил, було марною справою. Англійські війська пішли з міста, на вулицях майоріли святкові прапори, а наші війська прямували до вірменського кордону. На станції Ялама, на кордоні з Росією, залишився лише прикордонний патруль та кілька дипломатів. У міністерстві велися перемовини з червоними та білими росіянами, а батько повернувся в Іран.

Ми з Ніно проводжали його в порту. Він зажурено подивився на нас, навіть не запитавши, чи збираємося ми приїхати до нього.

— Що ти будеш робити в Ірані, батьку?

— Може, знову одружуся, — мовив він. Потім церемонно розцілував нас і задумливо додав: — Я інколи буду навідуватися до вас, а якщо держава коли-небудь розвалиться, можете розраховувати на мої маєтки в Мазандарані.

Він ступив на східці та довго ще махав нам, старій фортечній стіні, Дівочій вежі, місту і степу, які поступово зникали з його очей.

У місті стояла спека, і віконниці в міністерстві зачинялися лише наполовину. Приходили російські делегати з пересиченими та хитрими обличчями. Вони швидко й байдуже підписували безкінечні угоди, що склалися з пунктів, стовпчиків і виносок.

Вулиці були вкриті пилюкою та піском, а гарячий вітер ганяв у повітрі клапті паперу. Батьки Ніно поїхали на літо у Грузію. У Яламі, як і раніше, залишався прикордонний патруль і кілька дипломатів.

— Асадулла, — звернувся я до міністра. — По той бік Ялами стоять тридцять тисяч росіян.

— Знаю, — похмуро відповів він. — Наш міський воєначальник вважає, що це всього лише змова.

— А якщо він помиляється?

Міністр роздратовано подивився на мене.

— Ми можемо тільки підписувати угоди. Решта — у руках Аллаха.

Біля будівлі парламенту стояли вірні вартові із багнетами наголо. Усередині будівлі сперечалися політичні партії, а на околицях російські робітники загрожували страйками в тому разі, якщо уряд заборонить експорт нафти в Росію. Кав'ярні були переповнені чоловіками, котрі читали газети чи грали в нарди. На гарячих запилених вулицях дівтора влаштувала штовханину. Місто знемагало під палючими променями сонця, а з мінарету лунав заклик до молитви.

— Вставайте до молитви! Вставайте до молитви! Краще молитися, аніж спати!

Я не спав, а всього лише лежав на килимі з приплющеними очима. Мене не полишало страшне видіння: прикордонна станція Ялама, що перебувала під загрозою тридцяти тисяч російських солдатів.

— Ніно, — мовив я, — у місті спека. Лялечка не звикла до спеки, а тобі подобаються дерева, тінь і вода. Чи не хочеш ти з'їздити на літо до батьків?

— Ні, — суворо відповіла вона. — Не хочу.

Більше я не сказав ні слова, але Ніно задумливо насупила брови.

— Ми могли б відпочити разом, Алі Хане. Так, у місті спека, але твій маєток у Гянджі стоїть в оточенні дерев та виноградників. Давай поїдемо, там ти будеш почуватися як удома, а Лялечка зможе ніжитися в прохолоді.

Я не міг не погодитися. Ми сіли в потяг, на вагонах якого красувався герб нового Азербайджану, і по довгій, широкій, запиленій дорозі приїхали на ньому в Гянджу.

Церкви та мечеті були оточені низькими будинками. Висохла річка відділяла мусульманський квартал від вірменського. Я показав Ніно камінь, до якого ворожі російські кулі сотню років тому прибили мого прадіда Ібрагіма. У ріках, що оточували наш маєток, незворушно лежали буйволи, виставивши лише голови. У повітрі стояв запах молока, а виноградниці в садах були завбільшки з коров'яче око. Голови селян були виголені на маківці, спереду волосся розділене на проділ. Маленький будинок з дерев'яною верандою був оточений деревами. Побачивши коней, собак і курей, Лялечка розсміялася.

Ми розібрали речі, і думки про міністерство, угоди та станцію Ялама покинули мене на кілька тижнів. Ми лежа-

ли в траві. Ніно жувала гіркі стеблини, підставляючи сонцю своє ясне й утихомирене, як небо над Гянджою, обличчя. Їй виповнилося двадцять років, і вона залишалася все ще дуже тонкою на східний смак.

— Алі Хане, ця Лялечка — моя. Наступного разу народиться хлопчик, і він буде твоїм.

Потім вона почала детально планувати майбутнє дитини, яке вбирало в себе теніс, Оксфорд, курси англійської та французької мов, загальноєвропейську освіту. Я не сказав жодного слова. Лялечка була ще зовсім маленькою, а біля Ялами стояло тридцять тисяч росіян. Ми гралися на галяві та обідали на килимах, розстелених на траві, у тіні дерев. Ніно хлюпалась у річечці неподалік від лежнів-буйволів. Нас прийшли провідати селяни у маленьких круглих шапочках на голові. Вони вклонилися своєму Хану і передали кошики з персиками, яблуками та виноградом. Ми не читали ніяких газет і не отримували листів. Світ для нас закінчувався на кордонах нашого маєтку і здавався таким самим прекрасним, як і в Дагестані.

Якось пізнього літнього вечора, коли ми сиділи в кімнаті, почувся несамовитий кінський тупіт. Я вийшов на веранду. З коня зіскочив сухорлявий чоловік у чорній черкесці.

— Ільяс-бек, — вигукнув я і кинувся до нього з обіймами. Він не відповів. Обличчя його при світлі газової лампи здавалося блідим, як у небіжчика.

— Росіяни увірвалися до Баку, — поспіхом сповістив він.

Я кивнув, ніби передчував це. Ніно стояла у мене за спиною.

— Як це сталося, Ільяс-бек? — почув я її слабкий оклик.

— Уночі з Ялами прибули потяги з російськими солдатами. Вони оточили місто і примусили здатися парламент. Усі

міністри, яким не вдалося втекти, заарештовані, а парламент розпущений. Російські робітники об'єдналися зі своїми співвітчизниками. Солдатів у місті не було, армія загубилася десь на вірменському кордоні. Я збираю партизанський загін.

Я озирнувся. Ніно повернулася в дім, слуги запрягли коней в карету. Вона збирала речі, тихо розмовляючи з Лялечкою мовою своїх предків.

Ми поїхали полями. Ільяс-бек супроводжував нас верхи. Удалині світилися вогні Гянджі, і якоїсь миті я відчув, як минуле і теперішнє зливаються в одне ціле. Я дивився на Ільяс-бека з кинджалом на боці, блідого й зосередженого. Ніно сиділа незворушно і гордовито, як кілька років тому на динному полі в Мардакяні.

Ми приїхали в Гянджу посеред ночі. На вулицях були люди зі схвильованими й напруженими обличчями. Солдати з гвинтівками наготові стояли на мосту, що розділяв мусульманський і вірменський квартали. Ліхтарі проливали світло на азербайджанський прапор, який майорів на балконі урядового будинку.

...Я сидів, притулившись до стіни великої гянджинської мечеті з тарілкою супу в руці, і роздивлявся втомлених солдатів, що розляглися у дворі. Рявкали кулемети, їхній злий гавкіт сягав двору мечеті. Азербайджанська республіка доживала свої останні дні. Переді мною лежав зошит, який я поспішно заповнював рядками, щоб іще раз зафіксувати минуле.

Вісім днів тому в нашому маленькому готелі в Гянджі відбувалося таке:

— Ти божевільний! — закричав Ільяс-бек.

Була третя година ранку. Ніно спала в сусідній кімнаті.

— Ти збожеволів, — повторив він, міряючи кроками кімнату. Я сидів за столом, і думка Ільяс-бека мене цікавила у цю мить менше за все на світі.

— Я залишуся тут. Прийдуть партизани, і ми почнемо битися. Я не збираюся покидати свою країну, — я говорив стиха, наче марив.

Ільяс-бек стояв переді мною, сумно й гордовито поглядаючи на мене.

— Алі Хане, ми провчилися в одній гімназії і на великих перервах разом билися з росіянами. Я поскакав до тебе, коли ти вирушив слідом за Нахараряном, і привіз Ніно додому в своєму сідлі. Ми разом воювали біля воріт Ціціанашвілі. Зараз же тобі варто піти разом з Ніно, заради себе самого, заради батьківщини, якій ти знову зможеш бути потрібним.

— Якщо ти залишишся тут, Ільяс-бек, залишусь і я.

— Я залишаюся, тому що одинак, тому що вмію командувати солдатами і тому, що в мене за плечима досвід двох воєнних походів. Вирушай до Ірану, Алі Хане.

— Я не можу їхати ні до Ірану, ні до Європи.

Я підійшов до вікна. На вулиці горіли ліхтарі, долинав дзенькіт зброї.

— Алі Хане, наша республіка доживає свої останні дні.

Я байдуже кивнув. Повз вікна проходили люди зі зброєю в руках. У сусідній кімнаті почулися кроки. Я озирнувся. У дверях стояла Ніно із заспаними очима.

— Ніно, останній потяг до Тифліса вирушає через дві години.

— Так, давай збиратися, Алі Хане.

— Ні, їдеш ти з дитиною. Я приїду пізніше. Мені треба буде затриматися тут. Але ви повинні їхати. Зараз все інакше,

ніж тоді в Баку. Усе змінилося, і ти не можеш залишатися, Ніно. У тебе тепер є дитина.

Я продовжував умовляти її, а Ільяс-бек, схиливши голову, стояв у кутку. Ніно остаточно прокинулася. Вона повільно підійшла до вікна і визирнула. Потім подивилася на Ільяс-бека, який постарався відвести погляд. Вона вийшла на середину кімнати і схилила голову на бік.

— А як же Лялечка? — вимовила вона. — Ти, значить, точно не їдеш?

— Я не можу, Ніно.

— Твій прадід загинув на гянджинському мосту. Я пам'ятаю це ще з екзаменів з історії.

І раптом, опустившись на підлогу, Ніно, наче поранений звір у передсмертній агонії, протяжно закричала. Очі її були сухими, а тіло билося в конвульсіях. Вона голосно застогнала. Ільяс-бек вибіг із кімнати.

— Я приїду, Ніно, приїду, обіцяю тобі. Мені треба затриматися лише на кілька днів.

Ніно стогнала. Люди на вулиці співали гімн республіки, що гинула.

Раптом Ніно заспокоїлась і спрямувала вперед згаслий погляд. Потім підвелася. Я взяв валізу, підхопив сповиту Ляльку, і ми мовчки спустилися сходами. Ільяс-бек чекав на нас у кареті. Через переповнені людьми вулиці ми проїхали до вокзалу.

— Потерпи. Через якихось три чи чотири дні Алі Хан повернеться до тебе, — сказав Ільяс-бек.

— Я знаю, — спокійно кивнула Ніно. — Ми залишимося в Тифлісі, а потім поїдемо до Парижа. У нас буде будинок із садом, а потім народиться хлопчик.

— Саме так все і буде, Ніно, так і буде.

Голос звучав чітко і впевнено. Вона стиснула мені руку і втупилась кудись вдаль. Рейки нагадували довгих гадюк, а потяг, який з'явився з темряви, — зловісне чудовисько. Вона швидко поцілувала мене.

— Бувай, Алі Хане. Зустрінемося через три дні.

— Звичайно, Ніно. А потім поїдемо до Парижа.

Вона усміхнулася, подивившись на мене м'яким оксамитом очей. Я стояв на пероні, не в силах зрушити з місця, ніби мене прибили цвяхами до асфальту. Ільяс-бек провів її до купе. Вона визирнула у вікно, спокійна і загублена, наче налякана пташка. Потяг рушив. Ніно махнула мені рукою, а Ільяс-бек зіскочив з підніжки вагону.

Ми повернулися в місто, яке нагадувало карнавал. Селяни із сусідніх сіл приїхали з кулеметами та снарядами, які так довго ховали. З іншого берега річки, де був вірменський квартал, почувлися постріли. Ця територія вже була захоплена росіянами. Кавалерія Червоної Армії заповонила землю, а в місті раптом з'явився чоловік з кошлатими бровами, орлиним носом і запалими очима. Це був шахзаде Мантур Мірза Каджар. Ніхто не знав, хто він і звідки з'явився. Відомо було лише те, що походив він з роду Каджарів, а на папасі його сяяв срібний іранський лев. Як нащадок Ага Мухаммеда, шахзаде взяв командування на себе. Російські батальйони просувалися до Гянджі, а місто заповонили біженці з Баку. Вони розповідали про розстріл міністрів, арешти членів парламенту, про трупи, викинуті в Каспійське море з прив'язаними до ніг ядрами.

— У мечеті Тезе Пір тепер клуб. Коли Мустафа Сеїд прийшов помолитися, росіяни побили його. Вони зв'язали його, засу-

нувши до рота шматок свинини. Пізніше йому вдалося утекти в Іран, до свого дядька в Мешеді. Росіяни убили його батька.

Ці новини приніс Арслан Ага. Він стояв переді мною, роздивляючись зброю, яку я роздавав.

— Я теж хочу воювати, Алі Хане.

— Ти, вимазане чорнилами поросся?

— Я не поросся, Алі Хане. Як і будь-яка інша людина, я люблю свою батьківщину. Мій батько поїхав до Тифліса. Дай мені зброю.

Обличчя його стало серйозним, а очі блищали. Я дав йому зброю і прийняв його в загін, який зайняв позицію біля мосту. Вулиці по той бік мосту були вже зайняті росіянами. Ми пішли врукопашну. Перед очима миготіли вилицюваті обличчя, виблискували тригранні багнети. Мене охопила дика лютя.

— *Іралі!* Уперед! — крикнув хтось, і ми опустили багнети.

Кров змішалася з потом. Я підняв приклад і відчув, як плече зачепила куля. Під моїм ударом розколовся череп якогось російського солдата. Мозок бризнув назовні, змішуючись із пилюкою. Я, спотикаючись, йшов на ворога і краєм ока помітив, як Арслан Ага встромляє кинджал в око недруга...

Здалеку долинули дзвінки сигнали труби.

Ми лежали за рогом, безладно обстрілюючи вірменські будинки. А вночі прокралися до мосту, де засів Ільяс-бек. Обмотаний стрічками, він чистив кулемети.

Ми вийшли у двір мечеті, і при світлі зір Ільяс-бек розповів мені, як колись у дитинстві він ледве не потонув, потрапивши у вир в морі.

Потім ми сьорбали суп та їли персики. Перед нами сидів, припавши до землі, Арслан Ага. Йому в бою вибили зуби,

і ясна тепер кровоточили. Уночі він, увесь трусячись від страху, підповз до мене.

— Я боюсь, Алі Хане. Я такий боягуз.

— Тоді залиш зброю і втікай полем до ріки Пули, а звідти — в Грузію.

— Не можу. Я люблю свою батьківщину так само, як і всі ви, навіть будучи боягузом.

Я мовчав. Починався ще один світанок. Удалині ревіли гармати, а біля мінарету поруч із шахзаде з царського роду Каджарів стояв Ільяс-бек. У руках в нього був бінокль. Долинали скорботні та закличні звуки труби, над мінаретом майорів прапор, і хтось заспівав пісню про Туранську імперію.

— Я дещо чув, — промовив якийсь чоловік із задумливими очима та блідим, як у небіжчика, обличчям. — У Ірані з'явився дехто на ймення Реза, він веде солдатів і переслідує ворогів, як мисливець — оленя. У Анкарі Ямал збирає армію. Ми б'ємося не марно. На допомогу нам йдуть двадцять п'ять тисяч чоловік.

— Ні, — обірвав його я, — не двадцять п'ять, а двісті п'ятдесят мільйонів мусульман з усього світу поспішають нам на допомогу. Тільки Аллах знає, чи встигнуть вони підійти вчасно.

Я пішов до мосту, сів за кулемет, і стрічка ковзнула між пальцями, як вервечки. Арслан Ага сидів поруч. Обличчя його було блідим. Він усміхався. У лавах росіян почався якийсь рух, і мій кулемет застрочив, як божевільний. З того боку прозвучав заклик до атаки. З вірменських позицій зазвучав марш Будьонного. Я подивився вниз і побачив сухе розтріскане русло ріки. Російські солдати бігли до площі, падали на землю і, прицілившись, стріляли в бік мосту. Я відповідав їм шаленим вогнем. Росіяни падали мертвими, як

іграшкові солдатик, та за ними з'являлися й бігли до мосту нові шеренги. Їх були тисячі, а тонкий рев мого самотнього кулемета лунав безсило на гянджинському мосту.

Арслан Ага голосно й жалібно, як дитина, схлипнув. Я поглянув на нього. Він лежав на мосту, і з його розкритого рота текла кров. Я натиснув на гашетку кулемета, пройшовся вогнем кулеметної черги по росіянах. Труба знову заграла сигнал до атаки. Моя папаха полетіла в річку: може, її збила куля, а може, здув вітер. Я рвонув гімнастерку. Тіло Арслана Ага лежало між мною і ворогом. Значить, людина, навіть будучи боягузом, може загинути в ім'я батьківщини. Труби на тому березі заграли відбій. Кулемет замовк. Я, мокрий від поту та голодний, сидів на мосту, очікуючи зміну.

І ось я сиджу в тіні мечеті, сьорбаючи суп. Біля входу в мечеть стоїть шахзаде Мантур, а Ільяс-бек схилився над картою. Через кілька годин я знову буду стояти на мосту. Азербайджанська республіка доживає свої останні дні. Годі. Я буду спати, доки труба знову не покличе мене до ріки, де мій прадід Ібрагім Хан Ширваншир віддав життя за свободу свого народу...

Алі Хан Ширваншир загинув о п'ятій годині п'ятнадцять хвилин на гянджинському мості за своїм кулеметом. Тіло його впало у висохле русло ріки. Я спустився за ним. Його зрешетили вісім куль. У кишені загиблого я знайшов цей зошит. Якщо на те буде воля Аллаха, я передам його дружині Алі. Ми поховали його рано-вранці незадовго до наступу росіян. Наша республіка загинула, як загинув Алі Хан Ширваншир.

*Ротмістр Ільяс-бек, син Зейнала Ага,
із селища Бінагаді поблизу Баку*

Літературно-художнє видання

Серія «Folio. Світова класика»

**СЕЇД Курбан
АЛІ І НІНО**

Упорядник Герман Оксана Русланівна

Переклад українською

Головний редактор *О. В. Красовицький*

Відповідальний за випуск *О. В. Красовицький*

Художній редактор *О. А. Гугалова-Мешкова*

Технічний редактор *Г. С. Таран*

Підписано до друку 06.01.25. Формат 84 × 108 ¹/₃₂.

Умов. друк. арк. 15,12. Облік.-вид. арк. 11,01.

Тираж 1000 прим. Замовлення № .

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт та інтернет-магазин видавництва:

www.folio.com.ua

Електронна адреса:

market@folio.com.ua

AZ1141, Баку, Ш. Мехдієва, 133

Тел.: (+994 12) 596 17 12 / 13 / 14

Моб.: (+994 50) 532 12 22 / (+994 55) 213 22 73

Електронна адреса: info@indigo.az

C28

Сеїд К.

Алі і Ніно / Курбан Сеїд; упоряд., пер. і передмова О. Р. Герман; худож.-оформлювач О. А. Гугалова-Мешкова. — Харків: Фоліо, 2025. — 286 с. — (Folio. Світ. класика).

ISBN 978-966-03-9622-7 (Folio. Світ. класика)

ISBN 978-617-8550-31-8

Роман «Алі і Ніно» — неймовірна і трагічна історія кохання азербайджанця і грузинки. Азія та Європа. Іслам і християнство. Схід і Захід. Алі та Ніно.

Друге десятиріччя ХХ століття. Російська імперія вступила в Першу світову війну, яка переросла у війну громадянську, у низку інтервенцій... До влади в Баку приходять турки, англійці, більшовики. Народилася та загинула Азербайджанська республіка...

На тлі цих страшних історичних подій нащадок давнього азербайджанського роду Алі Хан Ширваншир розповідає про своє кохання до юної грузинської княжни Ніно Кіпіані. Зіткнення, протистояння й переплетіння двох характерів, менталітетів, націй, релігій, культур. Двох світів. І любов, що перемагає все.

А ще це книга про патріотизм, націоналізм і любов до Батьківщини, де оповідач пристрасно описує рідне Баку — багатоліке, парадоксальне, темпераментне і статечне...

УДК 821.512.162-31